

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2025 рік
Випуск 36

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор:

доктор іст. наук, професор С. В. Корновенко.

Заступник відповідального редактора:

доктор іст. наук, професор А. Г. Морозов.

Відповідальний секретар:

кандидат іст. наук Ю. Г. Пасічна.

Члени редколегії:

Арконада Ледесма Пабло — доктор філософії (м. Вальядолід, Іспанія)
Гарсія Андрес Цезар — доктор філософії (м. Вальядолід, Іспанія)
Даріус Юодіс — доктор філософії, старший науковий співробітник
(м. Вільнюс, Литва)
Джордж-Ожен Енаке — доктор іст. наук, професор (м. Галац, Румунія)
Дубінка-Гуша Лізавета — доктор філософії (м. Копенгаген, Данія)
Івангородський Костянтин — доктор іст. наук, доцент (м. Черкаси, Україна)
Ільницький Василь — доктор іст. наук, професор (м. Дрогобич, Україна)
Земзюліна Наталія — доктор іст. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Кирилук Євгеній — доктор економ. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Масненко Віталій — доктор іст. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Путкардазе Тамаз — доктор іст. наук, професор (м. Батумі, Грузія)
Радев Тодор — доктор філософії, доцент (м. Софія, Болгарія)
Реснт Олександр — доктор іст. наук, член-кор. НАНУ (м. Київ, Україна)
Сердженга Павел — доктор габілітований, професор (м. Жешув, Польща)
Стемпнік Анджей — доктор габілітований, професор (м. Люблін, Польща)
Священко Зінаїда — доктор іст. наук, професор (м. Умань, Україна)
Тельвак Віталій — доктор іст. наук, професор (м. Дрогобич, Україна)
Темченко Андрій — доктор іст. наук, доцент (м. Черкаси, Україна)
Тригуб Олександр — доктор іст. наук, професор (м. Миколаїв, Україна)
Черевко Олександр — доктор економ. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Шмігель Міхал — доктор іст. наук, професор (м. Банська Бистриця, Словаччина)

Збірник індексується в міжнародних базах даних:

DOAJ
Index Copernicus ICV 2024: 100.00
Directory of Research Journals Indexing
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory
Bielefeld Academic Search Engine (BASE)
Polythematic database of articles from periodicals of the National
Parliamentary Library of Ukraine
Open Ukrainian Citation Index
EuroPub database
LENS.ORG
InfoBase Index
Scilit
Dimensions

Редколегія висловлює
щирі подяки за сприяння
у підготовці випуску
почесному голові асоціації «Незалежне
об'єднання сільськогосподарських
підприємств Чорнобаївського району»,
почесному голові благодійного фонду
імені І. М. Піддубного

**Петру Григоровичу
Душейку**

та керівництву корпорації «Дніпро»:

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку.**

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку
фахових видань з історичних наук
(Бюлетень ВАК України. — 2011. — № 2).

Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1238
видання включено до Переліку наукових фахових видань України.

Наказом Міністерства освіти і науки України
від 15.10.2019 № 1301 видання включено до
Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів
у сфері медіа R30-01519.

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
(протокол № 6 від 23.12.2025 р.).

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників, Науково-
дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії.

З електронною версією журналу можна ознайомитися
за адресою: <http://ukr-seliyanyn-ejournal.cdu.edu.ua>

UKRAINIAN PEASANT

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

2025 year Issue 36

Editorial board:

Executive editor:

Doctor of Historical Sciences, Professor **Sergii Kornovenko**.

Deputy executive editors:

Doctor of Historical Sciences, Professor **Anatoliy Morozov**.

Executive secretary:

Candidate of Historical Sciences **Yulia Pasichna**.

Editorial board:

Arconada-Ledesma Pablo, PhD in History (Valladolid, Spain)
Garcia Andres Cesar, PhD in History (Valladolid, Spain)
Darius Juodis, PhD in History, Senior Researcher (Vilnius, Lithuania)
George-Eugen Enache, PhD in History, Professor (Galați, Romania)
Dubinka-Hushcha Lizaveta, PhD in History (Copenhagen, Denmark)
Ivanhorodskiy Kostiantyn, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cherkasy, Ukraine)
Inytskyi Vasul, Doctor of Historical Sciences, Professor (Drohobych, Ukraine)
Zemzulina Nataliya, Doctor of Historical Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Kyryliuk Yevhenii, Doctor of Economic Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Masnenko Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Putkaradze Tamaz, Doctor of Historical Sciences, Professor (Batumi, Georgia)
Radev Todor, PhD in Economics, Associate Professor (Sofia, Bulgaria)
Reient Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
Serdzhenga Pavel, Doctor Habilitowany, Professor (Rzeszow, Poland)
Svyaschenko Zinsida, Doctor of Historical Sciences, Professor (Uman, Ukraine)
Stempnik Andrzej, Doctor Habilitowany, Professor (Lublin, Poland)
Telvak Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor (Drohobych, Ukraine)
Temchenko Andriy, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cherkasy, Ukraine)
Trygub Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor (Mykolaiv, Ukraine)
Cherevko Oleksandr, Doctor of Economic Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Šmigel' Michal, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Banska Bystritsia, Slovakia)

The collection is indexed in international databases:

DOAJ
Index Copernicus ICV 2024: 100.00
Directory of Research Journals Indexing
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory
Bielefeld Academic Search Engine (BASE)
Polythematic database of articles from periodicals of the National Parliamentary Library of Ukraine
Open Ukrainian Citation Index
EuroPub database
LENS.ORG
InfoBase Index
Scilit
Dimensions

The Board expresses its sincere gratitude for helping to prepare the issue to the honorary chairman of the association «Independent association of agricultural enterprises of Chornobayiv district», the honorary chairman of the I. M. Poddubny Charitable Foundation

Petro Grygoryevych Dusheyko
and the leaders of «Dnipro» agro-Industrial corporation:
Andriy Petrovych Dusheyko,
Grygoriy Petrovych Dusheyko,
Oleksiy Petrovych Dusheyko.

According to the decision of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine dated October 22, 2010 №1-05 / 8 was included in the List of professional journals on historical sciences (Bulletin of the Higher Attestation Commission of Ukraine- 2011.- № 2). According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 11.21.2015, № 1238 the journal is included in the List of scientific professional editions of Ukraine.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 15.10.2019 № 1301 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Media Identificator in the Register of Media Sector Subjects R30-01519.

Issued according to the decision of the academic council of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (records № 6 from 23.12.2025).

The publication is organized with the support of the Scientific Society of Historians-Agrarians, the Scientific-Research Institute of the Peasantry and the study of agrarian history.

The electronic version of the journal is available at the web-address: <http://ukr-selianyyn-ejournal.cdu.edu.ua>

© Cherkasy National University, 2025
© Authors of the articles, 2025

ЗМІСТ

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій

<i>Марочко Василь</i> «Заградотряд» - форпост окупаційної адміністрації в УСРР (1918–1921).....	5
<i>Малиновський Борис</i> Радянська пропагандистська оповідь про заготівельні заходи німецьких військ в Україні (1918).....	15
<i>Мелєкесцев Кирило</i> Пам'ятки архітектури німецьких та українських переселенців у Бойківській селищній громаді крізь призму інформаційного протистояння.....	26
<i>Присяжнюк Юрій</i> Трансформація українського селянства в умовах сталінщини: модернізація чи адаптація?.....	33
<i>Фареній Ігор</i> «Верства свідомої селянської інтелігенції»: кооперативний рух перших десятиліть ХХ ст. – сфера соціальної мобільності українського селянства та формування нового соціокультурного типу інтелігентів.....	39

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

<i>Романець Наталя</i> «Листи із степової України» Докії Гуменної як джерело з історії комунізації українського села доби НЕПу.....	50
<i>Сінкевич Євген</i> Історія польських і німецьких сільських рад в УСРР у період «коренізації» крізь призму нових історичних джерел.....	60
<i>Сльозкін Максим</i> Українське селянство та самодержавство в публічному дискурсі Правобережжя на початку ХХ ст.	69

Голодомор 1932–1933 рр.

<i>Нікілев Олександр</i> «Великий перелом»: колективізація і Голодомор в Україні у вимірі стосунків влади і селянства.....	82
---	----

Рецензії

<i>Коріненко Павло</i> До питання про сутність Селянської революції в Україні; новий погляд українських істориків. Рецензія на монографію С. Корновенко, Н. Ковальова «Селянська революція в Україні (1902 – 1933 рр.) еволюція та варіативність концептуальних підходів у ХХ – на початку ХХІ ст.). Черкаси. 2024. 208 с.».....	104
<i>Мілютін Сергій</i> Концептуальні підходи селянської революції в Україні у ХХ - на початку ХХІ ст. (Рецензія на монографію: Корновенко С., Ковальова Н. Селянська революція в Україні: еволюція та варіативність концептуальних підходів у ХХ – на початку ХХІ ст. Черкаси: 2024, 208 с.).....	118

CONTENTS

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations

<i>Marochko Vasyl</i> «Zagryadotryad» - an outpost of the occupation administration in the Ukrainian SSR (1918–1921).....	5
<i>Malynovsky Borys</i> Soviet propaganda narrative of German troops' procurement activities in Ukraine (1918).....	15
<i>Kyrylo Mieliekiestsev</i> The architectural landmarks of German and Ukrainian settlers in the Boikivske village community through the prism of information warfare.....	26
<i>Prysiazhniuk Yurii</i> Transformation of the ukrainian peasantry under the conditions of stalinism: modernization or adaptation?	33
<i>Fareniy Igor</i> “Strata of conscious peasant intelligentsia”: the cooperative movement of the first decades of the 20th century – the sphere of social mobility of the Ukrainian peasantry and the formation of a new sociocultural type of intelligentsia.....	39

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

<i>Romanets Natalia</i> «Letters from Steppe Ukraine» by Dokiya Humenna as a source from the history of communisation of the Ukrainian village during the Nep period.....	50
<i>Sinkevych Yevhen</i> Sources on the history of Polish and German village councils in the Ukrainian SSR during the «korenizatsiya» period.....	60
<i>Slozkin Maksym</i> Ukrainian peasantry and imperial autocracy in the public discourse of Right-Bank Ukraine at the beginning of the 20th century.....	69

The Holodomor of 1932-1933

<i>Nikiliev Oleksandr</i> «The Great Turning Point»: collectivisation and Holodomor in Ukraine in the dimension of relations between the government and the peasantry.....	82
---	----

Reviews

<i>Korinenko Pavlo</i> On the Question of the Essence of the Peasant Revolution in Ukraine; A New Perspective of Ukrainian Historians. A Review of the Monograph by S. Kornovenko, N. Kovalova “The Peasant Revolution in Ukraine (1902–1933): Evolution and Variability of Conceptual Approaches in the 20th – Early 21st Century.” Cherkasy. 2024. 208 p.”.....	104
<i>Milytin Serhiy</i> Conceptual Approaches to the Peasant Revolution in Ukraine in the 20th and Early 21st Centuries. (A Review of the Monograph by S. Kornovenko, N. Kovalova “The Peasant Revolution in Ukraine (1902–1933): Evolution and Variability of Conceptual Approaches in the 20th – Early 21st Century.” Cherkasy. 2024. 208 p.).....	118

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations

---

УДК 94:[351.86:355.316(477-074)“1918/1921”(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Marochko>

Vasyl Marochko

Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7397-0550>

e-mail: marochkovasyl56@gmail.com

Bibliographic description of the article: Marochko, V. (2025) “Zagryadotryad” - an outpost of the occupation administration in the Ukrainian SSR (1918–1921). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 36, 5–14. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Marochko>

«ZAGRADOTRYAD» - AN OUTPOST OF THE OCCUPATION ADMINISTRATION IN THE UKRAINIAN SSR (1918–1921)

Abstract. *The purpose of the article is to provide a structural-functional combination of two historical phenomena: “barrier detachments” (zagradotryads) and their role in ensuring the export of Ukrainian grain.*

The scientific novelty is due to the author’s scientific and historical interpretation of grain exports, rethinking the traditional attitude towards Ukraine as the «granary of Russia» and Europe, and the perception of it as a raw material appendage of the empire. The interaction of the «general» (the grain economy of Ukraine and its grain exports) and the «special» (the presence of signs of the «colonial heritage» of the Russian Empire under the conditions of the Soviet totalitarian regime) looks innovative.

The methodology is determined by the formulation of the problem, therefore the structural-functional approach is key, and the methods of historical research accompany it.

Conclusions. *Scientific and political discussions in the 1920s about the presence of signs of a “colonial legacy” and “colonial remnants” in Ukraine had administrative and economic grounds. Neocolonial practices took place in the relations between the union and republican institutions, and the policy of war communism with its forms and methods (food appropriation, violence, barricading detachments, revolutionary tribunals, etc.) testified to the functioning of the occupation Bolshevik regime in Ukraine. Grain exports with complete disregard for the grain-forage balance in agriculture are additional evidence of the colonial exploitation of Ukrainian farmers.*

Keywords: *grain exports, “colonial legacy”, “colonial remnants”, Ukraine, metropolis, colony, Bolshevik occupation regime, Soviet Russia.*

Василь Марочко

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7397-0550>
e-mail: marochkovasy156@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Марочко В. «Заградотряд» – форпост окупаційної адміністрації в УСРР (1918–1921). *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 5–14. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Marochko>

**«ЗАГРАДОТРЯД» – ФОРПОСТ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
В УСРР (1918–1921)**

Анотація. *Мета статті полягає у структурно-функціональному поєднанні двох історичних явищ: «загороджувальних загонів» та забезпеченні ними експорту українського хліба.*

Наукова новизна зумовлена авторським науково-історичним тлумаченням зернового експорту, переосмисленням традиційного ставлення до України як «житниці Росії» та Європи, сприйняття її сировинним придатком імперії. Взаємодія «загального» (зернове господарство України та її хлібний експорт) і «особливого» (наявність ознак «колоніальної спадщини» Російської імперії в умовах радянського тоталітарного режиму) виглядає інноваційно.

Методологія зумовлена постановкою проблеми, тому структурно-функціональний підхід є ключовим, а методи історичних досліджень його супроводжують.

Висновки. Наукові та політичні дискусії у 1920-х рр. про наявність ознак «колоніальної спадщини» та «колоніальних пережитків» в Україні мали адміністративні та економічні підстави. Неокolonіальні практики відбувалися у взаєминах союзних і республіканських установ, а політика «воєнного комунізму» з її формами і методами (продрозверстка, насилля, загороджувальні загони, ревтрибунали тощо) засвідчувала функціонування окупаційного більшовицького режиму в Україні. Хлібний експорт з повним ігноруванням хлібофуражного балансу у сільському господарстві – зайвий доказ колоніального визиску українських хліборобів.

Ключові слова: хлібний експорт, «колоніальна спадщина», «колоніальні пережитки», Україна, метрополія, колонія, більшовицький окупаційний режим, радянська Росія.

Постановка проблеми

Поняття і явище «заградотряд» (рос. – заградительный отряд) – зазвичай пов’язують з початковим етапом німецько-радянської війни 1941–1942 рр. Саме тоді «особливі відділи» НКВС розстрілювали відступаючих червоноармійців з частин штрафних батальйонів. Його етимологічне та структурно-функціональне походження значно ширше і глибше. Отже, спробуємо дослідити еволюцію терміну та його мілітаристську сутність. Однак, висвітлюючи обставини виникнення та діяльності воєнізованих загонів в Україні 1918–1921 рр., маємо визначитись зі статусом українських територій, захоплених більшовиками. Західна історіографія, особливо серед українських інтелектуалів, вважала їх окупованими радянською Росією. Сучасна українська історична наука, маючи у своєму доробку десятки монографій і сотні статей про діяльність Центральної ради та УНР, вагається з остаточним визначенням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Поєднання експорту зернових культур з колоніальним статусом України за панування більшовиків висвітлювалися в окремих працях учених української діаспори¹. Сучасна українська історіографія зосереджувалася на обставинах політичної дискусії кінця 1920-х рр., тобто переймалася вивченням так званої «волобуєвщини»². Ініціатором дискусії виступила республіканська номенклатура ЦК КП(б)У, щоб вирішити питання взаємин з союзними установами. Вона оминала політичні аспекти проголошення УНР та спадковості української влади. Важлива геополітична подія, яка засвідчувала появу самостійної держави, не могла лишитися поза увагою. Міжнародний статус суверенних країн здобули тоді Польща, Фінляндія, Угорщина, Чехословаччина. Дві перших (Польща і Фінляндія),

¹ Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917 – 1960. Мюнхен, 1965. 605 с.

² Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки /Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С. К.: Либідь, 1991. 344 с.; Новохатько Л.М. Волобуєв М. і «волобуєвщина» (Загадка історія походження українського «сепаратизму»). К., 1997. 82 с.

а також Україна, на переконання М. Волобуєва³, належали до «колоній європейського типу» в складі царської Росії. Усі вони стали на шлях самостійного політично-державного розвитку, але найменш поталанило Україні, яка не змогла себе захистити від експорту «більшовицької революції» та більшовицької моделі державного соціалізму. Дві революції поспіль (лютнева і жовтнева 1917 р.) створили політичні передумови для українського державотворення. Українська політична еліта намагалася скористатися історичним шансом, але більшовицька Росія, успадкувавши ідеї «єдиної та неподільної» держави, стала на заваді. В. Ленін та його оточення, прикриваючись революційними гаслами про соціальну рівність, право національного самовизначення та пролетарського інтернаціоналізму, неухильно і послідовно дотримувались імперських амбіцій. Вождь більшовиків не раз цурався спадщини російського царату: станів і станової монархії, соціально-економічних залишків феодалізму та буржуазного ладу. Нова влада не відмовилася від «старих спеців», губерній, не одразу позбулася топоніміки доби самодержавства. Однопартійна політична система прагнула диктатури більшовицького режиму авторитарного типу.

Мета статті

Мета статті полягає у структурно-функціональному поєднанні двох історичних явищ: створенні й діяльності загороджувальних загонів та забезпеченні ними експорту українського хліба.

Виклад основного матеріалу

Наприкінці 1920-х рр., судячи з політичних дискусій високого рівня, збереглися ознаки «колоніальної спадщини» та «колоніальних пережитків»⁴, які не вдалося подолати за десять післяреволюційних років. Ліквідація самодержавства не усунула спокуси його новітньої трансформації, відтак діяв закон діалектики: матерія не зникає безслідно, а лише змінює форми та обставини свого існування. За демагогічно-блудливим формулюванням «диктатура пролетаріату» приховувалася диктатура партії, яка, за влучним визначенням самого Й. Сталіна, означала диктатуру вождя. Червона Москва не полишила імперських зазіхань на території «колишніх окраїн». Ленінська фраза «тріумфальна хода радянської влади» означала завоювання «національних окраїн» військово-політичним чином. Відбувався не демонтаж «тюрми народів», а їх поневолення шляхом ліквідації суверенних державних утворень та насадження радянської політичної системи. Починаючи з січня 1918 р., тобто від першої спроби знищення УНР російсько-більшовицькими військами на чолі з колишнім царським полковником М. Муравйовим (символічний кадровий збіг), і до підписання Ризького договору у березні 1921 р. – відбувалася перманентна окупація українських теренів.

Радянські органи влади в Україні були привнесені більшовицькою Росією, які мали усі ознаки окупаційної адміністрації, позаяк УНР мала власну систему правління. Соціально-економічна внутрішня політика Кремля в Україні, крім її окупаційних рис, вирізнялася наявністю рештків «колоніальної спадщини». Економічна експлуатація родовищ (вугілля, торф, залізної руди тощо), сировинних запасів України (сіль, цукор, зернові культури, фураж) – звичайна справа для будь-якого окупанта. Більшовики, завоювавши Росію, мали необмежені повноваження для управління нею. Вони, висловлюючись цинічним виразом їхнього вождя, захопили владу «серйозно і надовго», тому створювали систему «колоніального визиску» України⁵.

Формування і діяльність «заградотрядів» в Україні – не випадковість і не ленінська примха, а цілком закономірний спосіб продовольчо-сировинного пограбування окупованих територій. Уся більшовицька термінологія (продрозверстка, воєнний комунізм, продподаток, революційний продовольчий трибунал, реквізиції, воєнні продовольчі дружини, продовольча міліція, заручники, десятихатники тощо) привнесена з Москви. Вона засвідчувала функціонування органів колоніального визиску, який став можливими

3 Волобуєв М. До проблеми української економіки. *Більшовик України*. 1928. №2. С.46–71; №3. С.42–63.

4 Волобуєв М. Там само; Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (Відповідь Михайлу Волобуєву). *Більшовик України*. 1928. №2. С.74-93; №3. С.64–83.

5 Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави національної ідеї. 1917–1960. Мюнхен, 1965. С.153, 158, 519.

внаслідок окупації України, придушення її національно-визвольного руху. На початку ХХ ст. український історик М. Грушевський, аналізуючи форми правління Російської імперії на українських теренах, використовував терміни «загальноімперська адміністрація», «провінція», «колонія»⁶. Вони мали логічне та історичне продовження. В УСРР першої половини 1920-х рр. утвердилася «загальносоюзна» військово-політична та адміністративно-управлінська система влади, але не мирним та еволюційним чином, а шляхом силового насаджування форм правління. Історичні аналогії цілком доречні у нашому випадку, але вони заслуговують окремого дослідження. Для виявлення структурно-функціональних ознак «колоніальних пережитків» необхідно вивчити не формальні міжреспубліканські відносини, а реальний тип соціально-політичних взаємин, повноваження республіканських і союзних наркоматів, інституту уповноважених (представники нової метрополії – спостерігачі, намісники), формування бюджету, розташування продуктивних сил тощо. Їх уже почали системно аналізувати українські історики⁷, а теоретично-методологічні основи подібного з'ясування, на моє переконання, були закладені у публічних дискусіях 1920-х рр.⁸

Адміністративно-примусова система «загороджувальних реквізиційних продовольчих загонів» (далі – ЗРПЗ) постає 5 серпня 1918 р. у «Положенні» про ЗРПЗ⁹. Його надіслали до Наркомпроду УСРР для оперативного застосування, тому і зберігся друкований примірник у фондах наркомату. Документ запроваджував «твердий порядок» діяльності «загороджувальних загонів», встановлював норми реквізиції продовольчих, зернофуражних та інших багажів, які перевозили окремі пасажери та юридичні особи залізничним транспортом та водними шляхами. Дозволялося перевезення 20 фунтів «різних продуктів» на одну особу, але крім борошна і зерна будь-якої кількості, а також масла до 2-х ф., м'яса п'ять ф., печеного хліба не більше десяти. Усе, що перевищувало встановлені обмеження, підлягало реквізиції. Відповідальність за ухилення – каземати ВЧК і революційний трибунал.

Радянська історіографія пояснювала подібні дії вимушеною необхідністю захисту революційних завоювань, а особи, які чинили опір воєнізованим загонам, оголошувалися «політичними бандитами». Українські хлібороби не присягали органам радянської влади, не вважали їх своїми. Система ЗРПЗ функціонувала лише на окупованих територіях. Українізація діловодства радянського апарату в Україні не означала наявності національного органу самоврядування. 2 квітня 1919 р. нарком продовольства радянської України О. Шліхтер наказав терміново впровадити ленінський декрет про ЗРПЗ від 5 серпня 1918 р. «Український декрет» був готовий 9 травня, який продублював основні положення «загальноімперського» (за М. Грушевським, або «загально-федеративного» за «місцевим часом»), а також норми перевезення продовольства¹⁰. 23 червня 1919 р., коли між республіками був укладений «військово-політичний союз», Наркомпрод категорично заборонив будь-яке втручання у діяльність ЗРПЗ¹¹. Виникла доволі суперечлива колізія: «загороджувальні загони» і вся система продорганів боролися з так званими спекуляцією та мішечництвом, але одночасно заохочували масове позбавлення селян продовольства. Держава проголосила монопольне право на сільськогосподарську продукцію, власником якої були українські селяни. Неумотивоване насильство, крім ідеологічної демагогії про боротьбу з контрреволюцією та інтервенцією, визначало функціональний статус окупанта. Відносини між державними органами і населенням мали ознаки колоніального визиску, тому що реквізиції і відвертий терор не свідчили про добровільний та мирний консенсус між ними.

На території УНР, крім запрошених у 1918 р. а встро-німецьких військ та згодом «білополяків», дислокувалися частини Добровільної армії А. Денікіна, окремі підрозділи

6 Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. СПб., 1907. С.V. 55.

7 Сокирська В. Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929 рр.): політично-економічний та адміністративно-територіальний дискурс: монографія. Умань: Видавель Сочінський М. М., 2017. 568 с.

8 Гринько Г. Плановые проблемы украинской экономики. Плановое хозяйство. 1926. №6. С. 32–46; Волобуев М. Вказана праця; Річицький Анд. До проблеми ліквідації пережитків... Більшовик України. 1928. №2. С. 74–93; №3. С. 6483.

9 ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 1. Спр. 1542. Арк. 2.

10 Там само. Арк.3.

11 Там само. Спр.1552. Арк.1.

«інтервентів». Кожен дотримувався власної військово-політичної місії, але усі належали до «антибільшовицької коаліції». Питання їхнього тимчасового статусу (окупанти чи «визволителі» від більшовизму) потребує ретельного, виваженого і доволі прискіпливого вивчення. Гасла генерала А. Денікіна однозначні – повернення «єдиної і неподільної» Росії, відтак УНР виглядала для нього зайвою. Уряд УНР не зміг захистити свою незалежність, тому українським селянам довелося утримувати окупаційну армію та колоніальну адміністрацію. За Ризьким договором 1921 р. частина української території відійшла до Польщі. Для більшовиків «білополяки» були окупантами, а себе вважали визволителями. 22 травня 1920 р. Х. Раковський, який очолював уряд УСРР, звинуватив С. Петлюру у тому, що він «оголосив «монополію на національне визволення України»¹². Х. Раковський, який входив до складу Реввійськради Південно-Західного фронту, тобто забезпечував окупацію України, заговорив про «безчинства польських окупаційних військ на зайнятих українських територіях»¹³. Дивна імперська традиція: звинувачувати «іншого» у злочинах та порушеннях.

Отже, українські селяни стали заручниками військово-політичної ситуації, яка перманентно змінювалася з появою тієї чи іншої армії. Давалася взнаки давня притча: якщо не матимеш власної армії – годуватимеш чужу. 15 серпня 1919 р., коли тривала національно-визвольна боротьба, Волинський особливий губернський продовольчий комітет (огубпродком) вимагав інформацію про наявність у повітах зондів, металевих щупів, мішків, ваг для пошуку та обліку реквізованого хліба. Зокрема, в Овруцькому повіті продармійці мали лише 55 подібних «приборів»¹⁴. Весною 1920 р. Бюро статистики огубпродкому інформувало Наркомпрод про те, що «цифрових даних про рівень здійснення продовольчої розверстки у Волинській губернії з огляду на квітневу евакуацію немає»¹⁵. Вилучення зерна відбувалося лише у селах Житомирського повіту, а «інші повіти були зайняті поляками». На придушення повстанських загонів отамана Зеленого, які діяли на Київщині, радянська влада спорядила 5800 військових, 500 вершників та 10 гармат, але проти них стояло 15-ти тисячне військо селянського ватажка¹⁶. Українські загони народних месників чинили опір продзагонам і припиняли продрозверстку. 8 грудня 1920 р. Волинський огубпродком телеграфував: «Овруцькому повіту у зв'язку з появою банди Балаховича заготівля фуражу призупинена. Вчора надійшло хліба 58, картоплі 1126, гарнізону овочів не видавали»¹⁷. Окупанти не вважали себе політбандитами, а швидше комуністичними місіонерами, привносили нові форми соціального порядку – так зване світле майбутнє. У країнах Латинської Америки за конкістадорами просувалися католицькі релігійні ордени (домініканці тощо), а в Україні – комуно-більшовицька окупаційна влада.

Більшовицька ідеологема соціально-класового звільнення селян від впливу сільської буржуазії, а українського народу від реставрації самодержавства, яка пронизувала наскрізь радянську історіографію, привносила у діяльність «загороджувальних загонів» та їхніх карально-репресивних органів своєрідну духовну сакральність. Мобілізовані до ЗРПЗ червоноармійці, сільські активісти і декласовані елементи без освіти вважалися місіонерами, а не новітніми конкістадорами, які грабували місцеве населення з ідеологічних переконань та свідомого наміру забезпечити окупаційну армію і радянську систему влади. Чимало членів «загороджувальних загонів» залишали їхні пости, тому що були «зовсім босі, без теплої білизни і шинелі»¹⁸. А на дворі була холодна і глибока осінь – 29 листопада 1921 р. Для системного сприйняття їхньої діяльності необхідно враховувати функції, мету і завдання усіх радянських органів влади та установ, які займалися так званою продовольчою роботою, а насправді конфіскацією продовольства, фуражу, майна в українських хліборобів.

¹² Там само. Ф.2. Оп.1. Спр. 743. арк. 2.

¹³ Там само. Спр. 742. Арк.5.

¹⁴ Там само. Ф.340. Оп.1. Спр.1741. Арк.5.

¹⁵ Там само. Ф.4490. Арк.4.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф.2. Оп.1. Спр.181. Арк.209.

¹⁷ Там само. Спр.4491. Арк.22.

¹⁸ Там само. Оп.2. Спр.950. Арк.28.

Продовольча міліція, воєнно-робітничі дружини, ЗРПЗ, військові частини, комнезами, сільради виконували протиправну дію, а відносини з місцевим населенням мали ознаки терору, пограбування, відвертого свавілля. Так поводитися лише колоністи у країнах Північної та Латинської Америки за часів класичного колоніалізму. Більшовики використовували поняття «народне господарство», але його організаційні форми не мали жодного стосунку до соціалістично-радянського типу. Селянство не сприймало радянську владу, всіяко чинило опір. Політвідділ 12-ї армії Південно-Західного фронту, аналізуючи причини масового опору у селах, назвали ключову причину повстань: «неготовність до соціалістичного будівництва у селі»¹⁹, крім соціально-економічної руїни внаслідок більшовицьких експериментів. За таких обставин відносини між ними були справді антагоністичними, а їх історичний тип мав колоніальні ознаки (ідеологема про сільське господарство України – житницю СРСР, «олійницю», загальносоюзну цукроварню, вугільний басейн тощо). За феодального ладу спостерігалася соціальна та індивідуальна залежність кріпака від пана, а форма правління (імперія, станова чи конституційна монархія) не впливала на колоніальне поневолення народів. Вони співіснували, хоч і не завжди мирно, як метрополія і колонія.

Російський радянський уряд у Москві визначав умови і принципи виконання продрозверстки, ніби колоніальні плантатори в Америці чи Індії виношували плани пограбування. Нарком продовольства А.Цюрупа встановив у травні 1919 р. норми забезпечення худоби зернофуражем, щоб виявити так звані «лишки». Перебуваючи у Кремлі, йому вважалося, що 13 пудів вівса та 120 пудів сіна достатньо для утримання робочого коня протягом року, робочого вола відповідно 9 пудів зерна та 100 пудів сіна, аналогічно для корови²⁰. Більшовики, які зневажливо і підозріло ставилися до «колишніх» офіцерів царської армії, інколи залучали їх до роботи у радянських продорганах. Зокрема, на Чернігівщині «продроботою» займалися колишні прапорщики, ротмістри, підпоручики, поручики, штабс-капітани, навіть один підполковник 1859 р. народження, а решта народилася у 80–90-х рр. XIX ст.²¹ Символічна функціональна послідовність та спадковість.

Для усієї системи Наркомпроду, до якої належали також і ЗРПЗ, але з особливим статусом, актуальним і головним був заклик, який лаконічно постає у телеграмі голови Волинського ревкому Ф. Маслюка від 2 червня 1920 р.: «срочно производите разверстку»²². Вона стосувалася сіна, але продоргани забирали усі наявні продукти: сало, м'ясо, мед, картоплю, капусту тощо. Він був виконавцем, а головним ідеологом воєнно-комуністичних методів господарювання (читай колоніального визиску) був В. Ленін. Його телеграми, листи про термінове стягнення розверстки, згодом так званого продподатку з українських селян добре відомі дослідникам, а також обсяги вивезеного хліба до Москви, Петрограда і Поволжя. 4 липня 1921 р. секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь, заслухавши телеграму В. Леніна про «посилення відправки хліба на Північ», зобов'язав продоргани щоденно вивозити 55 вагонів хліба з України²³. Станом на 15 січня з України було відправлено 3584 ешелони з реквізованим хлібом²⁴. Ленінський людомор тих років – логічний наслідок окупації та колоніального поневолення українських хліборобів. Голод охопив тоді 7 з 12 губерній в УСРР, а у жовтні 1922 р. Х. Раковський визнав сумний факт: «Голодує половина України»²⁵. Насправді значно більше, враховуючи і північні райони радянської республіки. Більшовики не заперечували факту масового голоду, навіть зверталися про допомогу до Заходу, але вважали основною причиною – стихійне лихо. Революційні експерименти над сільським господарством спричинили його залежність від «погодних умов», зробили вразливим. На території Росії, звідки відбувався експорт революції та окупації, засівна площа під зерновими

19 Там само. Ф.2. Оп.1. Спр.181. Арк.210.

20 Там само. Спр.4491. Арк.58.

21 Там само. Оп.2. Спр.697. Арк.2.

22 Там само. Спр.4491. Арк.22.

23 Голод 1921 – 1923 років в Україні / упоряд. О. М. Мовчан та інш. К., 1993. С. 28–29.

24 ЦДАВО України. Ф.2. Оп.2. Спр.527. Арк. 62.

25 Там само. Арк.48.

зменшилася у 2 рази, а в Україні лише на 2,8 млн десятин²⁶. За таких обставин її оголосили житницею Росії, відтак змусили годувати росіян, переміщуючи їх до українських сіл на відгодівлю. Окупаційний більшовицький режим запровадив братський розподіл смерті.

Виконанням політичних директив, які мали злочинний характер, займалися «загороджувальні загони», які були озброєні, мали необмежені повноваження. У грудні 1920 р. вони зупинили потяг на 40 хвилин біля ст. Козача-Лопань, а на скаргу чергового по станції начальник ЗРПЗ гнівно відповів: «Це моя справа, а не твоя, стільки захочу, стільки і триматиму, я член робітничо-селянської інспекції, а тому прошу не втручатися»²⁷. Він виконував функції «районного уповноваженого з надзвичайної ревізії», а «агенти загороджувального загону почали погрожувати черговому та іншим працівникам арештом, називаючи їх саботажниками». Їхні карально-репресивні повноваження благословив сам В. Ленін. Чергові на залізницях цуралися загороджувальних постів, тому що одразу виникала «збройна сила». Вони покрили адміністративну карту України червоними місцями своєї каральної дислокації: на залізничних станціях, річкових портах, сухопутних шляхах сполучення. На початку грудня 1920 р. у Київській губернії мобілізували 112 бійців до ЗРПЗ та 313 на охорону і транспортування зерна²⁸. До «заслонів» залучили 2742 червоноармійця з частин Київщини та Харківщини, на Донеччині – 653 військових. Навіщо було зосереджувати на залізницях Кременчуцької губернії 172 ЗРПЗ з 1500 багнетами, а щоб оперативно виконати розверстку, тобто позбавити селян хліба. В Одеському повіті 125 загонів «надзвичайних реквізиторів» вилучили 3 млн пудів зерна, 5964 голів ВРХ, 4141 овець, 3005 свиней, 4790 дрібної птиці²⁹. Злочинні дії російських продовольчих загонів зафіксовані в архівних фондах Наркомпроду, Верховного суду УСРР, Наркомюсту тих років.

Монополізоване державою мародерство, а інакше не скажеш про діяльність усієї системи «продорганів», опиралося на воєнізовані дружини, озброєні ЗРПЗ, а також регулярні військові частини. У двох батальйонах «продміліції» Волинської губернії брали участь 871 особа, які забирали хліб з «голодного» урожаю 1921 р. Станом на 15 листопада 1921 р. тут діяли 1-й і 3-й ескадрони 44-ї Кавалерійської дивізії, 9 рота 389 полку, Богунська бригада, Таращанський полк, Укрвоєнпрод, міліція, 388-й Богунський полк³⁰. В Овруцькому районі розквартирувалися частини 44-ї дивізії (150 багнетів). Саме тоді постав функціональний термін «продармієць». В Одеській губернії вилученням продподатку займалися військові частини 51, 57 дивізій, які належали до РСЧА, тобто робітничо-селянської армії. Дивна і безпрецедентна історія, коли військо революційної армії грабує власний народ.

В архівних фондах Наркомпроду УСРР, крім щоденних зведень, ніби з лінії фронту, збереглися карти дислокації військових частин, які займалися стягненням продподатку. Дивовижна система виконання податку, який мало чим вирізнявся від продрозверстки, а за регламентацією стягнення продуктів був значно важчим. Конкістадори країн Латинської Америки вантажили судна «заморськими товарами», а ленінські продзагони насипали вагони з українським хлібом.

Скасування розверстки та заміна її продподатком не усунула «загороджувальних загонів» зі шляхів сполучення, навіть посилила їхню пильність на «гузових» дорогах. 24 серпня 1921 р. Рада Праці та Оборони відрядила в Україну 8 тис. бійців для формування «воєнпроддружин» загальною чисельністю 150 осіб кожна³¹. Отже, система ЗРПЗ продовжувала діяти, не рахуючись з масовим голодом у південних та частині центральних губерній України. Радянський уряд, поспішаючи з окупацією українських теренів, навіть забув скасувати губернії – символ «колоніальної спадщини», тобто царської адміністрації.

26 Там само. Ф.2. Оп.2. Спр.527. Арк.52.

27 ЦДАВО України. Ф.340. Оп.1. Спр.3514. Арк.13.

28 Там само. Спр.3774. Арк.3.

29 Там само. Арк.96.

30 Там само. Апр.950. Арк.7

31 Голод 1921 – 1923 років в Україні / упоряд. О. М. Мовчан та інш. К., 1993. С. 33.

Стягнення продподатку в умовах жахливого голоду в Україні – зайвий доказ колоніального ставлення до місцевого населення, яке мало виконувати натуральну повинність. У найгірші часи функціонування кріпосної системи, коли стихійне лихо накривало села, поміщики тимчасово звільняли селян від панщини, щоб вони мали змогу самотужки вижити. Фактична організація штучного голоду, якщо брати до уваги обсяги вилученого хліба шляхом розверстки та продподатку, а не лише засуху у південних регіонах – безпрецедентна практика в історії колоніальних народів. На це здатні ідеологічно-авторитарні режими тоталітарно-диктаторського типу. Формально вони не були класичними імперіями, але повноважень мали значно більше від імператорів. Отже, форма політичного правління (імперія тощо) не заважає бути колоніальною державою (Велика Британія у XIX – початку XX ст. та інші).

Окупаційна адміністрація в Україні 20-х рр. XX ст. мала ознаки структурно-функціонального намісництва колоніального типу, тому що виконувала політичні, економічні завдання ідеологічної метрополії. Яскравим доказом упослідженого ставлення до України є рішення політбюро ЦК КП(б)У за участі секретаря Ф. Кона, яке видало політичну директиву Наркомпроду УСРР. Вона застерігала «продармійців»: «При проведенні кампанії необхідно відрізнити заклики до боротьби з голодом в Росії від боротьби з недородом на Україні»³². Він кілька раз повторював фразу: «Кількість хліба, яку Україна повинна дати Росії». Мотивація подібного рішення проста: Україна – житниця радянської Росії, тому повинна забезпечити себе самотужки, а також утримувати народи голодуючого Поволжя, ніби сама не потерпала від суцільного мору. Перетворення України на сировинний придаток радянської Росії – закономірний наслідок окупації, а відтак і колоніального визиску її природних ресурсів.

Зерновий експорт українського хліба в умовах масового голоду – одна з сутнісних ознак «колоніальності» радянської України 1920-х рр. Сільське господарство УСРР вважалося союзною вотчиною, незважаючи на панівну форму – приватне виробництво. Економічне районування, яке здійснював Держплан СРСР, означало поділ регіонів за їх сировинно-промисловим потенціалом. Ніхто з радянських державних чиновників не брав до уваги «національно-господарське ціле» України, тому оперували термінами «південь СРСР», «південно-промисловий район» тощо. У всесоюзних відомствах працювали бюрократи з «великодержавницьким душком»³³. Їх упосліджене ставлення до хлібофуражного балансу в Україні зумовлене міфом про необмежені можливості зернового господарства («годувальниця Європи», «житниця СРСР»). До війни Україна посідала вагоме місце у виробництві зернових, цукру, олії, особливо в експорті. Ніхто не зважав на хлібофуражний баланс і структуру зернового господарства дореволюційної доби. Хлібний експорт посідав тоді 80% усього вивозу сільськогосподарської продукції³⁴, але тоді існували ключові «продуценти» – поміщицькі латифундії, фермерські господарства, заможні верстви села. Революційні «перетворення» зруйнували усталену структуру виробників зерна та сировини, тому наслідки не забарилися: експорт зернових, порівняно з довоєнним періодом, становив у 1923/24 р. 27,7%, у 1924/25 р. 6,9%, у 1925/26 р. 15,9%, у 1926/27 р. 25,6% до його загального обсягу³⁵. Експортні можливості зерна впали, а внутрішнє споживання лишалося високим. Зерновий експорт сягав тоді 34-53,9% загального вивозу, а в радянському імпорті промтовари (переважно західне обладнання для заводів) становило у 1924/25 р. 42,6%, у 1926/27 р. 76,7%³⁶. Отже, імпорт відбувався коштом хлібного експорту та сільгоспсировини. Зазначу, що соціалістичний сектор села (колгоспи і радгоспи) не займалися експортом,

32 Там само. С. 31.

33 Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (Відповідь Михайлу Волобуєву). *Більшовик України*. 1928. №2. С. 75.

34 Коломойцев П. На путях к общественной торговле. *Хозяйство Украины*. 1927. №10. С. 17.

35 Там само. С. 25.

36 Там само.

відтак його забезпечували українські хлібороби в одноосібному господарстві. У 1913 р. українська цукрова промисловість забезпечувала 75% російського експорту, а також 60% експорту спирту³⁷. Солодке і веселе життя метрополії за рахунок колоніального визиску України.

Міф про «житницю СРСР» виправдовував пограбування України, її природних ресурсів. У 1921 р. внутрішнє споживання хліба в Україні знизилося до 25–30% його річної норми, а необхідні 3–4 ц хлібних культур мали шість із 101 повіту³⁸. Україні бракувало власного хліба для харчування населення та утримання худоби, не кажучи про сівбу ранніх та озимих культур. Союзне політичне керівництво поставилося до українських селян відповідно до їх соціального статусу: поневолених і покріпачених. Продовольчі «експедиції», про діяльність яких уже йшлося, діяли подібно колонізаторам. У другій половині 1920-х рр. сільське господарство УСРР давало щороку від 227 до 250 млн пудів хліба для зовнішнього та внутрішнього ринку³⁹, інколи ціною його споживання у кожному з господарств. Нагадаю, що у 1910–1913 рр. на ринок вивозили 412 млн пудів⁴⁰. Українські селяни вирощували у роки НЕПу чверть зернових культур СРСР, тому з «житницею» була проблема, а питома вага усієї сільськогосподарської продукції лише п'яту частину⁴¹. Так звана «товарність» зернових сягала 21,2–24,3%, технічних культур 59,1%⁴². За таких обставин експорт зернових мав бути обмеженим, або пропорційно розподілений між зерновими районами СРСР. Однак, як уже зазначалося, була «житниця» – Україна, тобто сировинний придаток. У господарському 1925/26 році, який вважався апогеєм НЕПу, СРСР мав 50 млн пудів експортних «лишків», а Канада 538 млн, США 133 млн, Аргентина 233 млн, Австралія 120 млн пудів⁴³. Україна вивезла тоді до Росії 65 млн пудів, не кажучи про зовнішній експорт⁴⁴.

Висновки

Отже, поєднання «загороджувальних загонів» і хлібного експорту є логічним, що уособлює систему колоніального визиску українського села, засіб досягнення мети, вирішення економічної проблеми політично-адміністративними методами. Колонія «європейського типу» (визначення Волобуєва) трансформувалася у сировинний придаток СРСР, враховуючи не питому вагу України у виробництві продукції сільського господарства, а можливість її хлібофуражного балансу. Нехтування ним призвело до Голодомору 1932–1933 рр. Три масових голоди уподовж десяти років після революції, а на завершення голод-геноцид. Логічне наслідок панування окупаційного режиму. Щось подібне відбувалося у колоніях Великої Британії в Індії, в Ірландії 40-х рр. XIX ст.

Створення та діяльність «загороджувальних реквізичійних продовольчих загонів» не випадковість, а закономірний наслідок окупації та колоніального визиску України радянською Росією. Комуністичне месіанство, яке здійснювали більшовики багнетами і системною експансією всіх рівнів, руйнувало духовну та національно-культурну самобутність українців. За «паршивою українізацією», як про неї відгукувався тоді академік С. Єфремов, просочувалася керована асиміляція України. Інтелектуальний опір М.Хвильового, а за ним і номенклатурний О. Шумського у царині системи освіти – зайвий доказ деструктивного впливу новоявлених колонізаторів. У політичних дискусіях кінця 1920-х рр., ініційованих партійно-радянською номенклатурою УСРР, підкреслювався небезпечний зв'язок між економічною експлуатацією природних та продуктивних ресурсів і духовним поневоленням. «Народне господарство», мистецьку творчість пронизував метод

37 Проф. Курц Б. Ринки України і Близького Востока, как проблема развития хозяйства УССР. *Хозяйство Украины*. 1926. №5. С. 95.

38 Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави національної ідеї. Мюнхен, 1965. С. 111.

39 Альтерман А. Проблема товарности зернового хозяйства Украины с социально-экономической точки зрения. *Хозяйство Украины*. 1928. №10. С. 102.

40 Там само.

41 Соловейчик В. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УСРР. *Хозяйство Украины*. 1928. №10. С. 26.

42 Там само.

43 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2308. Арк. 37.

44 Там само. Спр. 2302. Арк. 3.

соцреалізму, уніфікувавши народну культуру. На полях і фермах не стояли колонізатори з нагайками, хоч і траплялися випадки фізичного знущання, особливо у роки Голодомору, а діяла жорстка система колгоспного розпорядку з бригадирами і ланковими, партійними осередками і правліннями колгоспу. Над душею митця стояв політичний цензор, який відстежував кожен подих письменника, художника. Суспільство стало жертвою і заручником структурно-функціональної колонізації з відповідними інститутами окупаційної адміністрації.

References:

1. Alterman, V. (1928). Problema tovarnosti zernovoho khoziaistva Ukrainy z sotsialno-ekonomichnoi tochky zoru. [The problem of marketability of grain farming in Ukraine from a socio-economic perspective]. *Khoziaistvo Ukrainy [Economy of Ukraine]*, 10, 98–105. [in Ukrainian].
2. Volobuiiev, M. (1928). Do problemy ukrainskoi ekonomiky. [On the problem of the Ukrainian economy]. *Bilshovyk Ukrainy [Bolshevik of Ukraine]*, 2, 46–71; 3, 42–63. [in Ukrainian].
3. Hryenko, H. (1926). Planovi problemy ukrainskoi ekonomiky. [Planning problems of the Ukrainian economy]. *Planovoe khoziaistvo [Planned Economy]*, 6, 32–46. [in Russian].
4. Holod 1921–1923 rokiv v Ukraini: Zbirnyk dokumentiv i materialiv. (1993). O. M. Movchan (Comp.). [The famine of 1921–1923 in Ukraine: Collection of documents and materials]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
5. Hrushevskyyi, M. (1907). Osvobozhdenie Rossii i ukrainskii vopros. Stat'i i zametki. [The liberation of Russia and the Ukrainian question: Articles and notes]. Sankt-Peterburg. [in Russian].
6. Danylenko, V., Kasianov, H., & Kulchytskyi, V. (1991). Stalinizm na Ukraini: 20–30-ti roky. [Stalinism in Ukraine: The 1920s–1930s]. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
7. Kolomoitsev, P. (1927). Na shliakhakh do suspilnoi torhivli. [On the paths toward social trade]. *Khoziaistvo Ukrainy [Economy of Ukraine]*, 10, 15–20. [in Ukrainian].
8. Kononenko, K. (1965). Ukraina i Rosiia. Sotsialno-ekonomichni pidstavy natsionalnoi idei (1917–1960). [Ukraine and Russia. Socio-economic foundations of the national idea (1917–1960)]. München. [in German].
9. Kurz, B. (1926). Rynky Ukrainy i Blyzhnogo Skhodu yak problema rozvytku hospodarstva SRSR. [Markets of Ukraine and the Near East as a problem of economic development of the USSR]. *Khoziaistvo Ukrainy [Economy of Ukraine]*, 5, 90–98. [in Ukrainian].
10. Novokhatko, L. M. (1997). Volobuiiev M. i “volobuiievshchyna” (Zahadkova istoriia pokhodzhenia ukrainskoho “separatyzmu”). [Volobuiiev M. and “Volobuiievism” (The mysterious history of the origin of Ukrainian “separatism”)]. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Pichyzkyi, A. (1928). Do problemy ukrainskoi ekonomiky. [On the problem of the Ukrainian economy]. *Bilshovyk Ukrainy [Bolshevik of Ukraine]*, 2, 74–93; 3, 64–83. [in Ukrainian].
12. Holod 1921–1923 rokiv v Ukraini. (1993). Zb. doc. i mater. / Uporjad. O. M. Movchan. [Famine 1921–1923 in Ukraine. Collection of documents and materials / Compiled by O. M. Movchan]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
13. Solovejchyk, V. M. (1928). Osnovni voprosy 5-riichnogo planu rekonstruktsii selskoho khoziaistva. [Main issues of the 5-year plan for reconstruction of agriculture]. *Khoziaistvo Ukrainy [Economy of Ukraine]*, 10, 24–34. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 21.08.2025

Схвалено до друку / Accepted: 23.10.2025

Опубліковано / Published: 30.12.2025

УДК 930-021.111(47+57):338.439.02(430:477)''1918''

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Malynovsky>

Borys Malynovsky

Candidate of Historical Science, Associate Professor, postdoctoral, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1104-6007>

e-mail: malinovskiyboris73@gmail.com

Bibliographic description of the article: Malynovsky, B. (2025) Soviet propaganda narrative of German troops' procurement activities in Ukraine (1918). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 36, 15–25. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Malynovsky>

SOVIET PROPAGANDA NARRATIVE OF GERMAN TROOPS' PROCUREMENT ACTIVITIES IN UKRAINE (1918)

Abstract. *The purpose of the study is to determine how procurement measures by German troops in Ukraine during the period of the Central Rada and the Hetmanate of Pavlo Skoropadsky are characterized in the works of Soviet historians.*

The scientific novelty *lies in the fact that for the first time, within the framework of a special research, the question of the assessment by Soviet historiography of the role of German troops in the procurement campaign in Ukraine (1918) has been considered.*

Conclusions. *In 1918, Germany and Austria-Hungary sent their troops to Ukraine, satisfying the request of its government for armed assistance against the Bolsheviks. While in Ukraine, the military aid forces also performed some non-combat functions. In particular, they procured food (for their own needs and for export to their countries). During the procurement process, excesses sometimes occurred. The military did not pay the owners of requisitioned property or paid little, or issued incorrect receipts. Based on reports of such cases, Soviet historiography created the concept of "German plunderers", claiming that the troops of the Central Powers in 1918 subjected Ukraine to cruel devastation, completely ravaging the Ukrainian countryside. The works of Soviet historians on the activities of German troops in Ukraine in 1918 were silent about the fact that these cases were not the norm, but a violation, not the rule, but an exception, and significantly exaggerated their prevalence. This simple and understandable point of view was actively instilled by propaganda throughout the Soviet period. In addition to numerous publications on historical topics, it was presented in many other types of texts, for example, in the works of Soviet writers.*

Keywords: *Soviet propagandists, propaganda, ideology, German troops in Ukraine (1918), Ukrainian peasantry, food policy, procurement.*

Борис Малиновський

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1104-6007>

malinovskiyboris73@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Малиновський Б. Радянська пропагандистська оповідь про заготівельні заходи німецьких військ в Україні (1918). *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 15–25. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Malynovsky>

РАДЯНСЬКА ПРОПАГАНДИСТСЬКА ОПОВІДЬ ПРО ЗАГОТІВЕЛЬНІ ЗАХОДИ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК В УКРАЇНІ (1918)

Анотація. Мета дослідження – з'ясувати, як радянська пропаганда відображала заготівельні заходи німецьких військ в Україні 1918 р.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше в межах спеціального дослідження розглянуто питання про оцінку радянською історіографією ролі німецьких військ у заготівельній кампанії в Україні (1918).

Висновки. У 1918 р. Німеччина й Австро-Угорщина направили в Україну свої війська, задовольнивши прохання її уряду про збройну допомогу проти більшовиків. Перебуваючи в Україні, сили військової допомоги виконували й деякі небойові функції, зокрема провадили заготівлю продовольства (для власних потреб і для вивозу до своїх країн). Під час заготівлі подекуди відбувалися ексцеси – військові не платили власникам за реквізоване майно або платили мало, видавали неправильно оформлені квитанції. Грунтуючись на повідомленнях про такі випадки, радянська історіографія створила концепт «німців-грабіжників», стверджуючи, що війська Центральних держав у 1918 р. жорстоко спустошили Україну, геть розорили українське село. Праці радянських істориків про діяльність німецьких військ в

Україні в 1918 р. замовчували, що зазначені випадки були не нормою, а порушенням, не правилом, а винятком, і значно перебільшували їх поширеність. Проста й зрозуміла ця точка зору активно насаджувалася пропагандою протягом усього радянського періоду. Крім численних публікацій на історичну тематику, вона була представлена у багатьох інших видах текстів, наприклад, у творах радянських письменників.

Ключові слова: радянська історіографія, пропаганда, ідеологія, німецькі війська в Україні (1918), українське селянство, продовольча політика, реквізиція.

Постановка проблеми

Однією з тем, яку історики в Українській Соціалістичній Радянській Республіці/Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УСРР/УРСР, 1919–1991) розглядали найохочіше й найчастіше, була «німецько-австрійська інтервенція й боротьба проти неї українського народу»¹ – перебування військ Австро-Угорщини й Німеччини на території Української Народної Республіки і Української Держави (1918). На цю тему лише до кінця 1960-х рр. вийшло понад двісті публікацій². У результаті таких активних зусиль була створена оповідь, яка пояснювала всі аспекти діяльності військ Центральних держав на українських теренах: давала відповіді на питання про її цілі, характер, напрями, методи, наслідки. Вона розкривала й особливості заготівельної практики військ.

Чи має цей виклад пізнавальну цінність? Чи можна вважати правильними його положення й висновки? Зокрема, чи заслуговує на довіру те, що радянські історики написали про участь німецьких військових у заготівлі продовольства? Адже праці радянських авторів, присвячені новітній історії України, зараз здебільшого ігнорують, бо ці твори, як плід ідеології й пропаганди, а не науки, просто некорисні – не висвітлюють минуле, не прояснюють неясне в ньому. Можливо, розгляд зазначеної теми радянською історіографією був тим нечастим випадком, коли вона показала наукову функціональність: наважилася поставити перед собою суто дослідницьке завдання й змогла дати йому раду – виявилася спроможною відтворити історичну реальність?

Аналіз досліджень і публікацій

Точка зору радянських істориків на соціальні й політичні процеси в Україні 1918 р. (зокрема, на діяльність німецьких військ) проаналізована в наукових роботах із історії України 1918 р.³ Однак предметом спеціальної наукової розвідки оцінка радянськими авторами заготівельних заходів німецьких військ в Україні 1918 р. ще не була. Тому таке дослідження є актуальним.

Мета статті

Мета дослідження – визначити, як у радянській пропагандистській оповіді з історичної тематики відображено заготівельні заходи німецьких військ періоду Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського (1918).

Виклад основного матеріалу

Зміст оповіді. Розповідь радянських істориків про заготівельні заходи австро-угорських і німецьких армійців в Україні 1918 р. складалася з кількох положень. Центральною була теза про грабівницький характер дій військових. До цього основного твердження додавалися тези-уточнення, покликані пояснити, як власне відбувалося пограбування. Зазначалося, що визиск тривав протягом усього часу перебування австро-угорських і німецьких військ в Україні; становив основний зміст їхньої діяльності тут; супроводжувався надзвичайно жорстокими репресіями; зачіпав переважно бідних, а багатих оминав; поширювався насамперед на продовольчі товари, але взагалі-то стосувався усього цінного; призвів до повного розорення країни⁴.

1 Хмель І. (Ред.). Історіографія історії Української ССР. Київ: Наукова думка, 1987. С. 273.

2 Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році. Харків: Видавництво Харківського університету, 1969. С. 3.

3 Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. Київ: Нічлава, 1997. С. 10–12; Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Дніпропетровськ, 2016. С. 32, 33; Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. Київ: Темпора, 2010. С. 29, 30 та ін.

4 Премыслер І. К історії германської окупації на Україні в 1918 г. *Под марксистско-ленинским знаменем*. 1936. № 3. С. 29, 32, 33; Премыслер І. Германская оккупация на Украине в 1918 году. *Исторический журнал*. 1938. № 1. С. 78; Лавров П. Разрушение

Зокрема, так заходи німецьких військових заготівельників («викачку хліба з України»⁵) було зображено в роботах професора Київського державного університету Ю. Білана. У книзі «Вітчизняна війна українського народу проти німецьких окупантів у 1918 році» (1960) він писав: «Окупувавши Україну, австро-німецькі колонізатори вже з першого дня почали безсоромно грабувати національні багатства українського народу, руйнувати промисловість і сільське господарство. [...] Грабіжники забирали останні мізерні запаси, останній фунт хлібу, залишаючи народ без продуктів, прирікаючи трудящих міста й села на голодну смерть. [...] Німецькі й австро-угорські окупанти безпощадно розправлялися з селянами за найменшого прояву спротиву або прихованого саботажу, вдаючись до нечуваної жорстокості й звірств. [...] Грабунок українського села з кожним днем посилювався. [...] Окупанти забирали в селах все, до останньої жмені зерна й останньої курки, прирікаючи селян на голод. [...] Панування німецьких окупантів на Україні в 1918 р. було тяжким ярмом для українського народу»⁶.

Власні судження автори радянських публікацій підкріплювали цитатами з історичних джерел (переважно зі скарг постраждалих або з повідомлень тогочасної преси) та фактичними прикладами. Так, у статті професора Львівського державного університету Г. Глядкової «Партизанський рух на Півдні України (Херсонщині) проти австро-німецьких окупантів у 1918 р.» (1955) було згадано про спробу коменданта міста Маяки в серпні 1918 р. реквізувати 16 тисяч пудів зерна й 2 тисячі пудів соломи в мешканців села Калаглія Одеського повіту, незважаючи на те, що вони «сильно постраждали від неврожаю у 1918 р. і отримували продовольчу допомогу»⁷.

Описуючі дії австро-угорських і німецьких військ в Україні 1918 р., радянські автори ототожнювали грабунок і реквізицію. Непідготовлена людина не бачила тут розбіжностей, засвоюючи думку, що це одне й те саме. Однак обізнаний читач був свідомий, що насправді йшлося про різні речі, адже реквізиційне вилучення, по-перше, відбувається законним шляхом і, по-друге, є примусовим, але не безкоштовним – власника без згоди позбавляють майна, однак виплачують його вартість.

Для такого розумного читача радянські тексти містили доводи про те, що в Україні в умовах «встановленого німецькими окупантами режиму насильства й свавілля»⁸ різниці між пограбуванням і реквізицією не існувало. Наголошувалося, що в одних випадках плату давали, але суто символічну, в інших – власників дурили, вручаючи неправильні розписки, ще в одних – силою відбирали продукти й речі, лише формально називаючи це безоплатне вилучення реквізицією. «Окупанти встановили так звані тверді, а по суті грабіжницькі ціни на продукти, що «купували» в селян. [...] На той час, у період воєнної розрухи і великої нестачі продовольства, ці тверді ціни були зовсім мізерні, вони вели селянське господарство до розорення. Але окупанти за реквізоване майно часто не платили селянам навіть за цими мізерними цінами», – стверджував Ю. Белан⁹.

У колективній праці «Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.» (1967) було зазначено: «Оскільки селяни рішуче відмовлялися продавати хліб окупантам та їх гетьманським посібникам, єдиним методом заготівель продовольства стали грабіжницькі реквізиції. [...] Реквізуючи продовольство, худобу та фураж, інтервенти іноді видавали населенню квитанції, які нібито мав сплатити гетьманський уряд. При цьому вони нерідко

сельского хозяйства и ограбление крестьянства Украины германскими оккупантами в 1918 году. *Історичний збірник № 2 Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка*. 1949. С. 181–203; Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. С. 63–86; Павлюк П. (Укл.). Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1967. Т. 1. С. 363–373; Петров В. Отражение Страной Советов нашествия германского империализма в 1918 году. Москва: Наука, 1980. С. 255, 256, 264 та ін.

5 Белан Ю. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. Киев: Издательство Киевского университета, 1960. С. 164.

6 Белан Ю. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. Киев: Издательство Киевского университета, 1960. С. 162, 169, 171, 178.

7 Глядковская А. Партизанское движение на Юге Украины (Херсонщине) против австро-немецких оккупантов в 1918 г. *Наукові записки Львівського Державного Університету імені Івана Франка*. 1955. Том 36. Серія історична. Вип. 6. С. 17.

8 Никольников Г. Брестский мир и Украина. Киев: Наукова думка, 1981. С. 109.

9 Белан Ю. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. Киев: Издательство Киевского университета, 1960. С. 171.

обманювали селян, користуючись їх неписьменністю і незнанням німецької мови. Беручи, наприклад, корову або свиню, загарбники у розписці зазначали, що взяли курку. Найчастіше, реквізуючи продовольство, інтервенти взагалі ніяких квитанцій і розписок не давали»¹⁰.

Зміст написаних радянськими істориками текстів про вчинене німецькими арміями «пограбування населення шляхом масових реквізицій»¹¹ був в основному однаковим. Усі вони – від перших спеціальних робіт про «діла німецьких імперіалістів 1918 року»¹², виданих у 1930-х рр.¹³, до останніх, що побачили світ напередодні розпаду Радянського Союзу¹⁴, – пропонували читачеві одні й ті ж положення. Набір цитат і прикладів також переважно збігався.

Відхилення від загального «канону» були, але не суттєві. Наприклад, український радянський історик Г. Заставенко в свою книгу «Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р.» (1959) вставив фрагмент із доповіді земської управи Солонянської волості Катеринославського повіту 24 вересня 1918 р. про те, що «австрійські військові загони, [...] не зважаючи на протести і прохання місцевих властей», спішно вивозили хліб, реквізований «в економіях землевласників та у селян»¹⁵. Ця цитата підтверджувала один із головних змістових блоків радянської розповіді про реквізиційну кампанію 1918 р. – тезу про її великий розмах, але водночас містила елемент «крамоли». Він полягав у згадці про економію – «поміщицькі господарства капіталістичного типу», «споряджені й постачені усім потрібним для ведення організованого господарства»¹⁶. Тобто, всупереч тезі про те, що жертвами «нешадного грабування продовольства»¹⁷ ставало лише селянство, цитоване джерело свідчило – реквізиції охоплювали не лише селянські, а й поміщицькі господарства.

Прагнучи висловити засудження, радянські автори заповнювали виклад промовистими епітетами – писали про грабіж цинічний, безсоромний, зухвалий, нещадний, неймовірно зажерливий, кричуще свавільний. Стиль часом нагадував казки про жадливіх істот. Приміром, у книзі А. Лихолата (співробітника керівних структур Комуністичної партії, а потім – співробітника Інституту історії України Академії наук УРСР) «Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922 рр.)» (1954) було зазначено: «Вдень і вночі гасали українськими містами й селами німецькі розбійники та їхні посіпаки – буржуазні націоналісти, коячи грабунки і нещадно придушуючи найменші прояви протесту українських робітників і селян»¹⁸.

Характеризуючи «панування німецьких загарбників на Україні»¹⁹ у 1918 р., радянські автори вдавалися до історичних порівнянь. Насамперед проводили паралель із нацистською окупацією України 1941–1944 рр., обстоюючи думку про повну тотожність двох «німецьких навал». Так, академік Академії наук СРСР І. Мінц у передмові до збірника документів «Розгром німецьких загарбників у 1918 році» (1943) зазначав: «За чверть століття існування радянської влади німецький імперіалізм удруге нападає на Радянський Союз. Перший німецький напад стався у 1918 р.». Тоді вперше, – писав І. Мінц, – «німецькі хижачи встано-

10 Павлюк П. (Укл.). Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1967. Т. 1. С. 359.

11 Лавров П. Разрушение сельского хозяйства и ограбление крестьянства Украины германскими оккупантами в 1918 году. *Исторический сборник № 2 Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка*. 1949. С. 183.

12 Премыслер И. К истории германской оккупации на Украине в 1918 г. *Под марксистско-ленинским знаменем*. 1936. № 3. С. 27.

13 Премыслер И. К истории германской оккупации на Украине в 1918 г. *Под марксистско-ленинским знаменем*. 1936. № 3. С. 29, 32, 33; Премыслер И. Германская оккупация на Украине в 1918 году. *Исторический журнал*. 1938. № 1. С. 78.

14 Поляков Ю., Шишкин В., Мухачев Ю., Спирин Л., Волков Ф. Антисоветская интервенция и ее крах. 1917 – 1922. Москва: Политиздат, 1987. С. 26, 27, 185.

15 Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. С. 75.

16 Білодід І. (Ред.). Словник української мови. Т.2. Г–Ж. Київ: Наукова думка, 1971. С. 459; Ушаков Д. (Ред.) Толковый словарь русского языка. Т. 4. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1940. С. 1401.

17 Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. С. 81.

18 Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). Москва: Государственное издательство политической литературы, 1954. С. 96.

19 Премыслер И. Германская оккупация на Украине в 1918 году. *Исторический журнал*. 1938. № 1. С. 78.

вили на окупованих радянських землях режим безмежного грабунку і надзвичайно жорстокого насильства»²⁰.

Іншим схожим явищем вважався напад монголів на Русь. «Окупаційний режим германців на Україні, методи закабалення українського народу багато в чому повторювали методи татар XIII – XIV століть», – писав у статті «Німецька окупація на Україні в 1918 році» співробітник Інституту історії України Академії наук УРСР І. Премислер²¹. Завдяки таким зіставленням радянська пропагандистська історіографія переносила негатив, пов'язаний із нацистами й Ордою, на німецькі війська в Україні 1918 р., додаючи в такий спосіб чорної барви в створений нею образ цих військ.

Більшість радянських історичних публікацій про «контрибуції, реквізиції і усілякі інші побори»²² в Україні 1918 р. була написана істориками, що працювали в УСРР/УРСР. Однак крім праць українських радянських істориків оповідь про встановлений «німецько-австрійськими інтервентами [...] режим колоніального пригноблення, грабежу, терору, насилля»²³ містили роботи їхніх російських колег²⁴, а також загальносоюзні видання – такі, як присвячений подіям 1918 р. 3-й том «Історії громадянської війни в СРСР» (1958)²⁵.

Академічний виклад збігався з навчальним. Зокрема, підручники для середньої школи, підготовлені українськими радянськими істориками, повторювали те, про що йшлося в монографіях і статтях. Так, у посібнику з історії радянської України для 9-го й 10-го класів, написаному викладачами Київського державного університету Ф. Лосем і В. Спицьким (1968), знаходимо параграф про те, як «близько 450 тис. австро-німецьких загарбників вторглися на Україну», як до Австро-Угорщини й Німеччини «йшли ешелони з хлібом, м'ясом, салом, маслом, цукром і промисловою сировиною», як, «прикриваючись гетьманським урядом» (а до нього – Центральною радою), «окупанти продовжували грабувати Україну»²⁶.

Оповідь і дійсність. Чи відповідав реальності створений радянськими істориками образ «німця-грабіжника» в Україні 1918 р.?

Відповідав, проте тільки частково. Дійсно, грабунки німецьких військовиків були непоодинокими й тривали увесь час їх перебування в українській державі. Правда й те, що реквізиція через оборудки з розписками й внаслідок незаконного заниження закупівельної ціни нерідко перетворювалася на конфіскацію – безоплатне примусове вилучення. Безспірно, вилучення майна без згоди власника (а тим більше з нееквівалентною компенсацією чи взагалі без компенсації) спричиняло велике обурення й налаштовувало українське суспільство проти військ Центральних держав²⁷.

Водночас хибним є уявлення, що грабунки й конфіскації відповідали нормативному порядку й становили основний напрям військової заготівельної практики. Насправді подібні дії були не нормою, а, навпаки, порушенням.

У березні 1918 р. верховне командування надіслало німецьким військам в Україні розпорядження не допускати безоплатного вилучення зерна в населення²⁸. Грунтуючись на

20. Митин М., Минц И. (Ред.). Разгром немецких захватчиков в 1918 году. Москва: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1943. С. 5, 8.

21. Премислер И. Германская оккупация на Украине в 1918 году. *Исторический журнал*. 1938. № 1. С. 75.

22. Раковский Н. Крах австро-германской оккупации на Юге Украины в 1918 г. *История СССР*. 1961. № 2. С. 139.

23. Рибалко И. (Ред.). Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов. Киев: Наукова думка, 1967. Т. 1., Кн. 1. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории. С. XVIII.

24. Поляков Ю., Шишкин В., Мухачев Ю., Спиринов Л., Волков Ф. Антисоветская интервенция и ее крах. 1917–1922. Москва: Политиздат, 1987. С. 26, 27, 185 та ін.

25. Петров Ю. (Руков. авт. группы). История гражданской войны в СССР. Т. 3. Упрочение Советской власти. Начало иностранной военной интервенции и гражданской войны (ноябрь 1917 г. – март 1919 г.). Москва: Госполитиздат, 1958. С. 438–441.

26. Лось Ф., Спицкий В. История Украинской ССР. Пособие для 9–10 классов. Киев: Радянська школа, 1970. С. 76, 77.

27. Лободаєв В. (Ред.) Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років. Харків: КСД, 2017. С. 69–72; Малиновская Т., Малиновский Б. Войска Центральных держав в Украине (1918 г.): нарушения и материальный ущерб. *Сучасні дослідження з німецької історії*. 2018. С. 102–108; Malynovsky V. Procurement activities of German troops in Ukraine (February–April 1918). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2025. Вип. 36. С. 100–112.

28. Fedyshyn O. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918. New-Brunswick; New Jersey: Rutgers University Press, 1971. P. 113, 114; Кураєв О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрям. Київ, 2009. С. 278.

цій директиві, командири розташованих в Україні частин своєю чергою видали настанови не чинити конфіскацію. Наприклад, підрозділам зі складу корпусу генерала К. Кнерцера було наказано «уникати застосування сили при придбанні продовольства, а також видавати реквізиційні квитанції»²⁹.

Війська мали або отримувати потрібні продукти й речі від українських органів влади, або купувати у власників і в торговців за ринковими цінами. Лише в крайньому випадку, коли зазначених можливостей не було, дозволялося чинити реквізицію. У заяві головного командування німецьких військ в Україні щодо цього йшлося: «Військам [...] неможливо доставляти харчування з Німеччини, а тому вони мусять се одержувати од [...] України [...]. Але се може відбуватись лише законним шляхом. А тому військам наказано так: Харчування, як тільки се як-небудь можливо, купляти і зараз же платити. Коли купити неможливо, то добування харчування мусить відбуватися через посередництво [українських] органів влади. Лише тоді, коли не мається ніяких органів влади, або вони одмовляють, військо мусить, закликавши толмача, звернутися безпосередньо до населення, аби його умовити доставити військові усе, чого воно потребує». У цій заяві не було сказано прямо, але дано зрозуміти, що у випадку, коли умовити не вдасться, війська чинитимуть примусове вилучення: збройні сили, «що ведуть війну, дійсно обтяжують населення» і «уникнути сього неможливо». Однак у будь-якому разі за вилучене майно мали бути видані правильно оформлені розписки («по можливості на українській мові, обов'язково з печаттю і підписами»)»³⁰.

Від другої половини 1918 р. військам Центральних держав взагалі заборонили самочинно здійснювати заготівельні заходи. У структурі українських органів влади була створена установа, наділена виключним правом чинити заготівлю, – Державне хлібне бюро. Головний принцип організації заготівлі й постачання, запровадженої після початку роботи цієї установи, був таким: «Запаси [...], необхідні для забезпечення українських військ, [крім того для забезпечення] військ Центральних держав, що перебувають на Україні, українських міст, промислових округів, залізничних службовців, а також призначені для вивозу [за кордон] лишки мають бути поставлені виключно Державним Хлібним Бюро. Самостійні закупівлі [за вільними цінами] й реквізиції з боку військ Центральних держав мають бути, якщо це ще не сталося, призупинені»³¹. Австро-угорські й німецькі війська, згідно з наказами командування, відтепер могли провадити реквізицію тільки за участі українських посадовців³².

Заборона чинити несанкціоновані вилучення не була формальністю – її дотримувалися на практиці. Так, офіцер української армії (один із командирів Запорізької дивізії) О. Шаповал наголошував у спогадах: «Посуваючись [навесні 1918 р.] разом з німецькими збройними силами на Схід України, я дуже пильно стежив за поведінкою німців і австрійців під час цього походу. І я рішуче заявляю (і хай це занотують майбутні наші історики), що на тим [...] напрямку [...] (Київ – Полтава – Харків) жодних грабунків, чи якихось насильств над нашим населенням не чинилося союзними арміями. Бували дрібні непорозуміння між місцевим населенням і поодинокими особами союзників, але ці непорозуміння виникали на ґрунті незрозуміння один одного. Українські люди не знали німецької мови, а німці не знали української. Німецьке командування негайно повідомляло мене про це польовим телефоном [...], я посилав старшину, що добре знав обидві мови [,] і непорозуміння усувалось»³³.

Там, де не було утисків, ставлення українських громадян до німецьких військ залишалось нейтральним або позитивним. Священик Йосип Федоровський, персонаж оповідання «Спокуса» (1967) українського письменника Б. Антоненка-Давидовича (у 1918 р. – вояка Запорізької дивізії), три з половиною роки, поки тривала Світова війна, з амвону підносив молитви за убезпечення батьківщини від іноземного нашестя. «Не допомогли екстенії [...]

29 Grelka F. Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005. S. 138.

30 Чого прийшли німці на Україну? Офіційні повідомлення, думки, розмови. Київ: Відродження, 1918. С. 10.

31 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. ф. 3766. оп. 1. спр. 71, 172

32 Дорнік В. (Уклад.). Україна між самовизначенням і окупацією: 1917–1922 роки. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 281.

33 Шаповал О. Ювілей правдивої національної революції на Україні. *Гетьманський альманах*. 2003. Вип. 2. С. 54.

проти навали іноплеменників: [...] прийшли на Україну німці, промарширували й через повітове місто, спинялись і на Юр'ївщині, бігали по дворах, питаючись у хазяйок «млека» та «яйок». Правду кажучи, ніхто в місті з добропорядних людей і не журився з цієї навали: німці відновили лад, ніхто більше не стріляв на вулицях, люди вільно продавали й покупали на базарі, на головній міській вулиці знову відкрилися крамниці»³⁴. Напевно, значна частина мешканців Української Народної Республіки і Української Держави підтвердила б, що саме так усе й було.

Оповідь і пропаганда. То який же характер мала розповідь радянських істориків про німецьку військову присутність в Україні 1918 р. – науковий чи пропагандистський?

Наука – це діяльність, спрямована на з'ясування неясного. Прагнучи знайти відповідь на питання, яке ще не має відповіді, науковець збирає дані, піддає їх аналізу і в результаті доходить певного висновку. Пропаганда як складник маніпулятивної діяльності – це «спосіб подання інформації, що поєднує неправду й правду, який здійснює вплив на поведінку і розробку певних поглядів тієї чи іншої групи»³⁵. Політичний пропагандист отримує від політичного керівництва сформовану ідею – вже готовий висновок – і намагається «заштовхнути» цей постулат в уми людей.

Радянські історики, які писали про німецькі війська в Україні 1918 р., виступали саме як пропагандисти. Вони не мали на меті встановити, що відбувалося насправді. Їхнє завдання полягало в іншому – поширювати твердження державної ідеології («ідеологічно заангажоване тлумачення»³⁶) про існування в Україні 1918 р. німецького «колоніального режиму». В межах цієї пропагандистської схеми вони розробили наукоподібний виклад про «німця-грабіжника».

Ідеологічну основу їх розповіді про «колоніальне пограбування України німецькими окупантами у 1918 р.»³⁷ становили державні доктринальні тексти – твори й промови очільників Радянського Союзу та керівні документи Комуністичної партії. Саме там містилася думка про німецьких військовиків як визискувачів України 1918 р., яку радянські історики мали обстоювати в своїх працях. Наприклад, офіційна історія партії більшовиків (1938) містила таке формулювання: «німецькі імперіалісти [...] відірвали від Радянської Росії [...] Україну, ввели на Україну на прохання білогвардійської Української Ради свої війська й стали нелюдськи грабувати й гнобити український народ»³⁸.

Теза про німецький «колоніальний режим» в Україні 1918 р. була сформована радянськими ідеологами у 1918 р. і зберігалася до кінця радянської доби. Одні й ті самі формулювання знаходимо в резолюції проведеного влітку 1918 р. I-го з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України: («військова диктатура германського імперіалізму [...] з неймовірною лютістю розвила систему грабежу, збройного насильства й нещадного придушення найменших проявів революційного протесту українських робітничо-селянських мас»)³⁹, та в підручнику з історії комуністичної партії, виданому в роки «розвиненого соціалізму» («незліченні біди принесли трудящим [...] германські й австро-угорські окупанти», «зайняті ними райони було піддано пограбуванню», «загарбники жорстоко розправлялися з патріотами, які вставали на захист своєї Батьківщини»)⁴⁰. Відповідно,

34 Антоненко-Давидович Б. Смерть; Сибірські новели; Завищені оцінки: Повісті, новели, оповідання. Київ: Радянський письменник, 1989. С. 456.

35 Джонгман А. Д., Шмид А. П. Словарь по правам человека. Лейден, 1994. С. 59.

36 Єфименко Г. Невмиручі міфологеми радянської історіографії (на прикладі відносин між УСРР та РСФСР в 1917–1923 рр.). *Світло й тіні радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С.33.

37 Тичина В. Колоніальне пограбування України німецькими окупантами у 1918 р. *Питання історії народів СРСР*. 1968. Вип. 7. С. 12–22.

38 История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс под редакцией комиссии ЦК ВКП(б), одобрен ЦК ВКП(б). 1938 год. Москва: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы, 1946. С. 217, 218.

39 Рибалко И. (Ред.). Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов. Киев: Наукова думка, 1967. Т. 1., Кн. 1. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории. С. 215

40 Пономарев Б. (Руков. авт. коллектива). История Коммунистической партии Советского Союза. Москва: Издательство политической литературы, 1976. С. 263.

оповідь радянських істориків про «німця-грабіжника», що спиралася на ці партійні документи, в основних своїх положеннях і висновках залишалася незмінною протягом усього радянського періоду.

Радянські історики не були єдиними творцями пропагандистського стереотипу «німця-грабіжника» в Україні 1918 р. Розповідь про запроваджений військами Центральних держав «кривавий терористичний режим»⁴¹ і про намагання цих військ «викачати й вивезти з України у «фатерлянд» якомога більше продовольства, сировини та ін.»⁴² містилася не лише в історичних статтях і монографіях. Такі оцінки – похідні від державної ідеологічної установки – є в багатьох інших видах радянських текстів.

Зокрема, пасажі про «грабунок їства»⁴³ зустрічаємо в творах радянської художньої літератури. Так, у романі українського письменника С. Складенка «Шлях на Київ» (1936–1940) згадано, як повз українську столицю ешелонами «везли німці награвований хліб, цукор, залізо, везли худобу»⁴⁴. Схоже речення є і в романі російського письменника М. Островського «Так гартувалася сталь» (1932–1935): «Німці вивозили до Німеччини тисячами вагонів усе, що награвували на Україні: жито, пшеницю, худобу»⁴⁵.

А роман українського прозаїка П. Панча «Облога ночі» (1935) містить кілька «реквізичійних» епізодів. Наприклад, такий: «Увагу [...] привернув крик на вулиці. Репетував селянин на возі, запряженому сірим жеребцем. Двоє німецьких солдатів, вхопивши за вуздечку коня, силувалися спрямувати його під паркан, а селянин, хльоскаючи його по гладких крижах віжками, звертав на дорогу. [...] Підбіг третій солдат і схопив у свої руки віжки. Під парканом жеребця випрягли з воза, а отетерілому селянинові видали білий клаптик паперу [...], списаний олівцем. [...] Зрозуміти його зміст, крім цифр «24» і «1918», ніхто не міг. Але цифри визначали тільки дати: 24 квітня 1918 року»⁴⁶.

Гнівні випадки проти «німців-визискувачів» в Україні 1918 р. присутні й на сторінках універсальних масових видань. Як приклад, наведемо уривок зі статті «Громадянська війна на Україні», вміщеної (без зазначення автора) в календарі-довіднику на 1945 р. Цей фрагмент прикметний тим, що в стислій формі викладає увесь комплекс термінів і суджень, сполучених у радянській пропаганді з темою «спроби німецьких [...] імперіалістів поневолити український народ»⁴⁷, демонструє звичайні для радянської оповіді стиль і тон: «За допомогою українських буржуазних націоналістів німці почали шалено грабувати народне господарств. Українське селянство, що тільки за Радянської влади одержало землю, було позбавлено її. Німецькі окупанти забирали у селян останній хліб і вивозили його з України. Промисловість України руйнували німці. Робітників прирікали на голодне існування. В країні панував шалений терор. За всякий прояв протесту, а то й без всякої провини, людей вішали, розстрілювали, кидали в тюрму. На села, що не хотіли коритися німцям і виконувати їхні вимоги, посиляли каральні експедиції. Такі села спалювали, а населення винищували»⁴⁸.

Потрібно визнати, що зусилля радянської пропаганди із формування й провадження в масову свідомість образу «німця-грабіжника» були цілком успішними. Гранично проста, однозначна, категорично висловлена, безліч разів повторена, думка про німецьких військовиків в Україні 1918 р. як визискувачів міцно закарбувалася в пам'яті радянських людей.

41 Раковський Н. Крах австро-германской оккупации на Юге Украины в 1918 г. *История СССР*. 1961. № 2. С. 138.

42 Рибалко И. (Ред.). Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов. Киев: Наукова думка, 1967. Т. 1., Кн. 1. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории. С. XX.

43 Смолич Ю. Интервенция. *Вся влада Радам! Революційні події 1917–1920 рр. на Україні. Вірші. Оповідання. Нариси. Фейлетони*. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1957. С. 374.

44 Складенко С. Шлях на Київ. Роман. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1947. С.3.

45 Островський М. Твори в трьох томах. Том 1. Як гартувалася сталь. Роман. Київ: Молодь, 1974. С. 45.

46 Панч П. Голубі ешелони. Облога ночі. Олександр Пархоменко. Роман, повісті. Київ: Радянський письменник, 1978. С. 111.

47 Шуйський Г. (Відпов. ред.). Календар довідник на 1945 рік. Київ: Українське державне видавництво, 1945. С. 134

48 Шуйський Г. (Відпов. ред.). Календар довідник на 1945 рік. Київ: Українське державне видавництво, 1945. С. 135.

Висновки

Спираючись на повідомлення про випадки, коли німецькі армії в Українській Народній Республіці та в Українській Державі безоплатно або з виплатою малої компенсації вилучали майно у власників (зокрема, продовольство в його виробників), радянська пропаганда створила концепт «німців-грабіжників», які в 1918 р. піддали Україну жорстокому спустошенню, геть розорили українське село. Роботи радянських істориків про діяльність німецьких військ в Україні 1918 р. приховували, що зазначені випадки були не нормою, а порушенням, не правилом, а винятком, і перебільшували їх масштаби. Версія про німецький «грабіжницький колоніальний режим» в Україні 1918 р. активно насаджувалася пропагандою протягом усього радянського періоду. Крім численних публікацій на історичну тематику, вона була представлена в багатьох інших видах текстів, зокрема у творах української радянської літератури.

Фінансування

Стаття містить результати за темою фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

References:

1. Antonenko-Davydovych, B. (1989). *Smert; Sybirski novely; Zavyshcheni otsinky: Povisti, novely, opovidannia*. [Death; Siberian Novels; Overestimated Estimates: Stories, Novels, Essays]. Kyiv: Radianskyi pysmennyk. [in Ukrainian].
2. Belan, Yu. (1960). *Otechestvennaya vojna ukrainskogo naroda protiv nemeckih okkupantov v 1918 godu*. [Patriotic war of the Ukrainian people against the German occupiers in 1918]. Kyiv: Izdatelstvo Kievskogo universiteta. [in Russian].
3. Bilodid, I. (Ed.) (1971). *Slovyk ukrainskoi movy*. [Dictionary of the Ukrainian language], 2. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
4. Choho pryishly nimtsi na Ukrainy? Ofisialni povidomlennia, dymky, rozmovy. [Why did the Germans come to Ukraine? Official messages, opinions, conversations] 1918. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Dornik, W. (Ed.). (2015). *Ukraina mizh samovyznachenniam ta okupatsiieiu: 1917–1922 roky*. [Ukraine between self-determination and occupation: 1917–1922]. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
6. Dzhongman, A. D. & Shmid, A. P. (1994). *Slovar' po pravam cheloveka*. [Dictionary of Human Rights]. Leiden. [in Russian].
7. Fedyshyn, O. (1971). *Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918*. New-Brunswick; New Jersey: Rutgers University Press. [in English].
8. Glyadkovskaya, A. (1955). *Partizanskoe dvizhenie na Yuge Ukrainy (Hersonshina) protiv avstro-nemeckih okkupantov v 1918 g.* [Partisan movement in the South of Ukraine (Kherson region) against the Austro-German invaders in 1918]. *Naukovi zapiski Lvivskogo Derzhavnogo Universitetu imeni Ivana Franka*. [Scientific notes of the Ivan Franko Lviv State University]. *Seriya istorichna* [Historical series]. vol. 36, 6, 12 – 34. [in Russian].
9. Grelka, F. (2005). *Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. [in German].
10. Hmel', I. (Ed.). (1987). *Istoriografiia istorii Ukrainkoj SSR*. [Historiography of History of the Ukrainian SSR]. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].
11. *Istoriya Vsesoyuznoj kommunisticheskoy partii (bolshevikov). Kratkij kurs pod redakciej komissii CK VKP(b), odobren CK VKP(b). 1938 god (1946.)* [History of the All-Union Communist Party (Bolsheviks). A Short Course Edited by the Commission of the Central Committee of the CPSU (b), approved by the Central Committee of the CPSU (b) 1938.]. Moskva: OGIZ, Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury. [in Russian].
12. Ivashchenko, V. Taranenko, O. (2013). *Radianska istoriografiia podatkovoi polityky uriadiv Hetmanatu P. Skoropadskoho*. [Soviet Historiography of Tax Policy of the Governments of the Hetmanate of P. Skoropadsky]. *Natsionalna ta istorychna pamiat*. [National and Historical Memory], 7, 156–163. [in Ukrainian].
13. Kovalova, N. (2016). *Seliany, pomishchyky i derzhava: konflikty interesiv. «Ahrarna revoliutsiia» v Ukraini 1902–1922 rr.* [Peasants, landowners and the state: conflicts of interests. «Agrarian Revolution» in Ukraine 1902–1922]. Dnipropetrovsk: Lira. [in Ukrainian].

14. Kuraiev, O. (2009). Polityka Nimechchyny y Avstro-Uhorshchyny v Pershii svitovii viini: ukrainskyi napriamok. [Policy of Germany and Austria-Hungary in the First World War: the Ukrainian direction]. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Lavrov, P. (1949). Razrushenie selskogo hozyajstva i ograblenie krestyanstva Ukrainy germanskimi okkupantami v 1918 godu. [Destruction of agriculture and robbery of the peasantry of Ukraine by the German occupiers in 1918]. *Istorichnij zbirnik Kiyivskogo derzhavnogo universitetu im. T. G. Shevchenka. [Historical collection of T. G. Shevchenko Kiev State University]*, 2, 181–203. [in Russian].
16. Liholat, A. (1954). Razgrom nacionalisticheskoy kontrrevolyucii na Ukraine (1917–1922 gg.). [The defeat of the nationalist counter-revolution in Ukraine (1917–1922)]. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury [in Russian].
17. Lobodaiev, V. (2010). Revoliutsiina stykhiia. Vilkozatskyi rukh v Ukraini 1917–1918 rr. [Revolutionary element. Free Cossack movement in Ukraine 1917–1918]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
18. Lobodaiev, V. (Ed.). (2017). Viina z derzhavoiu chy za derzhavu? Selianskyi povstanskyi rukh v Ukraini 1917–1921 rokiv. [The war against the state or for the state? The peasant uprising movement in Ukraine of 1917–1921 years]. Kharkiv: KSD. [in Ukrainian].
19. Los, F. & Spickij, V. (1970). Istoriya Ukrainskoj SSR. Posobie dlya 9-10 klassov. [History of the Ukrainian SSR. Textbook for 9–10 grades]. Kiev: Radyanska shkola. [in Russian].
20. Malynovsky, B. (2025). Procurement activities of German troops in Ukraine (February – April 1918). *Skhidnoevropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 36: 100–112. [in English].
21. Malynovska, T. & Malynovsky, B. (2018). Vojska Central'nyh derzhav v Ukraine (1918 g.): narusheniya i material'nyj ushcherb. [Troops of the Central States in Ukraine (1918): cases of violations and material damage]. *Suchasni doslidzhennia z nimetskoj istorii – Modern Studies in German History*. 102–108. doi: 10.15421/311808. [in Russian].
22. Mitin, M. & Minc, I. (1943). Razgrom nemeckih zahvatchikov v 1918 godu. [The defeat of the German invaders in 1918]. Moskva: OGIS, Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury. [in Russian].
23. Nikolnikov, G. (1981). Brestskij mir i Ukraina. [The Peace of Brest and Ukraine]. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].
24. Ostrovskiy, M. (1974). Tvory v trokh tomakh. Tom 1. Yak hartuvalasia stal. [Works in Three Volumes. Volume 1. How Steel Was Tempered]. Kyiv: Molod. [in Ukrainian].
25. Panch, P. (1978). Holubi eshelony. Obloha nochi. Oleksandr Parkhomenko. Roman, povisti [Blue Trains. Night Siege. Oleksandr Parkhomenko. Novel, stories]. Kyiv: Radianskyi pysmennyk [in Ukrainian].
26. Pavliuk, P. (Ed.) (1967). Ukrainska RSR v period hromadianskoi viiny 1917–1920 rr. [Ukrainian Russian Socialist Republic during the Great War of 1917 – 1920]. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy, 1. [in Ukrainian].
27. Petrov, V. (1980). Otrazhenie Stranoj Sovetov nashestviya germanskogo imperializma v 1918 godu. [The Soviet Union's resistance to the invasion of German imperialism in 1918]. Moskva: Nauka. [in Russian].
28. Petrov, Yu. (Head of the authors' team). (1958). Istoriya grazhdanskoj vojny v SSSR. T. 3. Uprochenie Sovetskoj vlasti. Nachalo inostrannoj voennoj intervencii i grazhdanskoj vojny (noyabr' 1917 g. – mart 1919 g.). [History of the Civil War in the USSR. Vol. 3. Consolidation of Soviet Power. The Beginning of Foreign Military Intervention and Civil War (November 1917 – March 1919)]. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury. [in Russian].
29. Polyakov, Yu., Shishin, V., Muhachev, Yu., Spirin, L. & Volkov, F. (1987). Antisovetskaya intervenciya i ee krah. 1917–1922. [Anti-Soviet intervention and its collapse. 1917–1922]. Moskva: Izdatelstvo politicheskoy literatury. [in Russian].
30. Ponomarev, B. (Head of the authors' team) (1976). Istoriya Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuzu. [History of the Communist Party of the Soviet Union]. Moskva: Izdatelstvo politicheskoy literatury. [in Russian].
31. Premysler, I. (1936). K istorii germanskoj okkupacii na Ukraine v 1918 g. [On the history of the German occupation of Ukraine in 1918]. *Pod marksistsko-leninskim znamenem [Under the Marxist-Leninist banner]*, 3 (13), 27–38. [in Russian].
32. Premysler, I. (1938). Germanskaya okkupaciya na Ukraine v 1918 godu. [German occupation in Ukraine in 1918]. *Istoricheskij zhurnal [Historical journal]*, 1, 75–84. [in Russian].

33. Rakovskij, N. (1961). Krah avstro-germanskoj okupacii na Yuge Ukrainy v 1918 g. [The collapse of the Austro-German occupation in the South of Ukraine in 1918.]. *Istoriya SSSR [History of the USSR]*, 2, 135–143. [in Russian].
34. Rybalko, I. (Ed.) (1967). Grazhdanskaya voyna na Ukraine 1918–1920 : Sbornik dokumentov i materialov. [The Civil War in Ukraine 1918–1920: A collection of documents and materials]. 1. Kyiv. [in Russian].
35. Shapoval, O. (2003). Yuvilei pravdyvoi natsionalnoi revoliutsii na Ukraini. [Anniversary of the true national revolution in Ukraine]. *Hetmanskyi almanakh – Hetman almanac. (2)*, 48–56. [in Ukrainian].
36. Shujis'kij, G. (Ed.). (1945). Kalendar dovidnyk na 1945 rik. [Calendar handbook for 1945]. Kyiv: Ukrain-ske derzhavne vydavnytstvo. [in Ukrainian].
37. Skliarenko S. D. (1947). Shliakh na Kyiv. Roman. [The Road to Kyiv. Novel]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury. [in Ukrainian].
38. Smolych, Yu. (1957). Interventsiia. [Intervention]. *Vsia vlada Radam! Revoliutsiini podii 1917–1920 rr. na Ukraini. Virshi. Opovidannia. Narysy. Feiletony. [All power to the Soviets! Revolutionary events of 1917–1920 in Ukraine. Poems. Stories. Essays. Feuilletons]*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury, 372–375. [in Ukrainian].
39. Suprunenko, N. (1966). Ocherki istorii grazhdanskoj vojny i inostrannoj voennoj intervencii na Ukraine (1918–1920). [Essays on the History of Civil War and Foreign Military Intervention in Ukraine (1918–1920)]. Moskva: Nauka. [in Russian].
40. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy – CSAHAAU. [Central State Archive of the Highest Authorities and Administration of Ukraine]*.
41. Tychyna, V. (1968). Borotba proty nimetskykh okupantiv i vnutrishnoi kontrrevoliutsii na Ukraini u 1918 rotsi. [The struggle against the German occupiers and the internal counterrevolution in Ukraine in 1918]. Kharkiv: Vydavnytstvo Kharkivskoho universytetu. [in Ukrainian].
42. Tychyna, V. (1968). Kolonialne pohrabuvannia Ukrainy nimetskyimi okupantamy u 1918 r. [Colonial Robbery of Ukraine by German Occupiers in 1918]. *Pytannia istorii narodiv SRSR. [Questions of the History of the Peoples of the USSR]*. 7, 12 – 22. [in Ukrainian].
43. Ushakov, D. (Ed.) (1940). Tolkovyj slovar russkogo yazyka [Explanatory dictionary of the Russian language], vol. 4. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannykh i nacionalnykh slovarej. [in Russian].
44. Yefimenko, H. (2015). Nevmyrushchi mifolohemy radiaskoi istoriohrafii (na prykladi vidnosyn mizh USSR ta RSFSR v 1917–1923 rr.). [Immortal mythologemes of Soviet historiography (on the example of relations between the Ukrainian SRR and Russian SFSR in 1917–1923)]. *Svitlo y tini radiaskoho istoriopysannia: Materialy miznarodnoi naukovoï konferentsii (Kyiv, Ukraina, 22–23 travnia 2013 r. [Light and shadows of Soviet historiography: Proceedings of the international scientific conference (Kyiv, Ukraine. 22–23 May 2013)]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
45. Zakharchenko, P. (1997). *Selyanska vijna v Ukrayini: rik 1918*. [Peasant War in Ukraine: Year 1918]. Kyiv: Nichlava. [in Ukrainian].
46. Zastavenko, H. (1959). *Krakh nimetskoï intervencii na Ukraini v 1918 r.* [The break-up of the German intervention in Ukraine in 1918 y.]. Kiev: Derzhpolitvudav USSR. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Receive: 23.10.2025

Схвалено до друку / Accepted: 10.12.2025

Опубліковано / Published: 30.12.2025

УДК 94(477):72.015+39(477.62)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Mieliekiestsev>

Kyrylo Mieliekiestsev

Candidate of Historical Sciences (PhD), Associate Professor, Associate Professor of the Department of History and Archaeology, Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnitsia, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4931-9576>

e-mail: k.melekestsev@donnu.edu.ua/kmelekescev@gmail.com

Bibliographic description of the article: Mieliekiestsev, K. (2025) The architectural landmarks of German and Ukrainian settlers in the Boikivske village community through the prism of information warfare. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 36, 26–32. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Mieliekiestsev>

THE ARCHITECTURAL LANDMARKS OF GERMAN AND UKRAINIAN SETTLERS IN THE BOIKIVSKE VILLAGE COMMUNITY THROUGH THE PRISM OF INFORMATION WARFARE

Abstract. *The aim of this study is to analyze the architectural heritage of German and Ukrainian settlers in the Boikivska settlement community as carriers of historical memory and symbolic meaning, to reflect transformations of local identity, and to demonstrate their role in contemporary information warfare amid the ongoing Russian aggression against Ukraine.*

The novelty of the study lies in combining traditional historical and architectural analysis with digital geospatial intelligence methods (GEOINT, IMINT), which allowed for the identification of previously unknown or partially destroyed colonial and Boiko architectural objects, the reconstruction of their history and semantic codes, and the tracing of changes in the ethnic and cultural composition of the population. The methodology includes, alongside typical historical-genetic (developmental) and typological analysis, source-critical and iconographic methods of specialized historical disciplines, spatial research using Google Earth, Google Maps, and satellite imagery from various periods, as well as cross-referencing archival documents, topographic maps, and local testimonies.

The results show that architectural objects of German Lutheran colonists, such as the dairy plant in Boikivske and the settlement of Michurine (formerly Grintal), were transformed after the war into Soviet industrial and residential complexes and later became carriers of local Ukrainian identity following the resettlement of Boikos and Lemkos. These structures preserve traces of diverse cultural and economic influences, serving as elements of cultural resistance and evidence of the enduring Ukrainian presence in the Donetsk region.

The study concludes that even objects without official protection status are valuable carriers of historical and cultural heritage and require documentation, preservation, and inclusion in scholarly discourse.

Keywords: *architecture, Boikos, Donetsk region, information warfare, history of Ukraine, Lemkos, German colonization, auxiliary sciences of history.*

Бібліографічний опис статті: Мелекесцев К. Пам'ятки архітектури німецьких та українських переселенців у Бойківській селищній громаді крізь призму інформаційного протистояння. *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 26–32. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Mieliekiestsev>

Кирило Мелекесцев

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та археології, Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4931-9576>

e-mail: k.melekestsev@donnu.edu.ua/kmelekescev@gmail.com

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ НІМЕЦЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У БОЙКІВСЬКІЙ СЕЛИЩНІЙ ГРОМАДІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Анотація. *Мета дослідження – проаналізувати архітектурні пам'ятки німецьких і українських переселенців у Бойківській селищній громаді як носії історичної пам'яті та символічного змісту, відобразити трансформації локальної ідентичності та показати їхню роль у сучасному інформаційному протистоянні, що триває на тлі московської агресії проти України.*

Наукова новизна полягає у поєднанні традиційного історико-архітектурного аналізу з цифровими методами геопросторової розвідки (GEOINT, IMINT), що дозволило виявити раніше невідомі або частково зруйновані об'єкти колоністської та бойківської архітектури, реконструювати їхню історію та семантичні коди, а також відтворити зміну етнічного та культурного складу населення. **Методологія** включає крім типових історико-генетичного і типологічного аналізів, джерелознавчі та іконографічні методи спеціальних історичних дисциплін, просторове дослідження за допомогою Google Earth, Google Maps та супутникових знімків різних періодів, а також зіставлення архівних документів, топографічних карт і локальних свідчень.

Висновки. У результаті дослідження встановлено, що архітектурні об'єкти німецьких лютеранських колоністів, такі як молокозавод у смт. Бойківське та забудова села Мічурине (колишній Грінталь), були перетворені після війни на радянські виробничі й житлові комплекси, а згодом стали носіями локальної української ідентичності після переселення бойків і лемків. Вони зберігають сліди різних культурних та господарських впливів, виступаючи елементами культурного спротиву та свідченням тривалості української присутності на Донеччині. Обґрунтовано, що навіть об'єкти без офіційного охоронного статусу є цінними носіями історико-культурної спадщини та потребують документування, збереження й введення до наукового обігу.

Ключові слова: архітектура, бойки, Донеччина, інформаційне протистояння, історія України, лемки, німецька колонізація, спеціальні історичні дисципліни

Постановка проблеми

Інформаційне протистояння, що триває у контексті московської агресії проти незалежної України, істотно впливає на сприйняття історико-культурної спадщини Донеччини. Одним із його цілей є нівелювання української ідентичності регіону – редукція місцевого населення до образу «сільських росіян» і витіснення українського культурного елементу з колективної пам'яті. Така політика створює спотворену історичну картину, в якій село Донеччини постає не як носій тяглої української аграрної традиції, а як периферійний придаток для «справжнього», нібито суто індустріального Донбасу, до того ж придаток, що позбавлений власної історії, аграрної традиції та спадщини переселенських спільнот, що формували його культурний і архітектурний ландшафт. Цілеспрямовано заперечується ідея про українські джерела господарського, архітектурного та культурного розвитку цього регіону.

Наслідком цього є інформаційна та документальна маргіналізація сільського простору – втрата цінних знань про матеріальну культуру, селянську архітектуру, локальні традиції та їхню роль у формуванні історичної тяглості. Таке викривлення історичного наративу не лише позбавляє Донеччину власного українського виміру, а й формує підґрунтя для подальшого культурного витіснення. Особливої уваги потребує явище співіснування та послідовної зміни німецьких і українських переселенських спільнот, які у різні історичні періоди визначали вигляд сіл сучасної Бойківської селищної громади. Їхні архітектурні пам'ятки відображають аграрний уклад життя, господарську ініціативу та культурні коди, притаманні сільським громадам Сходу України. Водночас майже повна відсутність офіційно зареєстрованих пам'яток у цій місцевості є наслідком багаторічного недооцінювання селянської архітектури в імперській, радянській та пострадянській політиці пам'яті.

У цьому контексті особливої актуальності набуває робота дослідників Донецького національного університету Василя Стуса над проектом «Історико-культурна спадщина Донецької області: документування втрат і перспективи відновлення». Під час реалізації цього проекту було виявлено низку матеріалів, що дають змогу відтворити архітектурну історію сіл сучасної Бойківської селищної громади, зокрема тих, що зазнали впливу радянської політики переселень і деформації локального культурного середовища протягом ХХ ст. На тлі системної дезінформації та руйнування об'єктів спадщини такі дослідження сприяють відновленню цілісної картини історичного розвитку регіону, повертаючи до наукового обігу пам'ять про аграрну основу його формування й архітектурну унікальність¹.

¹Мартинчук І., Отземко О., Темірова Н. Меморіальні виміри Донецька. International scientific and practical conference «History, political science, philosophy and sociology: revolutionary changes»: conference proceedings, 28–29 May 2021. Wloclawek. С. 19–23.; Темірова Н. Формування монументально-меморіального простору Донецька. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2020. №57. С. 175–189.; Mieliekiestev K. The Boikivske Community architecture landmarks that survived conventional and information warfare / Н. Р. Темірова (ред.-в-гол.). Donetsk Historical Review. Vinnytsia : Vasyl' Stus DonNU, 2025. Vol. 2, Iss. 2, Apr. 2025. P. 137–148. DOI: <https://doi.org/10.31558/3083-5771.2024.2.11>

Мета статті

Мета дослідження – проаналізувати архітектурні пам'ятки сіл Бойківської селищної громади як носії символічного змісту, що відображають історичну долю місцевого населення, включно з переселеними сталінським режимом селянами-бойками і трансформації локальної ідентичності показати їхню роль у сучасному інформаційному протистоянні, що триває на тлі московської агресії проти України. У межах дослідження передбачається виявити характерні риси та семантичні коди архітектури, які формувалися під впливом різних політичних і культурних контекстів, визначити їхню роль у збереженні історичної пам'яті громади та показати, як ці пам'ятки функціонують у сучасному інформаційному полі як елементи культурного спротиву й свідчення тривалості української присутності на Донеччині.

Методологічна основа поєднує традиційні підходи історичних студій із сучасними цифровими інструментами просторового аналізу. При дослідженні використано історико-генетичний, історико-типологічний методи, а також інструментарій спеціальних історичних дисциплін – джерелознавчий та іконографічний аналізи, що дозволяють виявити походження, трансформацію та семантичні особливості архітектурних об'єктів, що були сфотографовані місцевими мешканцями, органами державної влади, релігійними організаціями. Застосування принципів локальної історії дало змогу розглядати пам'ятки у контексті соціально-економічних і культурних процесів розвитку сільського середовища південно-західної частини Донеччини. Особливу увагу приділено методам геопросторової розвідки (GEOINT) та зображувальної розвідки (IMINT), які використовувалися при роботі з відкритими геоінформаційними ресурсами – Google Earth та Google Maps. Завдяки цим інструментам було здійснено попередню ідентифікацію та верифікацію низки архітектурних об'єктів на території Бойківської громади, які раніше не були описані в наукових чи краєзнавчих джерелах. Порівняльний аналіз супутникових зображень різних періодів дозволив простежити динаміку змін у селах за незалежності та московської окупації, а також визначити місця колишніх господарських споруд, культових будівель і залишків забудови колоністського періоду. Зібрані геопросторові дані були зіставлені з архівними матеріалами, топографічними картами, діловодними джерелами українського уряду, що дало можливість уточнити локалізацію пам'яток і реконструювати їхнє історичне функціонування. Поєднання методів історичного аналізу з цифровими засобами дистанційного спостереження створює підґрунтя для подальших досліджень архітектурної спадщини Донеччини та сприяє збереженню інформації про об'єкти, опинилися під загрозою знищення.

Виклад основного матеріалу

Документування архітектурної спадщини Бойківської селищної громади та Кальміуського району Донецької області від початку супроводжується серйозними труднощами. Район, який тривалий час залишався менш розвиненим, порівняно з іншими частинами Донеччини, майже не представлений у відкритих державних реєстрах культурної спадщини. І за радянських часів, і за доби незалежності України кількість офіційно взятих під охорону пам'яток нерухомої культури тут залишається мізерною. Аналіз офіційних документів створює враження, ніби ця територія зовсім позбавлена історико-архітектурних об'єктів. Насправді ж це радше наслідок недосконалості державної політики у сфері обліку пам'яток, а також низької дослідницької уваги до аграрних регіонів Донбасу, традиційно відсунених на другий план індустріальним наративом.

Ускладненням для дослідників стала й окупація району московськими збройними силами, що практично унеможливило проведення польових робіт. Проте за допомогою геопросторових інструментів Google Earth і Google Maps стало можливим часткове відновлення історичної картини розвитку архітектурного середовища громади.

Історичний контекст формування населених пунктів нинішнього Кальміуського району Донецької області сягає доби Кальміуської паланки Війська Запорозького Низового, на землях якого розвивалися перші аграрні поселення (на противагу приморським генуезьким торговельним пунктам та стоянкам вершників Криму і Дону). Після ліквідації Січі територія

була анексована імперією Романових та передана під колонізаційні проекти, у межах яких сюди переселялися німецькі лютеранські поселенці. Вони принесли нову культуру господарювання, зокрема європейські архітектурні зразки фермерських будівель, млинів, шкіл і цегельних заводів, які надали місцевості впізнаваного колоністського вигляду. Первісно, як колонія німецьких лютеран, селище міського типу Остгайм (з 1935 р. на честь німецького комуністичного лідера Ернста Тельмана перейменованій на Тельманове) розвивалося як сільськогосподарський центр із типовими для заможних фермерів забудовами – цегельними заводами, млинами, господарськими будинками та охайними житловими спорудами, що поєднували елементи пізнього класицизму та провінційного модерну. Цей аграрно-виробничий ландшафт, створений працелюбною спільнотою, згодом був насильно змінений сталінською політикою переселень і репресій².

Одним із показових об'єктів цієї спадщини став молокозавод у смт. Бойківське (колишнє Тельманове). Його споруди сформувалися на основі будівель, зведених ще німецькими колоністами наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Архівні джерела свідчать, що після виселення німецького населення у повоєнний період на основі старих приміщень було створено виробничий комплекс, який функціонував уже як радянське підприємство харчової промисловості. Характерна для центрального корпусу змішана архітектура із поєднанням кам'яного мурування колоністського періоду з прибудовами 1940-х років свідчить про адаптацію старих господарських споруд до нових економічних умов. Архівна документація молокозаводу зберігає свідчення про технічні особливості його функціонування у 1940-х роках. Зокрема, через відсутність холодильного обладнання зберігання молочної продукції здійснювалося у льодниках, де лід, зібраний у зимовий період на місцевих водоймах, накривався шаром соломи як природним ізолятором³. Підприємство працювало до початку 2000-х років, а приватне акціонерне товариство «Тельманівський молочний завод» (директор Геннадій Герасимович Волобуєв) було остаточно ліквідоване 6 травня 2022 р. (свідоцтво №243173705435, код 24317374)⁴.

Цей об'єкт є важливим прикладом спадкоємності господарського простору в сільських поселеннях Донбасу, зображаючи архітектуру як свідка змін культурних епох – від німецького аграрного устрою до радянської індустріальної системи. Зображення молокозаводу у Бойківському, знайдені через засоби Google Map, Wikimapia, та місцеві блоги відображають, як історичні шари співіснують у матеріальній формі: цегла колоністських споруд поєднується з радянським бетоном та дахами, архітектура зберігає риси обох періодів, ставши пам'ятником трудової історії громади⁵.

Село Мічурино (до 1945 року – німецьке поселення Грінталь) також є показовим прикладом трансформації архітектурного та культурного середовища під впливом демографічних змін ХХ століття. Засноване німецькими лютеранськими колоністами, воно мало розвинену аграрну інфраструктуру, характерну для господарських поселень колоністського типу. За довоєнними джерелами, станом на 1926 рік у Грінталі функціонували паровий млин, два вітряки, два цегельних заводи, дві школи та будівля сільської ради. Архітектурне середовище села вирізнялося типовими рисами південно-німецького колонізаційного стилю: цегляні господарські будинки з чіткою симетрією фасадів, високими двосхилими дахами та великими віконними прорізами, орієнтованими на зручність освітлення робочих приміщень. На жаль,

2 Maksym1991 (2014). Иллюстративный атлас Тельмановского района Донецкой области. SlideShare. URL: <https://www.slideshare.net/slideshow/telmanovskiyrayonatlasend/35260654>

3 «Книга приказов директора маслозавода 1945–1946 гг.». Архівний відділ адміністрації Тельманівського району. Фонди ліквідованих підприємств періоду незалежності. Ф. 166, оп. 1-Л; спр. 1, 2.

4 Код ЄДРПОУ 24317374 ЗАТ «ТЕЛЬМАНІВСЬКИЙ МОЛЗАВОД» Директор Волобуєв Геннадій Герасимович. Opendatabot. URL: <https://opendatabot.ua/c/24317374>

5 Mieliekiestsev K. The Boikivske Community architecture landmarks that survived conventional and information warfare. *Donetsk Historical Review* / Temirova N. (Ed.-in-Chief). Vinnytsia: Vasył' Stus DonNU. Issue 2(2), квітень 2025. P. 137–148. DOI: <https://doi.org/10.31558/3083-5771.2024.2.11>.

нині більшість архітектури зникла, хоча, за словами окремих «німців-старожилів», основа однієї з них нині використана для місцевої католицької каплиці Святішого Серця Ісуса⁶.

Після Другої світової війни і примусового виселення німецького населення радянська влада депортувала до Грінталя бойків – етнографічну групу українців із гірських районів західноукраїнських земель, а також лемків, виселених владою Польської Народної Республіки зі своїх споконвічних земель у Західній Галичині. З 1944 року радянська влада у співпраці з комуністичним польським урядом почала примусове виселення українців за межі Польщі, намагаючись позбавити українських повстанців підтримки та опори серед місцевого населення. У 1946 році була заборонена діяльність української церкви. Продовження цього процесу відбулося у 1951 році, коли «за проханням трудящихся» Й. Сталін здійснив обмін територій між Польщею та Україною, що супроводжувався новим примусовим переселенням українців із Карпат у степові райони Донеччини. Багато старих кладовищ і церков було знищено, а частина сіл взагалі перестала існувати; лише деякі церковні дзвони, закопані на кладовищах, могли залишитися. Місцева мешканка так описала це: «Я сама з лемків, нас 1945 року виселили з Краківської області. Дитиною пам'ятаю небагато. Наше село бомбували і спалили. Сюди привезли, а хатці, що вціліли, майже не було. Жили по стайнях і руїнах. Там, де нині столова, була церква – її знищили ще до війни. Також сюди переселили бойків, що їх Сталін 1951 року переселив»⁷.

Сучасне село зберегло пам'ять про переселення і зміни населення. На одній із старих вулиць розташована маленька православна церква в старому цегляному будинку, а поруч – католицька каплиця Святішого Серця Ісуса. Місцеві жителі, нащадки переселенців, продовжують підтримувати ці культові споруди. Відмінною рисою післявоєнного періоду стала поява православної каплиці, спорудженої бойками вже після їхнього переселення. Цей об'єкт особливо цікавий тим, що його спорудження припало на часи офіційної антирелігійної політики, коли більшість культових споруд на Донеччині була зруйнована або зачинена. Вона є однією з перших православних споруд, відкритих у регіоні після часткового пом'якшення антирелігійної політики радянської влади наприкінці 1940-х років, коли було відновлено діяльність Московського патріархату. Каплиця в Мічуриному залишалася діючою впродовж радянського періоду, зберігаючи роль духовного центру громади переселенців. За архітектурними ознаками каплиця належить до спрощеного дерев'яного типу сакральних споруд, характерних для повоєнних бойківських сіл: невеликий зруб із двохстилим дахом, центральним хрестом і мінімальним декоративним оформленням. Сучасного вигляду споруда набула після реставрації 2020 року, здійсненої під контролем представників Російської православної церкви. Хоча каплиця тоді частково втратила первісні риси, була збережена її конструкція – автентичний дерев'яний каркас 1940-х років. Вона була однією з небагатьох бойківських культових споруд Кальміуського району⁸. На жаль, у 2025 р. представники Російської православної церкви вирішили зруйнувати каплицю через «ветхість» та на її місці збудувати нову, яка частково повторює архітектурні особливості попередньої, але замінює характерні голубого кольору дошки на бурі колоди, подібні москвинській ізбушці⁹.

У цьому контексті архітектура стала відображенням зміни етнічного складу населення. Власне такі об'єкти, хоч і не мають офіційного статусу пам'яток, є важливими носіями локальної пам'яті та складовою національної культурної спадщини Донеччини.

Аналіз інших сіл Кальміуського району свідчить про типову картину трансформації німецьких поселень після Другої світової війни та виселення місцевого населення. Села Богданівка (колишній цегельний завод, не зберігся на фотографіях), Вершинівка, Дерсове, Григорівка (ще один колишній цегельний завод), Зернове (крім лютеранського поселення, мі-

6 Романюк С. Славные казаки, хлопцы-харцызьки. Турклуб КПИ «Глобус». 2009. URL: <https://www.tkg.org.ua/node/15092>

7 Романюк С. Славные казаки, хлопцы-харцызьки. Турклуб КПИ «Глобус». 2009. URL: <https://www.tkg.org.ua/node/15092>

8 Mieliekiestsev K. The Boikivske Community architecture landmarks that survived conventional and information warfare. *Donetsk Historical Review* / Temirova N. (Ed.-in-Chief). Vinnytsia: Vasyly' Stus DonNU. Issue 2(2), квітень 2025. P. 137–148. DOI: <https://doi.org/10.31558/3083-5771.2024.2.11>.

9 Освящение новой часовни в честь Архистратига Михаила в селе Мичурино. The Internet Archive. 2025. URL: <https://web.archive.org/web/20251031141501/https://eparhiadonetsk.ru/2025/10/01/osvjashhenie-novoj-chasovni-v-chest-arhistratiga-mihaila-v-sele-michurino>

стило також молоканську общину), Лукове, Новоолександрівка та Тернівка (раніше Фрідріхсфельд) демонструють схожі закономірності: примусове переселення німецького населення після війни та часткове заселення українськими етнографічними групами (бойками, лемками, переселенцями з інших регіонів). За умов деокупації цих територій, колишні німецькі поселення можуть стати цінними для археологічних досліджень і навіть для фотофіксації архітектурних об'єктів у межах геоінформаційного аналізу. До 2024 року фактичні дані про будівлі здебільшого обмежуються випадковими, нерізкими фотографіями початку 2000-х років на сайтах на кшталт Wikimaria та інших ресурсах аматорської фотографії, залишаючи інформацію про архітектурні пам'ятки першої половини ХХ ст. Серед таких «випадкових» зображень – новинний сюжет гібридних медіа так званої «Донецької Народної Республіки», присвячений святкуванню «перемоги у Великій Вітчизняній війні», що дозволив зафіксувати невідомий будинок у стилі модерн початку ХХ ст. у селі Греково-Олександрівка, розташований поблизу місцевого пам'ятника ветеранам Другої світової війни. Цей випадок ілюструє, що навіть на територіях, де офіційно не зареєстровані історичні об'єкти, можуть зберігатися будівлі з архітектурною та культурною цінністю¹⁰.

Висновки

Історико-архітектурний простір Бойківської селищної громади формувалася на перетині двох історичних пластів – добойківського, пов'язаного з аграрною колонізацією півдня Донеччини німецькими переселенцями-лютеранами, та післявоєнного, коли на ці землі були переселені бойки із Західної України. Після депортації німецького населення у повоєнний період до Тельманового прибули бойки – селяни з Карпатського регіону, які втратили свої домівки через рішення тоталітарного режиму. Вони принесли іншу традицію господарювання, інший тип ставлення до землі та сакрального простору, поступово адаптуючи залишену забудову до власних потреб. Цей процес відображає зіткнення двох моделей сільського життя – колоністсько-європейської та українсько-карпатської, – що разом утворили неповторний пласт аграрної культури Донбасу.

Зміна населення, господарських укладів і владних систем зумовила поступову втрату первісної функціональності аграрних об'єктів: млини, ферми, комори, винокурні або занепали, або були перебудовані під радянські виробничі потреби. Будинки культури та клуби стали новими символами ідеологічного впливу, тоді як культові споруди – носіями пам'яті про витіснену духовну традицію. Зрештою, у добу незалежності перейменування смт Тельманове на Бойківське, як центр Бойківської селищної громади стало актом самоствердження громади, що нагадує про тривалість, тяглість української присутності на цих землях і про глибокий зв'язок між архітектурою, землею та людською долею.

Таким чином, архітектурні пам'ятки Бойківської селищної громади постають не лише як свідчення локальної аграрної історії, а й як матеріальні носії культурної пам'яті, існування яких сприяє протистоянню інформаційним маніпуляціям, спрямованим на знецінення українського виміру Донеччини. Вони зберігають ознаки двох хвиль переселення – з німецьких та західноукраїнських земель – і відображають тяглість українського господарського досвіду на Донеччині, укоріненого в землі, праці та духовному світогляді селян. Через дослідження, документування й осмислення таких об'єктів відновлюється цілісне бачення історії регіону як простору формування унікальної аграрної культури на сході України. У цьому і полягає їхнє значення у сучасному інформаційному протистоянні: зберігаючи матеріальні свідчення минулого, ці пам'ятки підтримують історичну пам'ять і національну гідність українців Донеччини, стаючи важливими чинниками культурної стійкості громади попри спроби їхнього знищення окупаційною владою.

10 Mielielkiestsev K. The Boikivske Community architecture landmarks that survived conventional and information warfare. *Donetsk Historical Review* / Temirova N. (Ed.-in-Chief). Vinnytsia: Vasyl' Stus DonNU. Issue 2(2), квітень 2025. P. 137–148. DOI: <https://doi.org/10.31558/3083-5771.2024.2.11>.

References:

1. Istoryko-kulturna spadshchyna Donechchyny: istoriia, vtraty, vidnovlennia (2023). Pro Proiekt. *Istoryko-kulturna spadshchyna Donetskoï oblasti: dokumentuvannia vtrat i perspektyvy vidnovlennia [Historical and cultural heritage of Donetsk region: documentation of losses and prospects for restoration]*. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20240919172210/https://heritage-of-donetsk.org/about.html> [in Ukrainian]
2. IWM (2023). Nadiia Temirova. *Documenting Ukraine / IWM*. Retrieved from <https://www.iwm.at/documenting-ukraine/grantees/nadiia-temirova> [in English]
3. Knyha prykazov dyrektora maslozavoda 1945–1946 hh. (1946) [Book of the orders of the dairy plant director 1945–1946]. *Arkhivnyi viddil administratsii Telmanivskoho raionu. Fondy likvidovanykh pidpriemstv periodu nezalezhnosti. [Archive Department of the Administration of Telmanove District. Series on liquidated enterprises of the period of independence]*. (Series 166, Box 1-L; Folders 1, 2.), Boikivske, Ukraine. [in Russian].
4. Kod YeDRPOU 24317374 ZAT «TELMANIVSKYI MOLZAVOD» Dyrektor Volobuiev Hennadii Herasymovych (2024) [Unified State Registry Code 24317374 closed joint-stock company “TELMANOVE DAIRY PLANT” Direktor Volobuiev Hennadii Herasymovych]. *Opendatabot*. Retrieved from <https://opendatabot.ua/c/24317374> [in Ukrainian].
5. Maksym1991 (2014). Yllustratyvnyi atlas Telmanovskoho raiona Donetskoï oblasti [Illustrative atlas of the Telmanove district of Donetsk region]. *SlideShare*. Retrieved from: <https://www.slideshare.net/slideshow/telmanovskiyrayonatlasend/35260654> (data zvernennia: 07.10.2024). [in Russian].
6. Martynchuk, I., Otzemko, O., & Temirova, N. (2021). Memorialni vymiry Donetska [Memorial dimensions of Donetsk]. *International scientific and practical conference «History, political science, philosophy and sociology: revolutionary changes»: conference proceedings, May 28–29, 2021*. Wloclawek, 19–23. [in Ukrainian].
7. Mieliekiestsev, K. (2025). The Boikivske Community architecture landmarks that survived conventional and information warfare. *Donetsk Historical Review [Recensio Historica Donetskensis]*, 2(2), 137–148. DOI: <https://doi.org/10.31558/3083-5771.2024.2.11> [in English].
8. Osviashchenie novoi chasovni v chest Arkhistratiga Mikhaila v sele Michurino (2025). *The Internet Archive [Archivum Interretiale]*. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20251031141501/https://eparhia-donetsk.ru/2025/10/01/osvjashhenie-novoj-chasovni-v-chest-arhistratiga-mihaila-v-sele-michurino> [in Russian]
9. Romaniuk, S. (2009). Slavnye kazaky, khlopsy-khartsiziaky. *Turklub KPI «Globus»*. Retrieved from <https://www.tkg.org.ua/node/15092> [in Russian]
10. Temirova, N. (2020). Formuvannia monumentalno-memorialnoho prostoru Donetska. *Visnyk KhNU imeni V.N.Karazina. Serii «Istoriia» [Bulletin of the V.N. Karazin KhNU. Series “History”]*, 57, 175–189. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 03.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 12.12.2025

Опубліковано / Published: 30.12.2025

УДК 477:930.1(058.244):159.95

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Prysiashniuk>

Yurii Prysiashniuk

Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Bibliographic description of the article: Prysiashniuk, Yu. (2025) Transformation of the ukrainian peasantry under the conditions of stalinism: modernization or adaptation? *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 36, 33–38. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Prysiashniuk>

TRANSFORMATION OF THE UKRAINIAN PEASANTRY UNDER THE CONDITIONS OF STALINISM: MODERNIZATION OR ADAPTATION?

Abstract. The *aim* of the article is to explore the complex processes of the destruction of traditional Ukrainian peasantry by the Stalinist (more broadly, Bolshevik) regime during the period of «socialism building», while also focusing on the mental aspects that enable an integrated understanding of these historical phenomena and their modifications.

The scientific novelty of the research lies in its innovative approach to studying the modern transformation of traditional Ukrainian peasantry, providing an exclusive analysis. The author substantiates, deepens, and in some cases, discusses and challenges the claims, hypotheses, and assumptions identified in contemporary historiography. In general, considering the nature of modernization processes, the destruction of the peasantry by the totalitarian regime turned out to be «quite effective» in the demographic, social, and economic spheres. However, on a mental level, history proved «wiser», preserving a part of the traditional peasant world.

Methodological Framework. The study is based on an interdisciplinary approach, as commonly used in the humanities. Specifically, it involves a comprehensive (within the framework of synthesizing several disciplines) investigation of complex social phenomena represented by the terms «culture», «mentality», «society» and others. Also relevant are the methods of the Receptive Aesthetics concept (reception theory), which emphasizes the active role of engaged readers (primarily professional historians) in interpreting the propositions and generalizations of the proposed narratives.

Conclusions. The results of prolonged discussions surrounding the transformation of the traditional peasant world under the influence of modernization processes fall into two broad perspectives: first, «the demise of the village is a fact», and second, «peasantry is still with us today». The need for further discussions and scientific inquiries, as well as the emergence of new knowledge, is evident. The creation of new syntheses lies in the improvement of interdisciplinary approaches, integrating the potential of both the humanities and natural sciences, as well as developing new thematic directions. Today, most Ukrainian historians maintain that the sociocultural approach remains effective for further research into the history of the peasantry. However, it should not be regarded as an immutable canon, which is confirmed by some recent developments, particularly in the field of global historiography.

Keywords: modernization, peasantry, depopulation, dekulakization, collectivization, mentality, Bolshevik regime.

Юрій Присяжнюк

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Присяжнюк Ю. Трансформація українського селянства в умовах сталінщини: модернізація чи адаптація? *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 33–38. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Prysiashniuk>

ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ СТАЛІНЩИНИ: МОДЕРНІЗАЦІЯ ЧИ АДАПТАЦІЯ?

Анотація. Метою статті є дослідити складні процеси нищення традиційного українського селянства сталінським (ширше – більшовицьким) режимом у період «будівництва соціалізму», звернувши принагідно увагу на ментальні аспекти, які й уможливають інтегроване розуміння цих історичних явищ та їхніх модифікацій.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в інноваційному підході до студіювання модерної трансформації українського традиційного селянства, його ексклюзивному аналізі. Автор обґрунтовує, поглиблює, а децьо дискутує та підважує помічені в сучасній історіографії твердження, гіпотези, домисли. Загалом, з огляду на природу процесів модернізації, нищення тоталітарним режимом селянства виявилось «досить результативним» у сфері демографічній, соціальній, господарській, проте на ментальному рівні історія була «мудрішою» й зберегла частину традиційного селянського світу.

Методологічною основою розвідки є міждисциплінарний підхід, як його прийнято використовувати в гуманітарних науках. Конкретно мова йде про комплексне (в рамках синтезу кількох дисциплін) дослідження складних суспільних явищ, що їх представлено термінами «культура», «ментальність», «соціум» та ін. Також придатними є методи концепції *Receptive Aesthetics* (теорії реценції), що ґрунтована на активній ролі зацікавлених читачів (насамперед професійних істориків) в інтерпретації положень та узагальнень пропонованих наративів.

Висновки. Результати тривалих дискусій навколо питання трансформації традиційного селянського світу під впливом процесів модернізації перебувають у площині думок між, по-перше, «загибель села є фактом», по-друге, «на сьогодні селянство це з нами». Потреба подальших дискусій наукових пошуків, постановки нових знань є очевидними. Творення нових синтезів лежить у площині вдосконалення переваг міждисциплінарного підходу, втягування в орбіту аналізу потенціалу як гуманітарних, так і природничих наук, також – розробка нових тематичних напрямів. Сьогодні більшість українських істориків дотримується думки, що для подальших досліджень минулого селянства дієвим лишається соціокультурний підхід. Однак його не варто сприймати як якийсь непохитний канон, що вже підтверджується деякими новітніми розробками, зокрема в царині глобальної історіографії.

Ключові слова: модернізація, селянство, розселення, розкуркулення, колективізація, ментальність, більшовицький режим.

Постановка проблеми

Українські селяни першої третини ХХ ст. лишалися «традиційними». Попри відчутні модернізаційні зміни в суспільстві, їхня поведінка була, так би мовити, «циклічною». Про що йдеться? Вочевидь, ще з часів неоліту люди «від землі» пов'язували своє існування з «програмою фізичного виживання». Одна з базових характеристик традиційного «алгоритму життя» – незначний відсоток індивідуального у свідомості людини. Як правило, думки та зусилля прийнято було фокусувати на узвичаєних практиках. Натомість, більша частка колективного (під)свідомого лишалася максимально пов'язаною з біологічною природою. Тож, для продуктивного аналізу цих явищ важливою є «сміслова інтерпретація загального ментального змісту» джерел (текстів), «ресурсів» людської притомності, «інформаційних структур, що відбивали знання та досвід», картини світу, які знайшли своє відображення в людській психіці¹. З погляду сучасної історіографії, заглиблення в значеннєві співвідношення з різними сторонами традиційної (селянської) культури видається особливо перспективним². Це цілком стосується українського селянства на етапі його «розселення» сталінським режимом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Суспільні процеси, що відбувалися в українському селі 1930-х рр., дотепер лишуються недостатньо дослідженими. Якщо на узбіччя нашої зацікавленості вивести праці з політичної історії, то історіографія напевно виглядає мізерною, і цілий спектр пізнавальних вузлів «потребує додаткового з'ясування»³. Цю обставину можна трактувати як своєрідну несправедливість, адже мова йде про більшість українського загалу тоталітарної доби – у багатьох значеннях переломного моменту його «споконвічної» історії. І це не випадково, позаяк, словами письменниці О. Забужко, «поневолювачі України добре подбали про те, щоб вона лишалась невідомою...»⁴.

В останні десятиліття над різними аспектами цієї проблематики успішно працювали історики, які представляють науковців Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Тематика їхніх наукових праць – монографій, брошур, статей, тез – присвя-

1 Темченко А. Традиційні замовляння : семантичні трансформації та обрядові парадигми Черкаси : ІнтролігаТОР, 2014. С. 15.

2 Там само.

3 Бондар В., Присяжнюк Ю. Сучасна історіографія пореформеного селянства. *Український історичний журнал* 2011. №2. С. 201.

4 Забужко О. «Я знову влізаю в танк...». Вибр. тексти 2012–2016 : статті, есе, інтерв'ю, спогади. Київ : Вид. Дім «Комора», 2016. С. 211.

чена періоду другої половини XIX – початку XX ст., причому з явним зміщенням фокусу пізнавальної зацікавленості на початок, першу чверть та, зрештою, першу третину XX ст. У доробку А. Морозова, Ю. Присяжнюка, С. Корновенка, І. Фаренія, В. Масненка, В. Лазуренка, Н. Земзюліної, В. Гоцуляка, А. Темченка, К. Івангородського, Г. Георгізова, О. Перехреста, І. Десятникова, О. Десятникова, С. Шамари, О. Силки, І. Демуз, А. Касяна, О. Литвиненка, Р. Орищенко, Я. Ц. Гоцловські предметно висвітлені різні проблеми соціальної, ментальної, економічної, громадсько-політичної історії, а також методології, історіографії, етнології, просопografії, статистики, демографії. На сьогодні ці праці мають різну наукову цінність, між тим, репрезентують широку палітру знань у царині історичного селянознавства. Принагідно віддамо належне доробку таких знаних дослідників селянства цього періоду, як Ф. Турченко, О. Реєнт, В. Марочко, А. Киридон, О. Михайлюк, Г. Виноградов, В. Шевченко, О. Приймак, Н. Ковальова, Т. Литвинова, І. Верховцева, Я. Бойко, О. Нікілев, В. Бондар, О. Приймак, О. Ковальова та ін.

Особливо цінними для підготовки цієї статті є міркування А. Темченка, який запропонував глибокий аналіз сенсів традиційної культури, що цілком відповідає сутності та характеристикі традиційного (селянського) суспільства. Водночас, розвідка є своєрідним продовженням системного аналізу селянського світу, який автор розпочав у одній зі своїх попередніх публікацій⁵.

Мета статті

Метою статті є дослідити складні процеси нищення традиційного українського селянства сталінським (ширше – більшовицьким) режимом у період «будівництва соціалізму», звернувши принагідно увагу на ментальні аспекти, які й уможливають комплексне розуміння цих історичних явищ та їхніх модифікацій. Це спроба заповнити прогалини, якими дотепер рясніє (соціо)ментальна історія селянства, запропонувати гнучкішу «інтерпретаційну модель пояснення (контр)прогресистських концепцій»⁶.

Проблема «вимирання» селянства, як головного репрезентанта традиційного суспільства в умовах модернізації, давно поставлена історичною наукою. Більшість дослідників дають однозначно ствердну відповідь на це питання⁷. У своїй аргументації вони найчастіше роблять акцент на його «непотрібності», «зайвості», «знищенні», при цьому (як це пропонує дніпровський історик О. Михайлюк) апелюють до такого беззаперечного доказу як «емпіричний факт»⁸. Здавалося б, усе однозначно й місця для наукових дискусій тут більше немає. Проте, французький учений Д. Бовуа все ж лишає певну територію для пошуку компромісів. Він завбачливо радить, аби так звана «модернізація» однозначно «не йшла в парі з розселенням», нагадує, що в Україні урбанізація, що «витісняла селянство і селянський побут», відбувалася «повільніше, ніж на Заході»⁹. І справа, як ми розуміємо, не лише в темпах міськiзації. Д. Бовуа підмітив те, чого не змогли побачити багато «вітчизняних» (совєтських і українських) служителів Клію, не кажучи вже про закордонних. А саме, що в селянський світ швидко проникала «національна свідомість»¹⁰. Ба більше, ще з другої половини XIX ст. власне українські «селяни прагнули особистої (індивідуальної. – Ю. П.) власності на землю (душовий наділ)»¹¹. Французький дослідник вважає, що «ані комунізм, ані російська община не узгоджувалися з національною (етнічною. – Ю. П.) українською традицією»¹². Додамо, що ця суперечність стосувалася не лише офіційної ідеології та політики – ментальне неприйняття більшовизму відбувалося до певної міри приглушенням акомпанементом по всій

5 Присяжнюк Ю. Феноменологія українського селянства в умовах совєтської модернізації: проблема ексекутивних кіл. *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 91–97.

6 Портнова Т. Юрій Присяжнюк. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2007. 640 с. Олександр Михайлюк. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. *Україна Модерна*. Чис. 6. Безмежне село. Київ: Критика, 2010. С. 288.

7 «Незручний клас» у модернізаційних проєктах: форум. *Україна Модерна*. Чис. 6. Безмежне село. Київ: Критика, 2010. С. 9.

8 Там само. С. 36.

9 Там само. С. 28–29.

10 Там само. С. 29.

11 Там само.

12 Там само.

советській історії, починаючи з завершення революційних подій на початку 1920-х рр. Власне тому, попри впровадження небаченої за своїм радикалізмом і жорстокістю соціальної інженерії, у 1930-х рр. «селянський світ уже не виходив з хат (що лишалися. – Ю. П.), але він у них зберігався і мав ще кілька разів заявити про себе»¹³.

На підтвердження думки про відносність зникнення традиційного селянства в Україні в період сталінщини звертаємо увагу, що навіть у міжвоєнній Польщі, яка не знала подібного одержавлення сільськогосподарського виробництва, спостерігалася «недомодернізованість села». «Тамтешні селяни, – зазначає С. Токць, коли спирається на думку польського колеги Я. Кохановича, – так і не трансформувалися у раціональних підприємців-фермерів за західним зразком»¹⁴. С. Токць також лишає селянству (яким воно постає в Україні та інших країнах Східної Європи ближче до середини ХХ ст.) шанс на «присутність» у модернізованому суспільстві. На наш погляд, він слушно наголошує на тому, як «ключові елементи селянської культури чи цивілізації збереглися (могли зберегтися. – Ю. П.) в ментальності сучасних (треба думати, що урбанізованих, модернізованих. – Ю. П.) містян», точніше недавніх вихідців із села¹⁵.

Домінуюча численність та все ще виразна «культурна замкненість» селянства не дає достатньо підстав визнавати пріоритетну першість таких, уже досить потужних у тогочасному суспільстві чинників «розселення села», як економічна доцільність, чинне законодавство, цілеспрямована державна регуляторна політика, діяльність соціальних організацій. Так триватиме приблизно до початку 1930-х рр., що підтверджується відповідними положеннями та висновками праць українських істориків. Керуючись різноманітними, нерідко альтернативними методологічними підходами, представники різних наукових шкіл, котрі торкаються цієї проблематики, по суті є одностайними в тому, що історія «класичного» традиційного селянства в Україні (УРСР) завершується роком «великого перелому» (1929) та наступними соціальними потрясіннями – колективізацією й Голодомором 1932/1933 рр.¹⁶ У такий спосіб вони переконливо спростовують усталений постулат ще советської історіографії про те, що соціальне розшарування селянства було не просто закономірним результатом розвитку товарно-грошових (ринкових, капіталістичних) відносин, а історичним підґрунтям визрівання «комуністичної» революції. Утім, не можна не помітити (хоча ми й позбавлені багатьох об'єктивних даних, зокрема статистичних), що процес здебільшого примусової трансформації сільських мешканців у «клас колгоспників» справді мав радикальний, багато в чому кардинально-руйнівний характер¹⁷.

Певною мірою українське селянство не могло протиставити більшовицькій владі жодної конструктивної (адекватної самому виклику) відповіді. Воно, приміром, не спроможне було організувати, забезпечити й, коли ставало потрібно, то й нарощувати інтелектуальний спротив. Життєва селянська мудрість у цьому випадку виявилася безпорадною, освіченість була явно на боці «нових політеліт», а, скажімо, вкрай затребуваної шляхетності бракувало всім¹⁸. До того ж, іншої влади селяни не знали й не уявляли, тому фактично були приречені чекати від сталінського режиму і злого, і, як не дивно, чогось доброго. Водночас, відображення в науковій літературі цих процесів рідко коли долало бар'єр ідеологічної залежності, зазвичай виконувалося в стилі загальноприйнятої (офіційно визнаної) версії подій. Частіше всього історики кон'юнктурно констатували факти «труднощів хлібозаготівель», «перегинів політики розкуркулювання», «насильницької колективізації сільського господарства», а вже пізніше – колгоспний лад «убив у людях людську гідність і почуття національної гордості»¹⁹.

13 Там само.

14 Там само. С. 38.

15 Там само. С. 38–39.

16 Корновенко С., Федьков О., Степанчук Ю. Голодомор 1932–1933 рр. : фінал селянської революції. *Український селянин*. 2022. Вип. 27. С. 43–47.

17 Романцов В. О. Українці на одвічних землях (XVIII – початок ХХІ століття). Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2004. С. 17.

18 Забужко О. «Я знову влізаю в танк...». Вибр. тексти 2012–2016 : статті, есе, інтерв'ю, спогади. Київ : Вид. Дім «Комора», 2016. С. 58.

19 Тимошик М. Село : у 2-х т. Т. 2 : Трудний шлях відмосковлення. Київ : Ярославів Вал, 2017. С. 103.

І хоча ці фрази явно міфологізували образ селянства як такого, вони засвідчували існування дещо іншого реально існуючого соціального прошарку населення, якому в той час не судилося ствердитися у своїй історичній місії, – вузького кола провідної української інтелігенції²⁰.

Досвід нищення традиційного селянства «пройшов непоміченим» не лише через політичні причини, точніше не лише внаслідок ідеологічних обмежень у сфері гуманітарних наук. Маємо підстави наголошувати на більш глибоких чинниках, зокрема тих, що репрезентують світ підсвідомого та царину невідомого. До таких варто зарахувати манеру мислення, у тому числі таку його властивість як інверсійність (перестановка причин і наслідків, зміна логіки й порядку розмірковування тощо). Тож, унаслідок суб'єктивних рішень та об'єктивних трансформацій, у період, що його досліджуємо, «центр цивілізації» переміщався з села в місто. На думку історика А. Граціозі, «селяни стали повсюдно з власної волі кидати свої села»²¹. І якщо з висновком відомого італійського дослідника щодо «власної волі» на переселення й кардинальну зміну способу життя мешканців усе ще традиційного за своїми базовими соціокультурними характеристиками села можна дискутувати, то інший його висновок виглядає бездоганно. Це там, де він говорить про «жорстоку дурість сталінської політики...», адже ця політика призвела до максимального усування автономної участі селян – на їхніх власних умовах..., участі, яка... часто була (могла бути. – Ю. П.) найважливішим рушієм економічного розвою і покращення умов життя людей»²². Деякі міста швидко перетворювалися на «печальні монстри-байстрюки індустріалізації», що поглинали... вихідців із села, майже відразу..., а через два-три покоління перебування в робітничому середовищі – «громадянську волю, формуючи... глибокий і трудновиліковний патерналістський комплекс – звичку слухатись начальства та сприймати його за своєрідну силу природи», що для вихідців із села означало (нагадувало, оживляло) все той же рух «екзекутивними колами»²³. Тенета, що підстерігали сільський загаль на цьому шляху, виходили далеко за межі повсякденних труднощів / негараздів. Причому як у проєкті високого модернізму, впроваджуваного безпосередньо режимом, так і гіпотетично в альтернативній (національній) перспективі, оскільки в цьому конкретному випадку вона також не була б позбавлена більшовицького впливу. Як було зазначено раніше, «в умовах, коли сакральне підмінили профанним, що означало зміщення духовного та матеріального світів, небаченого цинізму..., перспектива формування національної ідентичності по суті стала для селян пасткою»²⁴.

Висновки

Їх синхронно презентуємо умовно двома результатами дослідження, що постають відповідно до методологічних властивостей соціальної та ментальної історії (історіографії). У контексті використання переваг цих підходів стверджуємо, що в період сталінщини українське селянство втратило багато своїх узвичаєних характеристик – патріархальний господарський уклад, саму філософію життя, де для селянина земля була всім, власне звичаї тощо. Разом із тим, манери сприйняття та тлумачення природного й соціального довкілля, що лишилися ґрунтованими на архетипах і стереотипах патріархальної землеробської культури, відповідного способу життя, збереглися. Більшовики «розкуркулили» село, «колективізували» одноосібників, виморили голодом мільйони людей, проте опосередковано вони посприяли збереженню (десь навіть зміцненню в почасти видозміненому вигляді) традиціоналізму, що проявлялося в дотриманні (виконанні) одвічних ритуалів. Ментально селянство не порвало з домодерним минулим, своїми екзекутивними колами «влилося» й адаптувалося в модерній комуністичній дійсності.

20 Там само. С. 102–103.

21 «Незручний клас» у модернізаційних проєктах : форум. Україна Модерна. Чис. 6. Безмежне село. Київ : Критика, 2010. С. 17.

22 Там само.

23 Забужко О. «Я знову влізаю в танк...». Вибр. тексти 2012–2016 : статті, есе, інтерв'ю, спогади. Київ : Вид. Дім «Комора», 2016. С. 215.

24 Присяжнюк Ю. Селяни Наддніпрянщини першої третини ХХ ст. : перспективи й пастки формування національної ідентичності. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 174.

Творення нових синтезів лежить у площині вдосконалення переваг міждисциплінарного підходу, втягування в орбіту потенціалу як гуманітарних, так і природничих наук. Сьогодні більшість українських істориків дотримується думки, що для подальших досліджень минулого селянства дієвим лишається соціокультурний підхід. Однак його не варто сприймати як якийсь непохитний канон, що вже підтверджується деякими новітніми розробками, зокрема в царині глобальної історіографії.

Фінансування дослідження

Стаття частково профінансована в межах виконання держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

References:

1. «Nezruchnyi klas» u modernizatsiinykh proiektakh: forum [«Uncomfortable class» in modernization projects: forum]. (2010). *Ukraina Moderna [Ukraine Moderna]*, 6, *Bezmezhne selo [Boundless Village]*, 9–44. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
2. Bondar, V. & Prysiazhniuk, Yu. (2011). Suchasna istoriohrafia poreformenoho selianstva [Modern historiography of the post-reform peasantry]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 2, 180–201. [in Ukrainian].
3. Kornovenko, S., Fedkov, O., & Stepanchuk, Yu. (2022). Holodomor 1932–1933 rr.: final selianskoi revoliutsii [The Holodomor of 1932–1933: The finale of the peasant revolution]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian Peasant]*, 27, 43–47. [in Ukrainian].
4. Portnova, T. (2007). Yurii Prysiazhniuk. Ukrainse selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy: sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Yurii Prysiazhniuk. Ukrainian Peasantry of the Dnieper Ukraine: Socio-Mental History of the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries]. Cherkasy: Vertykal.
5. Kandych, S. & Mykhailiuk, O. (2007). Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: Sotsiokulturni protsesy [Peasantry of Ukraine in the First Decades of the 20th Century: Socio-Cultural Processes]. Dnipropetrovsk: Innovatsiia. *Ukraina Moderna [Ukraine Moderna]*, 6, *Bezmezhne selo [Boundless Village]*, 285–291. [in Ukrainian].
6. Prysiazhniuk, Yu. (2025). Fenomenolohiia ukrainskoho selianstva v umovakh sovietskoi modernizatsii: problema ekzekutyvnykh kil [Phenomenology of the Ukrainian peasantry under the conditions of Soviet modernization: The problem of executive circles]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian Peasant]*, 34, 91–97. [in Ukrainian].
7. Prysiazhniuk, Yu. (2023). Seliany Naddnyprianshchyny pershoi tretyny XX st.: perspektyvy i pastky formuvannia natsionalnoi identychnosti [Peasants of the Dnieper Region in the First Third of the 20th Century: Prospects and Pitfalls of National Identity Formation]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian Peasant]*, 29, 170–175. [in Ukrainian].
8. Romantsov, V. O. (2004). Ukraintsi na odvichnykh zemliakh (XVIII – pochatok XXI stolittia) [Ukrainians on their ancestral lands (18th – early 21st centuries)]. Kyiv: Vydavnytstvo im. O. Telihy. [in Ukrainian].
9. Temchenko, A. I. (2014). Tradytiini zamovliannia: semantychni transformatsii ta obriadovi paradyhmy: monohrafia [Traditional incantations: Semantic transformations and ritual paradigms: Monograph]. Cherkasy: IntrolihaTOR. [in Ukrainian].
10. Tymoshyk, M. (2017). Selo: u 2-kh t. T. 2: Trudnyi shliakh vidmoskovlennia [The Village: In 2 volumes. Vol. 2: The difficult path of de-Moscowization]. Kyiv: Yaroslaviv Val. [in Ukrainian].
11. Zabuzhko, O. (2016). «Ia znovu vliyaiu v tank...». Vybrani teksty 2012–2016: statti, ese, interv'iu, spohady [“I’m getting into the tank again...” Selected texts 2012–2016: Articles, essays, interviews, memoirs]. Kyiv: Vydavnytstvo Dim «Komora». [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 20.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 15.12.2025

Опубліковано / Published: 30.12.2025

УДК 94:334.73]:[316.444:316.334.55](477)”19”

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Fareniy>

Igor Fareniy

Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of Department of Archaeology and special spheres of historical science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

e-mail: fareniy_igor@ukr.net

Bibliographic description of the article: Fareniy, I. (2025). “Strata of conscious peasant intelligentsia”: the cooperative movement of the first decades of the 20th century – the sphere of social mobility of the Ukrainian peasantry and the formation of a new sociocultural type of intelligentsia. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 36, 39–49. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Fareniy>

**“STRATA OF CONSCIOUS PEASANT INTELLIGENTSIA”:
THE COOPERATIVE MOVEMENT OF THE FIRST DECADES
OF THE 20TH CENTURY – THE SPHERE OF SOCIAL MOBILITY
OF THE UKRAINIAN PEASANTRY AND THE FORMATION
OF A NEW SOCIOCULTURAL TYPE OF INTELLIGENTSIA**

Abstract. *The purpose of the article is to show the formation of an intellectual stratum of representatives of the peasantry in the cooperative movement of the first decades of the 20th century and the nature of its social culture.*

Scientific novelty. *The cooperative movement is shown as a sphere in which representatives of the peasantry acquired the social status of the intelligentsia with specific cultural features.*

Conclusions. *The cooperative movement of the first decades of the 20th century was a sphere in which the cooperative peasantry mastered organizational and managerial activities, new achievements in education and culture, and acquired the social status of the intelligentsia.*

The cooperative movement objectively created conditions for the formation of the necessary professional personnel from among representatives of the peasantry, capable of working in cooperative organizations. Peasant cooperatives promoted peasants who were capable of organizational work and socially responsible to leadership positions. Cooperative organizations, public organizations, and self-government bodies created courses and educational institutions to train specialists for cooperation, which also contributed to the growth of the general educational and cultural level of the students. The social composition of the cooperative, the elective principles of forming its governing bodies, and the system of cooperative education created conditions for representatives of the cooperative peasantry to acquire the social status of the intelligentsia.

Formed from representatives of the peasantry, the intelligentsia had specific characteristics: it possessed skills in public, cooperative, and managerial activities, saw its social mission in serving the people, and was dependent on them. Contemporaries identified it as a specific cultural type of intelligentsia, as an independent social class – the peasant intelligentsia. The emergence of the peasant intelligentsia was objectively caused by the existence of cooperation as an economic system, which led to changes in the social structure of society.

Keywords: *cooperative movement, peasant cooperation, peasant intelligentsia, Khristofor Baranovskyi, Dmytro Koliukh.*

Ігор Фареній

доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

e-mail: farenii_igor@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Фареній І. «Верства свідомої селянської інтелігенції»: кооперативний рух перших десятиліть ХХ ст. – сфера соціальної мобільності українського селянства та формування нового соціокультурного типу інтелігентів. *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 39–49. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Farenii>

«ВЕРСТВА СВДОМОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ»: КООПЕРАТИВНИЙ РУХ ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ ХХ СТ. – СФЕРА СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ТА ФОРМУВАННЯ НОВОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ТИПУ ІНТЕЛІГЕНТІВ

Анотація. Мета статті – показати формування у середовищі кооперативного руху перших десятиліть ХХ ст. інтелігентської верстви з представників селянства та характер її соціальної культури.

Наукова новизна. Показано кооперативний рух як сферу набуття представниками селянства соціального статусу інтелігенції зі специфічними культурними рисами.

Висновки. Кооперативний рух перших десятиліть ХХ ст. – сфера оволодіння кооперованим селянством організаційно-управлінською діяльністю, новими досягненнями освіти і культури, а також набуття соціального статусу інтелігенції.

Кооперативний рух об'єктивно створював умови для формування з представників селянського середовища необхідних професійних кадрів, здатних до роботи в кооперативних організаціях. Селянські кооперативи висували на керівні посади здібних до організаційної роботи, громадсько відповідальних селян. Кооперативні організації, громадські організації, органи самоврядування створювали курси і навчальні заклади з підготовки фахівців для кооперації, які також сприяли зростанню загального освітнього і культурного рівня слухачів. Соціальний склад кооперації, виборні принципи формування її керівних органів та система кооперативної освіти створювали умови для набуття представниками кооперованого селянства соціального статусу інтелігенції.

Сформована з представників селянської верстви інтелігенція, мала специфічні риси – володіла навичками громадської, кооперативної та управлінської діяльності, бачила свою суспільну місію у служінні народу, і була залежною від нього. Сучасниками ідентифікувалася як специфічний культурний тип інтелігенції, як самостійна соціальна верства – селянська інтелігенція. Виникнення селянської інтелігенції було об'єктивно викликано існуванням кооперації як економічного укладу, який зумовлював зрушення у соціальній структурі суспільства.

Ключові слова: кооперативний рух, селянська кооперація, селянська інтелігенція, Христофор Барановський, Дмитро Коліух.

Постановка проблеми

Виникнення у ХІХ ст. кооперативної ідеї було пов'язано із устремліннями і планами перетворення суспільного ладу. Тому не випадково, що у сфері історико-кооперативних досліджень до найважливіших питань належить проблема ролі кооперативного руху в соціальному розвитку суспільства. Це питання зазвичай знаходило своє розв'язання у суто теоретичному аспекті, як правило – у прогнозуванні соціальних наслідків кооперативного поступу. У результаті у кооперативному, громадському і науковому середовищі сформувалося два підходи до ролі кооперації і кооперативного руху у суспільному житті, які, як правило, називають ліберальним і соціалістичним. Однак, вже досить тривалий історичний час існування кооперативного сектору економіки створює можливість по-іншому підійти до цього питання. Як і кожний економічний уклад, кооперація повинна зумовлювати зміни у соціальній організації, формувати у причетних до кооперативної діяльності культурні риси відповідні до її об'єктивних потреб. Це тим більше достовірно, оскільки реалізація кооперативних принципів економічного життя не можлива без дотримання певних принципів життєдіяльності. Більше, ніж півтора столітня історія кооперативного руху не може не проявити реальні соціокультурні наслідки кооперативного розвитку і створити, таким чином, умови для виявлення конкретних змін, що в дійсності відбулися в суспільстві під впливом кооперативного життя. З таких позицій пропонуємо розглянути питання про

вплив селянської кооперації на формування та соціокультурні характеристики культурно-інтелектуальної еліти в період інтенсивного розвитку кооперативних форм господарювання в українському селі перших десятиліть ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У спеціальній науковій літературі, присвяченій життю й діяльності українських кооперативних діячів, знаходила висвітлення й проблема їхнього соціального походження¹. Однак, існує науково-пізнавальна необхідність розкрити це питання з позицій соціальної мобільності, умови для якої створював кооперативних рух, та соціокультурних, свідомісно-культурних наслідків для вихідців з народного загалу, які набули ознак інтелігенції.

Мета статті

Мета статті – показати формування у середовищі кооперативного руху інтелігентської верстви з представників селянства та характер її соціальної культури.

Виклад основного матеріалу

Сфера кооперативного господарювання об'єктивно потребувала інтелігентської праці. Пропагандистська робота, організація кооперативів та союзів кооперативних товариств, керівництво ними, а також наукова та науково-педагогічна, освітня діяльність з підготовки фахівців для кооперації вимагала зусиль інтелектуально-культурної еліти суспільства, представників інтелігентської верстви, готових до виконання своєї соціальної місії у сфері кооперативного руху, зі спеціальним багажем знань, досвідом кооперативної діяльності, здатністю до громадської роботи серед населення.

Інтенсивне формування і розвиток кооперативної мережі у перших десятиліттях ХХ ст. зумовило появу помітного прошарку представників інтелігентської, організаційно-управлінської праці, задіяних у роботі кооперативних організацій: керівників кооперативів і союзів, працівників апаратів управління, фахівців різного профілю. У дорадянській період їх називали «кооперативною інтелігенцією» або «інтелігентними робітниками» кооперативного руху². Станом на 1919 р. в апаратах управління споживчих кооперативів працювало понад 35 тис. службовців, у союзах споживчих товариств – більше 5 тис. 4 тис. службовців нараховувалося в сільськогосподарських кооперативних товариствах. 800 осіб службовців мали союзи сільськогосподарських кооперативів³.

У 1920-х рр. кількість працівників кооперативних організацій не стала меншою. На кінець 1922 р. у районних союзах споживчих кооперативів працювало близько 4 тис. працівників, серед яких значна частина була представлена інтелігентами⁴. Пересічно на один райсоюз споживкооперації припадало 86,8 робітників і службовців⁵. У 1923 р. 52 союзи сільгоспокооперативів у складі своїх керівних органів мали 900 службовців, задіяних в організаційно-управлінській та іншій інтелектуальній праці. Апарат керівних органів всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільського господаря» нараховував 305 працівників⁶. Помітним загоном кооперативних працівників були інструктори з питань кооперативної роботи. Це були професійні кооператори, часто з виразними ознаками представників інтелігенції: належною освітою, фаховою підготовкою і рівнем культури. Система споживкооперації у 1928 р. мала більше 500 інструкторів з питань кооперативної діяльності⁷.

Однак, загалом працівники апаратів управління кооперативних організацій були представлені різними суспільними прошарками і, незважаючи на свої управлінські чи фахові

1 Аліман М., Онішко Т., Рекрут В., Чумаченко В. Лідери Укоопспілки: біографічні довідки голів правління Укоопспілки 1920–1991 рр. Київ: [б.в.], 2006. 25 с.; Ленченко Ф. Кооперативний рух на Україні та його діячі (1866–1921 рр.): навчальний посібник для студентів кооперативних навчальних закладів. Київ: [б.в.], 2000. 143 с.; Українські кооператори. Історичні нариси. Кн. I. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 1999. 456 с.; Кн. II. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. 338 с.; Кн. III. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. 328 с.

2 Див.: В. С. Огляд кооперативного життя. *Українська кооперація*. 1918. №5–6. С. 145.

3 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 206. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 7.

4 Брук В. Нормалізація апарату кооперації. *Українська кооперація*. 1923. №3. С. 4.

5 Брук В. Нормалізація апарату кооперації. *Українська кооперація*. 1923. №3. С. 4.

6 Стопневич Б. Становище сільськогосподарської кооперації на Україні в 1922–1923 р. (Огляд по матеріалах експедиційного обслідування союзів). *Українська кооперація*. 1923. №9–10. С. 37–38.

7 Петруленко Ф. Директиви, що на них не досить звернено увагу. *Кооперативне будівництво*. 1928. №6. С. 36.

обов'язки, власне інтелігентський статус, за характером соціальної свідомості, способом життєдіяльності і культури не мали властивих інтелігенції ознак.

Значну частину членів правлінь та ревізійних комісій кооперативів, кооперативних інструкторів, а також громадських активістів склали селяни. На 1927 р. правління сільських споживчих товариств майже на 90% склалися з селян різного рівня матеріальних статків. Склад ревізійних комісій споживкооперативів більше, ніж на 70% також був селянським. Помітним був і селянський елемент у керівних органах районних спілок споживчих товариств. Серед членів правлінь союзів споживчих товариств селяни склали 18,4%. А серед голів ревізійних комісій вони становили 29,3%⁸.

Входження селян до керівних органів і апаратів управління кооперативних організацій засвідчувало високий рівень їх соціальної активності і мобільності, який провокувало кооперативне середовище. Соціальна самоідентифікація таких кооперативних працівників відносила їх до селянства. Однак, очолюючи кооперативи і кооперативні союзи, займаючись управлінською і організаційною роботою, вони об'єктивно входили у сферу своєї соціальної мобільності, розпочали процес набуття ознак інтелігентського прошарку, входження до провідної інтелектуально-культурної верстви своєї епохи. Найбільш здібні, соціально активні, схильні до організаційно-управлінської й громадської роботи представники селянського середовища долучалися до інтелігентського соціально-професійного статусу.

Процес формування інтелігенції у кооперативному середовищі з представників селянської верстви почався відразу під час широкого розвитку кооперативного господарювання у перших десятиліттях ХХ ст. Селянство опановувало кооперативну роботу і перебирало на себе керівну роль в управлінні кооперативами. У 1909 р. журнал «Наше діло» («Наше дело») повідомляв, що багато кооперативів очолюються «правліннями чисто селянського складу»⁹. На той же 1909 р., за даними подільської жандармерії, у п'яти повітах губернії кооперативними товариствами керували здебільшого селяни¹⁰. Станом на 1913–1914 рр. із 82 кооперативів Ново-Ушицького повіту тієї ж Подільської губернії 56 очолювали «грамотні» землероби¹¹. Також на початок 1910-х рр. кредитними кооперативами Переяславського повіту Полтавської губернії керували, словами журналу «Хуторянин», «сірі селяни грамотні і малограмотні» – з 172 членів правління та ради тільки 15 осіб належали до інтелігентів¹².

У підсумку, внаслідок залучення селянства до відповідальної організаційно-управлінської роботи з нього виростили справжні інтелігенти. Наочним прикладом такого інтелігента, що вийшов з народу дякуючи кооперативній діяльності, є доля Захара Митровича Коваленка – багатолітнього голови сільськогосподарського кооперативу в селі Петропавлівці на Куп'янщині. 1850 р. народження. Виріс у незаможній багатодітній селянській родині, в якій виховувалося дванадцятьох дітей. Грамоти молодий Захар навчився у дяка та у відставного фельдфебеля, чому було присвячено загалом два роки. А далі була самоосвіта. І, як писала преса у 1920-х рр., – «життя та деякі книжки» зробили так, що «не тільки петропавлівці, але й інші люди перед ним шапки здіймали та казали: «розумна голова!»». Уже у зрілому віці Захар Митрович взявся за організацію кредитного

8 Кривоспицький П. Руководящие кадры потребительской кооперации. *Кооперативне будівництво*. 1928. №6. С. 38–40.

9 Корреспонденция. *Наше дело*. 1909. №1. С. 10.

10 Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДАК). Ф. 301. Оп. 1. Од.зб. 1363. Арк. 59–61.

11 Підраховано за: ЦДАК. Ф. 301. Оп. 1. Од.зб. 1631. Арк. 124–131.

12 Совещание представителей кредитных и судо-сберегательных т-в Переяславского уезда, Полтавск. губернии. *Хуторянин*. 1913. №24. С. 657.

кооперативу, і більше чверті століття успішно очолював його. Будучи вже справжнім дідусем, він не втрачав високої дієвості у кооперативній роботі, на що у 1924 р. на зборах пайовиків Українського сільськогосподарського банку звернув увагу навіть голова ВУЦВК Г. Петровський¹³.

На початку ХХ ст. до складу керівництва Київської спілки споживчих товариств – бюро – входив селянин С. Сидоренко. Відзначений він також у статусі активного учасника та секретаря губернських кооперативних з'їздів. С. Сидоренко проводив широку інструкторську діяльність серед споживчих товариств Київщини, публікував у пресі замітки кооперативної тематики – тобто, виконував посильну лише для інтелігентної людини роботу. Своєю діяльністю діставав навіть віддаленого у губернії Уманського повіту, де у селі Веселий Кут познайомився з селянином-бідняком, який самостійно організував у селі споживчий кооператив. Дякуючи самоосвіті, він добре оволодів рахівництвом та товарознавством, відмінно поставив господарську та культурно-просвітницьку діяльність кооперативного товариства¹⁴.

Не менш виразно проявилось набуття інтелігентного статусу в іншого вихідця з селянського середовища – Григорія Тимофійовича Гассана. Він народився і виріс у бідняцькій селянській родині на Полтавщині. Однак, у юності почав працювати у Пригарівському сільськогосподарському товаристві, а у 1917 р. став секретарем Глухівського союзу кооперативів, у 1921 р. – завідувачем відділом збуту і постачання Кобеляцького районного сільськогосподарського кооперативного союзу «Хлібороб»¹⁵. Отак виходець із землеробської родини набув статусу службовця-інтелігента, задіяного в інтелектуальній та організаційно-господарській роботі.

Селянській кооперації перших десятиліть ХХ ст. належить і роль у формуванні того соціального явища, яке прийнято називати політичною елітою держави. Йдеться передусім про державних діячів Української Народної Республіки Христофора Антоновича Барановського та Дмитра Вікторовича Коліуха. Обидва за становою належністю селяни. У гімназіях і закладах фахової освіти не навчалися¹⁶. Однак, присвятивши себе роботі у кооперативних структурах, досягли становища керівників загальнонаціональних господарських та фінансових організацій. На початку століття Х. Барановський заснував губернську спілку кредитної кооперації – Київський союз установ дрібного кредиту, який став найпотужнішою кредитно-кооперативною організацією у Російській імперії¹⁷. У роки революції Х. Барановський очолював фінансово-кредитний центр української кооперації – Український народний кооперативний банк¹⁸ – і водночас Секретарство фінансів Української Центральної Ради та Міністерство фінансів Української Народної Республіки¹⁹. У цей же період міністром продовольчих справ Української Народної Республіки був голова правління Дніпровського союзу споживчих союзів – всеукраїнського центру споживчої кооперації – Дмитро Вікторович Коліух²⁰. У 1920-х рр. Д. Коліух працював уповноваженим колеґії Наркомату зовнішньої торгівлі УСРР,

13 Гогин І. Чесний робітник на кооперативній ниві – Захар Митрович Коваленко (Спроба біографії). *Сільський господар*. 1926. №2. С. 30–34.

14 Ленченко Ф. Кооперація та кооператори Київщини: нариси. Переяслав-Хмельницький: ФОП О.М.Лукашевич, 2012. С. 92–93; Ленченко Ф. До 100-річчя першої на теренах України Київської спілки споживчих товариств (у подіях, фактах, іменах і фотодокументах 1908–2008 рр.). Київ: Видавець ПП Балюк І.Б., 2021. С. 62–63; Сидоренко С. Из впечатлений инструктора. *Наше дело*. 1910. №18. С. 9–10; Сидоренко С. Из впечатлений инструктора. *Наше дело*. 1910. №19. С. 8–9.

15 Г. Гассан (Некролог). *Сільський господар*. 1924. №16. С. 56.

16 Див.: ЦДАК. Ф. 274. Оп. 4. Одзб. 501. Арк. 101, 131.

17 Див.: *Балансы учр-ний м. к. Сплотчина*. 1913. №5. С. 186; *Балансы учр-ний м. к. Сплотчина*. 1913. №14. С. 302; *Балансы учр-ний м. к. Сплотчина*. 1914. №5. С. 88; *Балансы учр-ний м. к. Сплотчина*. 1914. №14. С. 242.

18 Ленченко Ф. Кооперативний рух на Україні та його діячі (1866–1921 рр.): навчальний посібник для студентів кооперативних навчальних закладів. Київ: [б.в.], 2000. С. 93–104.

19 Ленченко Ф. Кооперативний рух на Україні та його діячі (1866–1921 рр.): навчальний посібник для студентів кооперативних навчальних закладів. Київ: [б.в.], 2000. С. 93–104; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ: [б.в.], 1998. С. 66.

20 Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ: [б.в.], 1998. С. 107; Боляновський А. Дмитро Коліух (1880–1938). Українські кооператори. Історичні нариси. Кн. II. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. С. 166.

членом правління Всеукраїнського кооперативного банку, очолював Всеукраїнський центр птахівничої кооперації «Кооптах»²¹.

Соціальну активність селянства, здатність його представників до громадської та організаційно-управлінської діяльності посилювала система кооперативної освіти, яка інтенсивно формувалася і розвивалася у перші десятиліття ХХ ст. У дореволюційний період зусиллями земств і громадських організацій відбувалися різноманітні курси з підготовки кооперативних працівників. У часи революції освітня мережа для підготовки кадрів для кооперативних товариств і союзів значно посилювалася. Десятки різноманітних короткотермінових курсів знайомили селян з основами організаційно-господарської кооперативної роботи та піднімали їх загальноосвітній рівень, даруючи знання з історії України, української мови і літератури²². У роки революції розпочали роботу і справжні кооперативні навчальні заклади, у тому числі й вищі²³. У 1920-х рр. мережа освітніх установ для підготовки професійних кооператорів продовжувала успішно розвиватися²⁴.

Певне місце у складі студентів кооперативних навчальних закладів та слухачів кооперативних курсів належало і вихідцям з селянського середовища. Ілюстрацією навчальної діяльності селян-кооператорів може служити діяльність курсів з теорії та практики споживчої кооперації, які діяли в період революції при Слов'янському споживчому товаристві на Харківщині. Слухачами курсів були винятково селяни – 47 осіб, більшість з них – молоді люди віком до 30 років. Третина з них посідали виборні посади у кооперативах. Решта – службовці кооперативних товариств та зацікавлені особи. У заняттях регулярно брало участь 26 курсистів, з яких 24 здали випускні екзамени. Загалом вчилися дуже добросовісно. Участь у курсах, крім як проблемами зайнятості та матеріальних статків, пояснювали, зокрема потребами «духовного розвитку», «зростанням знань взагалі», бачили «у збудженні любові та інтересу до кооперації»²⁵. Тобто, частина слухачів курсів свідомо прагнула до культурно-освітнього зростання як такого і кооперація створювала для того її умови.

Система кооперативної освіти надавала соціальному вибору селянства, що відважилося взятися за нові суспільні ролі, незворотного характеру – свідомо чи неусвідомлено, однак цілком об'єктивно вони перетворювалися у представників інтелігенції.

Водночас, констатуємо наявність і об'єктивність процесу соціальної мобільності селянства у сфері селянської кооперації, трансформацію соціального становища землеробів, формування з селянського елементу в кооперативному русі інтелігенції, необхідно вказати і на неоднорідність характеру її ділових і професійних якостей, морально-етичних цінностей і життєвих стратегій. Певна частина сільських кооперативних працівників не могла подолати соціального розриву між селянським способом життєдіяльності й відповідними йому уявленнями та інтелігентським статусом, і взагалі не відзначалася належною посадовою поведінкою. В огляді економічного стану «Південно-Західного краю» – Правобережної України – у 1913 р. відзначалося, що у кооперативах «більшість членів правління, не кажучи вже про членів ревізійної комісії, мало цікавляться ділом, погано знає свої обов'язки і права»²⁶. У 1916 р. журнал «Південне господарство» («Южное хозяйство») писав, що «у більшості товариств склад правління обирається із селян, часто неспроможних на перших кроках справитися з різними, що вимагають спеціальної підготовки, питаннями»²⁷. І в

21 Ленченко Ф. Кооперативний рух на Україні та його діячі (1866–1921 рр.): навчальний посібник для студентів кооперативних навчальних закладів. Київ: [б.в.], 2000. С. 128–129; Боляновський А. Дмитро Коліух (1880–1938). *Українські кооператори. Історичні нариси*. Кн. II. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. С. 168.

22 Сазонов В. Культурно-освітня робота кооперації в 1918 році. *Українська кооперація*. 1919. №2. С. 74.

23 Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. *Українська кооперація*. 1918. №5–6. С. 133; Панадиادی Д. Середня кооперативна школа імені Л.Н.Головчанського в Харькове. *Кооперативне слово*. 1917. №35. С. 10–12; Кооперативна хроніка. *Сільський господар*. 1918. №10. С. 30–31; Пожарський П. Кооперативна освіта на Україні. *Українська кооперація*. 1919. №2. С. 62–63; ЦДАВО. Ф.313. Оп.1. Спр.92. Арк.9.

24 Оніпко Т. Культурно-освітня діяльність споживчої кооперації України в 20-ті рр. ХХ ст.: монографія. Полтава: ПУЕТ, 2014. 301 с. 25 ЦДАК. Ф. 1111. Оп. 1. Од.зб. 46. Арк. 52–54.

26 Вольфсон Л. Кооперація. *Юго-Западный край в экономическом отношении*. Сб. статей. Киев: Типография А.М.Пономарьова, 1913. С. 72.

27 Чего не хватает нашим потребительным обществам. *Южное хозяйство*. 1916. №14. С. 322.

подальшому, в 1920-х рр., такі тенденції також спостерігалися. Як зазначала кооперативна преса з цього приводу, такі селянські кооператори «мало чим відрізняються від звичайної членської маси й не мають провідної ролі ...»²⁸.

Водночас з селянського середовища формувалися й кооперативні працівники, що відзначалися високим рівнем громадської відповідальності, організаційними здібностями, знанням кооперативної діяльності. У 1909 р. журнал «Хлібороб» відзначав, що у споживчих товариствах Київщини «вся справа ведеться самими селянами. Вони і члени правління, і скарбничі, і закупщики. ... деякі з них з успіхом могли би бути справжніми інструкторами»²⁹. Певна частина серед останніх взагалі не уявляла своє життя поза кооперативним рухом і бачила у кооперативній справі свою життєву і навіть соціальну місію.

Звертають на себе увагу прояви соціальної агресивності селян-кооператорів щодо опанування керівними позиціями у кооперативному житті. Серед кооперованого селянства спостерігалася цілеспрямована соціальна амбіція щодо оволодіння керівною роботою та недопущення до неї представників інших прошарків. На початку 1910-х рр. на з'їзді представників кооперативних товариств Катеринославщини селянин А. Проша говорив присутнім там інтелігентам: «на чолі справи ... не може бути ні вчитель, ні священник..., а тільки ми, селяни», а «... Ви панове випроваджуйтеся. Ви не можете бути на чолі, а будемо керівниками ми, селяни, тому що ми близькі до самих себе, ми люди свої!»³⁰.

Можливо, у цих словах селянина-кооператора не лише соціальна претензія на винятковість чи зверхність над іншим прошарком людей, а й відчуття неспроможності реально існуючих інтелігентів належно виконати свою роль у кооперативній роботі та необхідність формування особливого культурного типу організаторів і керівників кооперативного життя селянства. Кооперативна дійсність перших десятиліть ХХ ст. підтверджує саме таку версію соціальної стратегії певної частини кооперативних активістів.

У 1926 р. видний представник кооперативної громадськості перших десятиліть ХХ ст., теоретик агрономічного обслуговування селянства К. Мацієвич писав про істотні соціальні зрушення у сільському соціумі, що відбулися на початку ХХ ст. і були зумовлені кооперативним життям, – появу особливого типу інтелігенції, пов'язаної походженням і діяльністю з селянством. Він констатував «... небувале ... зростання на ґрунті кооперативного руху верстви свідомої селянської інтелігенції, яка вийшла з глибин народної стихії». Отже, говорить про факт формування з народного елемента в надрах кооперації своєрідної соціальної еліти – «селянської інтелігенції»³¹.

Про цей же період відомий вчений-економіст О. Чаянов писав, що розвиток товарного виробництва, агрономічної роботи і кооперації перебудовують «основи нашого сільського життя», і у результаті з'явилася новоявлена інтелігентська категорія людей – «селянський кооператор, як нова фігура на сільському обрії»³².

Аналогічні констатації належать й видному кооперативному діячеві, історику кооперації П. Височанському. У середині 1920-х рр., висвітлюючи діяльність Полтавської спілки споживчих товариств, він писав, що робота інструкторського персоналу цієї організації була спрямована на те, щоб, за його словами, «вितворити тип сільської (селянської) інтелігенції». П. Височанський зазначав: «... не помилюсь, коли скажу, що ... основним

28 М.М.–ов. Склад і робота сільського кооперативного активу. *Бюлетень Київської окружної спілки споживчих товариств*. 1928. №11. С. 11.

29 Вирченко С. Надєжди на кооперацію. *Хлібороб*. 1909. №8. С. 12.

30 Цит. за: Любимов В. Священник, учитель ... во главе сплотов. *Сплотчина*. 1914. №6. С. 93–94.

31 Мацієвич К. З минулого с.–г. кооперації на Україні. *Українська сільськогосподарська кооперація. З нагоди 10-ї річниці заснування „Централу“*. Збірник I-ий. Подєбради: Кооперативний фонд імени Василя Доманицького, 1926. С. 9.

32 Чаянов А. Основные линии развития русской сельскохозяйственной мысли за два века. *Крцимовский Р. Развитие основных принципов науки о сельском хозяйстве в Западной Европе. С дополнительной статьей проф. А.В.Чаянова „Основные линии развития русской сельскохозяйственной мысли за два века“*. Москва: Новый агроном, 1927. С. 238.

лейтмотивом всієї роботи було завдання витворити на селі тип громадського кооперативного робітника, озброїти його відповідним ідеологічним та практичним досвідом – витворити тип сільської (селянської) інтелігенції, що вийшла з села й в ньому залишиться для праці»³³. Тобто, йшлося про формування з представників селянського загалу інтелігенції, яка б своєю свідомою соціальною місією виконала серед народних мас. При цьому мова не йшла про соціальне моделювання чи перспективне планове формування нової суспільної групи людей «селянської інтелігенції». П. Височанський говорив про реалізацію принципу «працюю над самознищенням», який передбачав цілеспрямовані дії з розширення складу придатних для організації кооперативної роботи з тим, щоб вони самостійно продовжили діяльність своїх творців. Він зазначав, що завданням полтавських інструкторів з кооперативної роботи було «... не заступити собою сільського кооператора ..., а озброїти знаннями до такої міри, щоб він сам без сторонньої допомоги міг надалі працювати»³⁴. Тобто, середовище «селянської інтелігенції» у формі інструкторів Полтавської спілки споживчих товариств вже існувало і суворо прагнуло до самозбереження шляхом розширення свого контингенту. Специфічне соціальне самоусвідомлення і самоідентифікація та пасіонарність були вже властивістю і рушійною силою життєдіяльності цих людей.

Середовище полтавських кооператорів не було єдиним в усвідомленні своєї соціальної окремішності. Аналогічне суспільне визначення спостерігалось, зокрема, серед 26 учасників Всеукраїнської наради інструкторів сільськогосподарської кооперації, яка відбулася в лютому 1923 р. Прибувши на нараду, інструктори в анкетних даних визначили свою професійну приналежність як «кооператорів». Однак, лише 13 учасників наради мали кооперативну освіту³⁵. У 1924 р. на III-х зборах уповноважених Всеукраїнського союзу сільськогосподарсько-кредитної кооперації «Сільський господар» 15,6% прибулих визначили свою фахову належність як «кооператори» та 7,8% як «кооператори-агрономи». Разом 23,4% визначили себе професійними кооперативними працівниками, тоді як лише 8,8% делегатів здобули кооперативну освіту³⁶. У 1926 р. на V-х зборах уповноважених 42 делегата – 16,2% учасників – ідентифікували свій фах як «кооператори», однак тільки 15 осіб – 5,7% – мали кооперативну освіту³⁷. Підставою такої професійної самоідентифікації послужило, очевидно, не навчання у кооперативних навчальних закладах, оскільки відповідну освіту здобули далеко не всі, хто назвав себе «кооператором», а відчуття своєї соціальної місії. Це були кооперативні працівники, які не уявляли себе поза кооперативною діяльністю, тільки у ній бачили своє суспільне призначення. Ідентифікація себе у статусі «кооператорів» пов'язана з їх ідейно-культурними орієнтаціями, по суті – з соціальним самовизначенням.

Для цієї групи інтелігентів, сформованої у кооперативному середовищі, визначальними характеристиками були: високий рівень соціальної відповідальності й водночас залежності від народу, об'єднаному в кооперативи, здатність до громадської діяльності, до організації самоврядування народу для захисту і реалізації своїх економічних інтересів. Такі інтелігенти сповідували свого роду культ громадського служіння, від якого об'єктивно залежало їхнє соціальне існування.

Соціокультурний тип «селянської інтелігенції» не обмежувався вихідцями з селянського середовища. Його наповнювали й представники з інших верств: промислового робітництва, інтелігентських прошарків. Однак, селянське середовище повноправно виступало одним із соціальних резервуарів цього культурного типу інтелігентів і не лише кількісно його наповнювало, а й у культурно-ціннісному відношенні наближувало до інтересів народних мас.

33 Височанський П. Основні принципи оргвідділу спілки в минулому. *Десять років існування Полтавської райспілки. 1915–1925. (3 нагоди ювілею)* [зб. статей і спогадів]. Полтава: Друкарня Райспілки, ар. „Друкарь”, 1926. С. 50.

34 Височанський П. Основні принципи оргвідділу спілки в минулому. *Десять років існування Полтавської райспілки. 1915–1925. (3 нагоди ювілею)* [зб. статей і спогадів]. Полтава: Друкарня Райспілки, ар. „Друкарь”, 1926. С. 51.

35 Перша Всеукраїнська нарада інструкторів сільськогосподарської кооперації. *Українська кооперація*. 1923. №3. С. 109.

36 III Збори уповноважених „Сільського господаря” (23–27 лютого 1924 р.). *Сільський господар*. 1924. №5. С. 48.

37 V Збори уповноважених „Сільського господаря”. *Сільський господар*. 1926. №10–11. С. 39.

Цілеспрямоване проникнення і насичення кооперативних лав вихідцями з партійно-радянського середовища, а згодом, на рубежі 1920-х – 1930-х рр., радикальні зміни у внутрішній політиці радянської влади припинили формування специфічного інтелігентського прошарку – кооперативної інтелігенції.

Висновки

Світ селянської кооперації перших десятиліть ХХ ст. – не лише сфера і спосіб поліпшення матеріального становища та оволодіння новими навичками господарської діяльності. Це також і шлях, не позбавляючись, а розвиваючи зв'язок з селянським середовищем, набуття нової соціальної якості – людини інтелектуальної праці, знайомої з найвищими досягненнями освіти і культури та організаційно-управлінською діяльністю.

Кооперативний рух потребував інтелігентських сил і об'єктивно створював умови для їх формування з представників селянського середовища. Вживалися цілеспрямовані заходи з підготовки кооперативних працівників – у соціальному відношенні інтелігентів, придатних до роботи в кооперативних організаціях. Кооперативна освіта та підтримка культурно-етично близьких, соціально активних, громадсько відповідальних, мотивованих до знань і досягнень культури, наділених здібностями до організаційної роботи селян створювали умови для набуття ними нової соціальної якості – долучення їх до інтелігенції.

Інтелігенція, сформована у кооперативному середовищі з представників селянської верстви, мала специфічні риси – володіла навичками громадської та організаційно-управлінської діяльності й водночас бачила свою соціальну місію у кооперативній роботі, у служінні народним інтересам, у своєму статусі була безпосередньо залежною від підтримки народу. Певна її частина у свідомості сучасників небезпідставно ідентифікувалася як специфічний культурний тип інтелігентського загалу, як окрема самостійна соціальна верства – селянська інтелігенція. Остання була проявом реальних наслідків існування кооперативного сектора економіки, який об'єктивно зумовлював принципові соціальні зрушення у структурі суспільства.

Фінансування дослідження

Стаття містить наукові результати за фундаментальним дослідженням «Соціокультурний простір України другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

References:

1. Aliman, M., Onipko, T., Rekrut, V., & Chumachenko, V. (2006). *Lidery Ukoopspilky: bihrafichni dovidky holiv pravlinnia Ukoopspilky 1920–1991 rr.* [Leaders of the Ukoopspilka: biographical records of the heads of the Ukrainian Union board of Consumer Societies – Ukoopspilka 1920–1991]. Kyiv: Without a publisher. [in Ukrainian].
2. Balansi uchrezhdenii melkogo kredita [Balances of small credit institutions]. (1913). *Splotchina [Cooperation]*, 5, 186. [in Russian].
3. Balansi uchrezhdenii melkogo kredita [Balances of small credit institutions]. (1913). *Splotchina [Cooperation]*, 14, 302. [in Russian].
4. Balansi uchrezhdenii melkogo kredita [Balances of small credit institutions]. (1914). *Splotchina [Cooperation]*, 5, 88. [in Russian].
5. Balansi uchrezhdenii melkogo kredita [Balances of small credit institutions]. (1914). *Splotchina [Cooperation]*, 14, 242. [in Russian].
6. Bolianovskyi A. (2001). Dmytro Koliukh (1880–1938). In: Helei, S. (Ed.). *Ukrainski kooperatory. Istorychni narysy. Knyha II* [Ukrainian cooperators. Historical essays] (Vol.2, pp. 163–169). Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi komertsiiinoi akademii. 338 p. [in Ukrainian].
7. Bruk, V. (1923). Normalizatsiia aparatu kooperatsii [Normalization of the cooperation apparatus]. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 3, 3–4. [in Ukrainian].

8. Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arxiv Ukrainy u misti Kyevi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv].
9. Centralnyj derzhavnyj arxiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine].
10. Chayanov, A. (1927). Osnovnie linii razvitiya russkoi selskokhozyaistvennoi misli za dva veka [Main lines of development of Russian agricultural thought over two centuries]. In: *R.Krztimovskii. Razvitie osnovnykh printsipov nauki o selskom khozyaistve v Zapadnoi Yevrope* [R.Krztimovsky. Development of the basic principles of agricultural science in Western Europe] (pp. 201–239). Moscow: Novy Agronom. [in Russian].
11. Chego ne khvataet nashim potrebitelnim obshchestvam [What our consumer societies are missing]. (1916). *Yuzhnoe khozyaistvo [Southern Economy]*, (14), 322–323. [in Russian].
12. III Zbory upovnovazhenykh “Silskoho hospodaria” (23–27 liutoho 1924 r.) [III Meeting of authorized representatives of the «Farmer» (February 23–27, 1924)]. (1924). *Silskyi hospodar [Rural farmer]*, 5, 19–49. [in Ukrainian].
13. V Zbory upovnovazhenykh “Silskoho hospodaria” [V Meeting of authorized representatives of the «Farmer»]. (1926). *Silskyi hospodar [Rural Farmer]*, 10–11, 34–70. [in Ukrainian].
14. H.T.Hassan (Nekroloh) [H. T. Hassan (Obituary)]. (1924). *Silskyi hospodar [Rural Farmer]*, 16, 56. [in Ukrainian].
15. Helei, S. (Ed.). (1999). *Ukrainski kooperatory. Istorychni narysy. Knyha I* [Ukrainian cooperators. Historical essays]. (Vol.1). Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi komertsiiinoi akademii. 456 p. [in Ukrainian].
16. Helei, S. (Ed.). (2001). *Ukrainski kooperatory. Istorychni narysy. Knyha II* [Ukrainian cooperators. Historical essays]. (Vol.2). Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi komertsiiinoi akademii. 338 p. [in Ukrainian].
17. Helei, S. (Ed.). (2007). *Ukrainski kooperatory. Istorychni narysy. Knyha III* [Ukrainian cooperators. Historical essays]. (Vol.3). Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi komertsiiinoi akademii. 328 p. [in Ukrainian].
18. Hohyn, I. (1926). Chesnyi robitnyk na kooperatyvni nyvi – Zakhar Mytrovych Kovalenko (Sproba biohrafii) [An honest worker in the cooperative field – Zakhar Mitrovich Kovalenko (An attempt at a biography)]. *Silskyi hospodar [Rural Farmer]*, 2, 30–34. [in Ukrainian].
19. Kooperatyvna khronika [Cooperative Chronicle]. (1918). *Silskyi hospodar [Rural Farmer]*, 10, 30–31. [in Ukrainian].
20. Korrespondentsiya [Correspondence]. (1909). *Nashe delo [Our Purpose]*, 1, 10–11. [in Russian].
21. Lenchenko, F. I. (2000). *Kooperatyvnyi rukh na Ukraini ta yoho diiachi (1866–1921 rr.): navchalnyi posibnyk dlia studentiv kooperatyvnykh navchalnykh zakladiv* [The cooperative movement in Ukraine and its leaders (1866–1921): A textbook for students of cooperative educational institutions]. Kyiv: [no publisher]. 143 p. [in Ukrainian].
22. Lenchenko, F. (2012). *Kooperatsiia ta kooperator Kyivshchyny: narysy* [Cooperation and cooperators of the Kyiv region: Essays]. Pereyaslav-Khmelnyskiy: FOP O. M. Lukashevich. 140 p. [in Ukrainian].
23. Lenchenko, F. (2021). Do 100-ricchchia pershoi na terenakh Ukrainy Kyivskoi spilky spozhyvchykh tovarystv [On the 100th anniversary of the first Kyiv Union of Consumer Societies in Ukraine]. Kyiv: Publisher Balyuk I.B. 88 p. [in Ukrainian].
24. Lyubimov, V. (1914). Svyashchennik, uchitel ... vo glave splotov [Priest, teacher ... at the head of cooperatives]. *Splotchina [Cooperation]*, 6, 93–95. [in Russian].
25. Matsiievych, K. (1926). Z mynuloho s.–h. kooperatsii na Ukraini [From the past agricultural cooperation in Ukraine]. In: *Ukrainska silskohospodarska kooperatsiia. Z nahody 10-i richnytsi zasnovannia «Tsentralu». Zbirnyk I-yi* [Ukrainian agricultural cooperation. On the eve of the 10th anniversary of the founding «Central». The 1st Collection]. (Vol. 1, pp.1–16). Podiebrady: Kooperatyvnyi fond imeny Vasylia Domanytskoho. [in Ukrainian].
26. M. M–ov (1928). Sklad i robota silskoho kooperatyvnogo aktyvu [Composition and work of the rural cooperative asset]. *Biuletyn Kyivskoi okruzhnoi spilky spozhyvchykh tovarystv [Bulletin of the Kyiv District Union of Consumer Societies]*, 11, 10–11. [in Ukrainian].
27. Onipko, T. (2014). *Kulturno-osvitnia diialnist spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy v 20-ti rr. XX st.: monohrafiia* [Cultural and educational activities of the consumer cooperative of Ukraine in the 20s of the 20th century: monograph]. Poltava: PUET. 301 p. [in Ukrainian].

28. Panaidiadi, D. (1917). Srednyaya kooperativnaya shkola imeni L.N.Golovchanskogo v Kharkove [L. N. Golovchansky Secondary Cooperative School in Kharkiv]. *Kooperativnoe slovo [Cooperative Word]*, 35, 10–12. [in Russian].
29. Persha Vseukrainska narada instruktoriv silskohospodarskoi kooperatsii [The first All-Ukrainian meeting of agricultural cooperative instructors]. (1923). *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 3, 109–111. [in Ukrainian].
30. Petruenko, F. (1928). Dyrektyvy, shcho na nykh ne dosyt zverneno uvahu [Directives that have not received enough attention]. *Kooperatyvne budivnytstvo [Cooperative Construction]*, 6, 36–37. [in Ukrainian].
31. Pozharskyi, P. (1918). Narysy z istorii ukrainskoi kooperatsii [Essays on the History of Ukrainian Cooperation]. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 5–6, 97–136. [in Ukrainian].
32. Pozharskyi, P. (1919). Kooperatyvna osvita na Ukraini [Cooperative education in Ukraine]. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 2, 62–63. [in Ukrainian].
33. Sazonov, V. (1919). Kulturno-prosvitnia robota kooperatsii v 1918 rotsi [Cultural and educational work of cooperation in 1918]. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 2, 73–87. [in Ukrainian].
34. Soveshchanye predstavitelei kredytnykh y sudo-sberehatelnykh tovaryshchestv Pereiaslavskaho uiezda, Poltavskoi hubernyy [Meeting of representatives of credit and savings associations of Pereyaslavsky district, Poltava province]. (1913). *Khutoryanin [Farmer]*, 24, 656–658. [in Russian].
35. Stopnevych, B. (1923). Stanovyshche silskohospodarskoi kooperatsii na Ukraini v 1922–1923 r. [The position of agricultural cooperation in Ukraine in 1922–1923.]. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 9–10, 29–39. [in Ukrainian].
36. Sydorenko, S. (1910). Yz vpechatleniy ynstruktora [Impressions of an instructor]. *Nashe delo [Our Purpose]*, 18, 9–10. [in Russian].
37. Sydorenko, S. (1910). Yz vpechatleniy ynstruktora [Impressions of an instructor]. *Nashe delo [Our Purpose]*, 19, 8–9. [in Russian].
38. V.S. (1918). Ohliad kooperatyvnoho zhyttia [An overview of cooperative life]. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 5–6, 137–146. [in Ukrainian].
39. Verstiuk, V., & Ostashko, T. (1998). *Diiachi Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. Biohrafichnyi dovidnyk [Workers of the Ukrainian Central Rada. Biographical guide]*. Kyiv: Without a publisher. 256 p. [in Ukrainian].
40. Virchenko, S. (1909). Nadezhdi na kooperatsiyu [Hopes for cooperation]. *Khliborob [Farmer]*, 8, 12–15. [in Russian].
41. Vysochanskyi, P. (1926). Osnovni printsypy orhviddiluly spilky v mynulomu [The main principles of the organizational department of the union in the past]. In: *Desiat rokiv isnuvannia Poltavskoi raispilky. 1915–1925 [Ten years of the existence of Poltava district union. 1915–1925]* (pp. 49–52). Poltava: Drukar. [in Ukrainian].
42. Wolfson, L. (1913). Kooperatsiya [Cooperation]. In: *Yugo-Zapadnii kraj v ekonomicheskoy otnoshenii. Sbornik statei [The Southwestern Region in Economic Terms: Collection of articles]* (pp. 71–75). Kyiv: A. M. Ponomariov Printing House. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 10.10.2025

Схвалено до друку / Accepted: 19.11.2025

Опубліковано / Published: 30.12.2025

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

---

УДК 94(477)«1921/1928»:821.161.2-4.09Гуменна

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Romanets>

Natalia Romanets

Doctor of History, Associate Professor, lead researcher of the Holodomor and mass man-made famines research department, National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3267-4408>

e-mail: romanets1@ukr.net

Bibliographic description of the article: Romanets, N. (2025) «Letters from Steppe Ukraine» by Dokiya Humenna as a source from the history of communisation of the Ukrainian village during the Nep period. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 36, 50–59. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Romanets>

«LETTERS FROM STEPPE UKRAINE» BY DOKIYA HUMENNA AS A SOURCE FROM THE HISTORY OF COMMUNISATION OF THE UKRAINIAN VILLAGE DURING THE NEP PERIOD

Abstract. *The purpose of the article is to study the process of communization of the Ukrainian village during the NEP period (1921–1928) based on the analysis of the essays «Letters from Steppe Ukraine» by Dokia Humenna.*

The scientific novelty of the research results lies in the highlighting of the features of the process of communization of the Ukrainian village during the NEP period (1921–1928) based on the analysis of the essays «Letters from Steppe Ukraine» by Dokia Humenna.

Conclusion. *An analysis of the essays «Letters from Steppe Ukraine» by Dokia Humenna allows us to conclude that two types of communes functioned in the steppe region of Ukraine during the NEP period: the so-called demonstration and ordinary ones. A feature of demonstration communes was that they received large-scale state support. This allowed such collective associations to develop not only farming, but also other branches of agriculture: cattle breeding, gardening, beekeeping, and to organize the production and repair of agricultural machinery. The Bolshevik regime used demonstration communes to popularize the advantages of the collective farm system. For this purpose, excursions were organized for individual farmers to these collective farms, and the press constantly reported on them. However, the effect of such events turned out to be low, because the peasants were skeptical about the propaganda demonstration of the advantages of collective farm life. In addition, the peculiarities of the life of the Communards: eating in a common dining room, keeping children in kindergarten and raising them separately from their parents, and free sexual relations between men and women led to the spread of various rumors among the peasants that discredited the idea of communization of the Ukrainian countryside.*

The second type of communes described by Dokia Humenna are ordinary communes, which were organized by the poorest peasantry. The economy of such communes was formed on the basis of the funds of the peasants themselves. There were more manifestations of mismanagement in ordinary communes, and their members lived in poverty. The lack of state support affected the economic specialization of these communes, in which only agriculture was developed, as in the surrounding peasant single-person farms. There was no significant increase in the number of ordinary communes.

Thus, «Letters from Steppe Ukraine» by Dokia Humenna is a valuable historical source that highlights the peculiarities of the organization and functioning of communes in the steppe region of Ukraine during the NEP period, and also explains the reason for the unpopularity of this form of collective farms among the Ukrainian peasantry.

Key words: *commune, collective farms, collectivization, commune members, peasants, Dokia Humenna.*

Нагала Романець

доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу дослідження Голодомору та штучних масових голодів, Національний музей Голодомору-геноциду, Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3267-4408>

e-mail: romanets1@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Романець Н. «Листи із степової України» Докії Гуменної як джерело з історії комунізації українського села доби НЕПу. *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 50–59. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Romanets>

«ЛИСТИ ІЗ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ» ДОКІЇ ГУМЕННОЇ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КОМУНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ДОБИ НЕПУ

Анотація. Метою статті є дослідження комунізації українського села в період НЕПу (1921–1928 рр.) на основі аналізу нарисів «Листи із степової України» Докії Гуменної.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у висвітленні особливостей комунізації українського села в період НЕПу (1921–1928 рр.) на основі аналізу нарисів «Листи із степової України» Докії Гуменної.

Висновки. Аналіз нарисів «Листи із степової України» Докії Гуменної дозволяє висновувати, що в степовому регіоні України в період НЕПу функціонувало два типи комун: так звані показові та звичайні. Особливістю показових комун було те, що вони отримували масштабну державну підтримку. Це дозволяло таким колективним об'єднанням розвивати не лише рільництво, а й інші галузі сільськогосподарства: скотарство, садівництво, бджільництво, організувати виробництво та ремонт сільськогосподарської техніки. Більшовицький режим використовував показові комун для популяризації переваг колгоспного ладу. З цією метою влаштовували екскурсії одноосібників до цих колгоспів, про них постійно розповідала преса. Проте ефект від подібних заходів виявився низьким, бо селяни скептично ставилися до пропагандистської демонстрації переваг колгоспного життя. До того ж особливості побуту комунарів: харчування у спільній їдальні, утримання дітей у дитсадочку та виховання окремо від батьків, вільні сексуальні стосунки між чоловіками й жінками, призводили до поширення серед селян різноманітних чуток, які дискредитували ідею комунізації українського села.

Другий тип комун, описаний Докією Гуменною, – це звичайні комун, які були організовані найбільшими прошарками селянства. Господарство таких комун формувалося коштом самих селян. У звичайних комунах було більше проявів безгосподарності, а їхні члени жили бідно. Відсутність державної підтримки позначилася на господарській спеціалізації цих комун, в яких було розвинуто тільки рільництво, як і в навколишніх селянських одноосібних господарствах. Значного зростання кількості звичайних комун не відбувалося.

Таким чином, «Листи із степової України» Докії Гуменної є цінним історичним джерелом, в якому висвітлено особливості організації та функціонування комун у степовому регіоні України в період НЕПу, а також розкрито причину непопулярності такої форми колективних об'єднань серед українського селянства.

Ключові слова: коммуна, колгоспи, колективізація, комунари, селяни, Докія Гуменна.

Постановка проблеми

В аграрній історії України буремного ХХ століття особливе місце посідає суцільна колективізація кінця 1920-х – початку 1930-х рр., яка призвела до тектонічних соціальних та економічних зрушень в українському селі, наслідки яких відчутні досі. Історична реконструкція подій так званої соціалістичної перебудови аграрного сектору неможлива без висвітлення колгоспного будівництва в період НЕПу, оскільки втручання більшовицького режиму в цей процес тоді було мінімальним, обмежуючись здебільшого економічними важелями впливу, та не мало примусово-репресивного характеру як під час першої комунізації українського села у 1919–1921 рр. чи сталінського «великого перелому». Тому дослідження цієї теми дозволяє визначити справжнє ставлення українського селянства до колективної форми господарювання, а також оцінити перспективи колективізації загалом.

Зазначимо, що всебічне вивчення суцільної колективізації потребує розширення джерельної бази досліджень цього важливого періоду життя українського села, зокрема залучення нарративних джерел, в яких міститься інформація про організацію перших колективних об'єднань, майновий стан їхніх членів, особливості та результати їхньої господарчої діяльності. Серед таких джерел потрібно виокремити нариси Докії Гуменної «Листи із степової України», інформативний потенціал яких дозволяє охарактеризувати особливості процесу комунізації українського села в період НЕПу (1921–1928 рр.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Тема комунізації українського села активно досліджувалась в радянський період, зокрема у монографії А. Чмиги про «колгоспний рух на Україні в 1917–1929 рр.» присутні окремі сюжети, присвячені організації та діяльності так званих показових комун. Серед джерел, які використовувала науковиця, для висвітлення функціонування комун, є і нарративні джерела, переважно спогади голів показових комун¹. Процес колективізації українського села в період НЕПу охарактеризовано і в колективній статті І. Ганжі, І. Слинька, П. Шостака, в якій наведено дані про динаміку створення колгоспів у 1923–1927 рр., зокрема й про кількість організованих комун². З одного боку, в працях радянських істориків був узагальнений багатий фактологічний матеріал, який зберігає свою значущість і дотепер, проте з іншого – для цих досліджень характерна тенденційність та повторення догматичних пропагандистських штампів, сформульованих ще в «Короткому курсі історії ВКП(б)». Так, радянські науковці переважно досліджували показові комуні, вказуючи тільки на позитивні результати організації та господарювання таких колективних об'єднань та ігноруючи всі негаразди у їхній діяльності. Зрозуміло, що «Листи із степової України» Докії Гуменної не використовувалися в радянський період як історичне джерело для характеристики процесу комунізації українського села.

У сучасній українській історіографії тема колективізації в період НЕПу не отримала всебічного висвітлення в наукових працях з аграрної історії. Винятком є розвідка О. Крамар, присвячена дослідженню реемігрантських сільськогосподарських комун³. Крім того, діяльність показових комун на Дніпропетровщині побіжно висвітлено в монографії Н. Романець⁴. З огляду на це, тема статті, в якій досліджується комунізація українського села в період НЕПу (1921–1928 рр.) на основі аналізу нарисів «Листи із степової України» Докії Гуменної, є, безумовно, актуальною та важливою.

Мета статті

Метою статті є дослідження комунізації українського села в період НЕПу (1921–1928 рр.) на основі аналізу нарисів «Листи із степової України» Докії Гуменної.

Виклад основного матеріалу

Сільськогосподарські комуні були однією з організаційних форм колективних сільських господарств радянської доби поряд із товариствами спільного обробітку землі (ТСОЗами) і сільськогосподарськими артілями. У комунах був найвищий рівень усупільнення засобів виробництва. У колективній власності перебували земля, весь реманент, сільськогосподарські машини: сівалки, молотарки, збиральні, зерноочишувальні машини, робоча та продуктивна худоба, господарчі будівлі. У «Нормальному статуті сільськогосподарської комуні», затвердженому Наркомземом УСРР 10 квітня 1922 р., комуна визначалась як «добровільна спілка трудящих для спільного життя на основі рівності та суспільного (колективного) ведення сільського господарства у великих розмірах». Організація життєдіяльності комун мала здійснюватися за комуністичним принципом – «від кожного за його силами, кожному за його потребами»⁵.

Першу спробу комунізації українського села більшовики здійснили в 1919 р., що викликало масовий опір селян. Комуні створювали переважно на основі націоналізованих поміщицьких маєтків. У період НЕПу (1921–1928 рр.), коли влада тимчасово відмовилася від примусової колективізації, комуні були найменш поширеною формою колгоспного руху:

1 Чмыга А. Колхозное движение на Украине (1917–1929 гг.). Москва: Издательство Московского университета, 1974. С. 136–142, 204–208, 217–224, 283–285.

2 Ганжа И., Слинько И., Шостак П. Украинское село на пути к социализму. Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. Москва: Политиздат, 1963. С. 155–156.

3 Крамар О. До проблеми реемігрантських комун в Україні (20-ті роки ХХ століття). *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*. 2010. Вип. 7. С. 73–81.

4 Романець Н. Більшовицький терор проти селянства Придніпров'я (1920–1930-ті рр.). Дніпропетровськ: Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Видавництво «Моноліт», 2015. С. 31–32.

5 Нормальный устав сельскохозяйственных коммун. Харьков, 1922. С. 1.

станом на 1 жовтня 1927 р. в УСРР налічувалося лише 242 комуні із 6316 колективних господарств⁶. До комун вступали переважно бідняки та батраки, тому відсоток безпосівних, безреманентних і без продуктивної худоби господарств був у них у 3–4 рази вищий, ніж у ТСОЗах. Водночас комуні були найкраще забезпечені землею. Пересічна площа комуні становила 241,94 десятини⁷. Організовані найбіднішими прошарками селянства комуні за кращої землезабезпеченості відчували постійну нестачу необхідного тягла та реманенту.

Збірку нарисів «Листи із степової України» Д. Гуменна підготувала за результатами свого відрядження до Запоріжчини у 1928 р., яку вона відвідала як член Всеукраїнської спілки селянських письменників «Плуг». Нариси були опубліковані у трьох номерах журналу «Плуг» у 1928–1929 рр. Як пізніше зазначала Д. Гуменна у своїх спогадах «Дар Евдотеї», з цих нарисів «розпочався новий етап моєї літературної біографії. Спочатку слава, а потім знищення, розгром»⁸. Під час відрядження Д. Гуменна мала відвідати у Запорізькій окрузі «найбільші комуні тих сміливців, що добровільно вирішили запровадити комунізм у своєму власному побуті, щоб показати одноосібному селянському морю приклад і перевагу колективного господарювання»⁹. Таким чином, письменниця прагнула висвітлити, як починалася «нова ера» в українському радянському селі, ера колективного способу господарювання. На відміну від інших літописців цієї епохи, Д. Гуменна зафіксувала не тільки плюси, але й «мінуси» «епохальних перших кроків нової ери» «для виправлення помилок, а також для майбутніх поколінь», що і стало приводом для її переслідування владою.

Особливої цінності «Листам із степової України» як історичному джерелу додає те, що вони описують події 1928 року – року, коли почалося згортання НЕПу в аграрному секторі, влада повернулася до воєнно-комуністичних методів заготівель, результатом чого став новий радянський голод 1928–1929 рр. Хоча Д. Гуменна визнавала, що тоді була «цілком радянською людиною», але на основі своїх спостережень за життям селянства на Півдні України вона була змушена констатувати, що революція «відбилася на селі тільки тими облігаціями, викачкою хліба, самообкладанням, прокльонами... Селянське господарство занепадає, руйнується...»¹⁰.

Д. Гуменна була однією із небагатьох сучасниць, яка наважилася написати про «привід голоду», хоча, як вона визнавала пізніше, «про голод не можна було писати вже 1928-го року»¹¹. У першому листі вона зазначала: «А людність тут у паніці, невідрадісна. Хліб вимерз, погорів ... Усяке готується до голоду. Нема й мови, щоб тут де дістати окраєць хліба. Ціни на єдиний продукт, що можна дістати – молоко – міські»¹². Про катастрофічну ситуацію з продовольством на Півдні України письменниця пізніше згадувала і в «Дарі Евдотеї»: «Де б я не заходила на перепочинок, всюди не було чого їсти. Хліба нема! І до хліба нема!»¹³.

Одним із наслідків голоду в степовому регіоні України як у 1921–1923 рр., так і 1928–1929 рр. була руйнація селянських господарств, що призводило до пролетаризації українського села. Як зазначав голова комуні «Червоний стяг» Бабенко, «вже оцей недорід зробить багатьох заможних хазяїв бідняками»¹⁴.

У «Листах із степової України» Д. Гуменна характеризує два типи комун, які вона відвідала під час своєї поїздки до Запоріжчини у 1928 р.: показову («Авангард») і звичайні («Іскра», «Незаможник»). Вибір комун був не випадковим: ці три комуні порадили відвідати в

6 Історія колективізації сільського господарства Української РСР / Упоряд.: І. Х. Ганжа, Г. П. Карташова, А. З. Міщенко, А. Ф. Сергєєва, С. П. Шаталіна, І. Л. Шерман. Київ: Наукова думка, 1962. Т. 1: Колгоспне будівництво на Україні 1917–1927 рр. С. 754.

7 Історія колективізації сільського господарства Української РСР / Упоряд.: І. Х. Ганжа, Г. П. Карташова, А. З. Міщенко, А. Ф. Сергєєва, С. П. Шаталіна, І. Л. Шерман. Київ: Наукова думка, 1962. Т. 1: Колгоспне будівництво на Україні 1917–1927 рр. С. 759.

8 Гуменна Д. Дар Евдотеї. Т. 2. Балтимор–Торонто: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1990. С. 19.

9 Там само.

10 Гуменна Д. Листи із степової України. *Плуг*. 1928. № 10. С. 41.

11 Гуменна Д. Дар Евдотеї. Т. 2. Балтимор–Торонто: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1990. С. 18.

12 Гуменна Д. Листи із степової України. *Плуг*. 1928. № 10. С. 40.

13 Гуменна Д. Дар Евдотеї. Т. 2. Балтимор–Торонто: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1990. С. 18.

14 Гуменна Д. Листи із степової України. *Плуг*. 1928. № 11. С. 44.

обласному земельному управлінні. Крім того, у Д. Гуменної була можливість познайомитися і поспілкуватися з головою комуни «Червоний стяг» Бабенком, якого вона характеризує, як «будівника-романтика, мрійника, закоханого у степи і колективізацію»¹⁵.

Оскільки до складу комун вступали переважно бідняки й батраки, то цікавою є характеристика тих соціально-економічних процесів, які відбувалися в незаможницькій верстві селянства, надана Бабенком. Він вказував, що серед «незаможників іде процес розшарування. У міцніших і хитріших є тенденція розгосподарюватися і через деякий час той, що був незаможник, стає середняком, а то й куркулем. Другий полюс бідноти і досить значний, це декласований елемент, розбещений бандитизмом, махновщиною. Робити коло землі такі люди не хтять, шукають легшого хліба. Цілими валками вони йдуть з сіл у промислові центри. На Донбасі цілі бараки таких безробітних по-під містами. Там вони по півроку валяються у бруді, у вошах, голодні. Вони навчаться вперед красти; аж поки то кому пощастить попасти на яку некваліфіковану роботу! А більшість стає уркаганами, покидьками, люмпенами». На думку Бабенка, «лиш частина з бідноти, найздоровіший соціально елемент на селі, найстійкіший, збивається в колективи»¹⁶. Додамо, що охарактеризовані Бабенком процеси розшарування незаможницької верстви підтверджуються і архівними документами. Зокрема, та частина бідноти, яка прагнула покращити своє майнове становище і добре господарювала, активно виступала проти проведення суцільної колективізації та розкуркулення, брала активну участь в антиколгоспних виступах в 1930–1931 рр.

Комуни, які відвідала Д. Гуменна, були організовані в 1922 р. («Авангард») і 1923 р. («Іскра»), тобто під час масового штучного голоду 1921–1923 рр. Аналіз динаміки колгоспного руху в період НЕПу на території Катеринославської губернії, до складу якої входила і Запоріжчина (Запорізьку округу утворено 7 березня 1923 р.), свідчить, що етап найвищого його піднесення припадає на 1921–1923 рр., коли чисельність колективних об'єднань збільшилась у кілька разів. Так, якщо на початку 1921 р. у всій губернії було тільки 11 колгоспів, то на 1 січня 1923 р. – вже 931. Проведена упродовж грудня 1923 р. – березня 1924 р. їх перереєстрація і чистка показали, що значна кількість з них мала фіктивний характер і була створена лише на папері «з метою одержання всілякого роду позик, допомоги та пільг»¹⁷. Унаслідок їхньої ліквідації рівень колективізації істотно знизився. Так, на Катеринославщині на початку 1925 р. «в живих» лишилося 530 колгоспів¹⁸. Таким чином, можна зробити висновок, що значна частина незаможних селян вступала до складу колективних об'єднань в умовах голоду з єдиною метою – вижити, а не керуючись ідеологічними переконаннями.

Особливістю показових комун було те, що вони отримували масштабну державну підтримку, яка забезпечувала їхнє функціонування. Тому в комуні «Авангард» були цегельня, «млин, олійня, машиновий відділ, столярно-механічні майстерні, реманентний склад, лазня і клуб»¹⁹. Її майно оцінювалося в 190 тис. крб, із яких 60 тис. становив кредит²⁰.

Це дозволяло розвивати не лише рільництво, але й інші галузі господарства: скотарство, садівництво, бджільництво. Важливу роль відігравало виробництво та ремонт сільськогосподарської техніки, зокрема букерів, які користувалися великим попитом. Присутність інших галузей в економіці комуни дозволяла їй частково компенсувати втрати у землеробстві («пропало 100 десятин пшениці»²¹), яких вона зазнала у неврожайний рік. Додамо, що ці втрати свідчать про відсутність якихось значних позитивних зрушень у вирощуванні зернових культур в комуні порівняно з селянськими господарствами.

Важливою проблемою колгоспного будівництва в 1921–1928 рр. була організація праці й розподілу наслідків господарювання. У матеріалах доповіді Сільгоспсоюзу для ЦК ВКП(б) про підсумки будівництва колгоспів (1926 р.) відзначалося, що в комунах

15 Там само. С. 43.

16 Там само. С. 44.

17 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 27. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 6.

18 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 40, 91.

19 Гуменна Д. Листи із степової України. *Плуг*. 1928. № 10. С. 43.

20 Там само. С. 57.

21 Там само. С. 46.

виникало найбільше конфліктів під час організації праці, причиною чого був високий рівень усупільнення засобів виробництва і відсутність матеріальної зацікавленості їхніх членів. У комуні «Авангард» спочатку «всі прибутки ділили рівно на всіх». Однак реалізація комуністичного принципу: «Даш од здібності, береш од потреби», – призвела до негативних результатів. Як визнавали самі комунари, «скромний робить багато, бере мало, а другий робити вхитрує мало, а взяти – багато». Таке господарювання упродовж перших двох років існування комуні викликало «незадоволення страшенне». Тому комунари почали шукати нові форми організації праці й розподілу результатів господарювання. У результаті вони запровадили тарифну систему: «розцінили кожну роботу»²². Платня нараховувалася не за час, а за виконану роботу. Внаслідок цього «продуктивність значно, значно збільшилася». Водночас це призвело до порушення комуністичного принципу рівності споживання комунарів, які отримували різну платню: рядові комунари – 18 крб, спеціалісти – 24 крб, завідувачі окремою галуззю виробництва – 27 крб, голова комуні – 37 крб.²³ Таким чином, за висновком Д. Гуменної, «Авангард» був «комуною неповного типу», в якій «майно, організація побуту комунізоване, а споживання – індивідуальне». Вона більше нагадувала «сільськогосподарську фабрику»²⁴.

Як і більшість комун, «Авангард» створено на основі маєтку – це була «садиба куркуля Цибульки – чотирикутник житлових приміщень із виходом усередину цього чотирикутника», де розташовувалися канцелярія, дитбудинок, ясла, школа, бібліотека, кооператив. Комунари проживали в окремих кімнатах, діти утримувалися окремо від батьків – в дитбудинку та яслах під наглядом няньок. Батьки могли приходити до дітей після роботи і брати до себе на декілька годин. Показово, що в багатьох дітей були нові комуністичні імена: Марсик, Зорина, Воля, Марсина, Енгельсок²⁵. Виховання дітей у колективі, фактичне вилучення їх у батьків пояснюється прагненням сформувати людину нового типу – радянську людину. Така ізоляція призводила до втрати родинних зв'язків малечі з батьками. Так, дівчинка Уляна 4–5 років на питання: «А хто твоя мама?», відповідає: «Всі!». А любить вона найбільше Мелашку (найімовірніше, няньку), оскільки та дає їй їсти²⁶.

Комунари були «розвантажені» не тільки від дітей, але і від непрацевдатних батьків, на утримання яких комуна виділяла кожному 12 крб. Тому керівництво комуні вважало, що «комунарове становище навіть ліпше ніж робітникове»²⁷.

Окремо потрібно сказати про зовнішній вигляд жінок та дівчат-комунарок. Усі до єдиної були стрижені. Д. Гуменна пояснює це тим, що комунарський перукар не міг робити інших зачісок²⁸.

Для організації побуту комунарів характерна певна уніфікація за так званими комуністичними зразками, які передбачали відсутність зайвих речей. Тому в кімнатах були лише «ліжка, стіл. Убрання дуже просте, примітивне. Нема в них старосвітських селянських прикрас (хіба що рушники та штучні квітки по стінах), нема й великого напластовання нового». Д. Гуменна відзначала відсутність домашньої атмосфери, певну казюшончину у побуті, через що у цих кімнатах було «якось трохи незатишно»²⁹. Водночас вона звернула увагу на чистоту: у комунарів була окрема пральня, лазня, до того ж вони харчувалися в їдальні, а тому в кімнатах не було продуктів.

Ще однією особливістю життя комунарів були вільні сексуальні стосунки між чоловіками та жінками, що було нетипово для консервативного українського села. Як зазначала одна із комунарок: «Тут у цій комуні не розбереш хто з ким живе ... Кожне перепробувало з десятьма жителями. Та старші ще хоч розходяться та сходяться. А молодші, то

22 Там само. С. 58.

23 Там само. С. 43, 44.

24 Там само. С. 59.

25 Там само. С. 47.

26 Там само. С. 48.

27 Там само. С. 59.

28 Там само. С. 49.

29 Там само. С. 45.

вже й не дружаться. Як кури! Де впіймав – там і закотив»³⁰. Приклад дорослих наслідували діти. Так, у дитячому будинку «знайшли вагітну дівчинку»³¹. Заступник голови комуни Середна визнавав, що вони «руйнують сім'ю», однак заявив про природність вільних сексуальних стосунків: «По-моєму, це така потреба, як і їсти. Мучить, мучить, нічого робити не можна. Тільки про це й думаєш. А як задовольнишся – тоді знов чоловік, як чоловік»³².

Д. Гуменну вразив низький рівень культури комунарів, а також те, що керівництво комуни не приділяло належної уваги освіті. Вона наголосила, що «учаться одиниці. Комуна неохоче посилає вчитися. Батько свою дитину може посилати, але за свої гроші. Бо поїде, кажуть, здобуде кваліфікацію, а тоді вилітає з комуни». До того ж молоді члени комуни негативно ставилися до українізації. «Нащо ця українізація. Мені легше розмовляти російською, ніж українською мовою. Як говориш по-українському, то доводиться все перекладати з російської»³³, – заявляв один з комунарів – комсомолец Сашко. Такому ставленню сприяло те, що діловодство в окрузі велося російською мовою. Д. Гуменна зазначала, що «листування, обіжники, директиви приходять з округи російською мовою». Крім того, в бібліотеці комуни домінувала російська література: і класична, і сучасна. «Української літератури – книжок із 50 якоїсь дрібнички»³⁴. Передплачували суто російські журнали: «Огонёк», «Крестьянский журнал», «Читатель и Писатель». Комунари не знали жодного українського журналу, навіть «Плугу». Зневажливе ставлення до української культури формували в комунарів і «московські гості»: російські письменники та журналісти, які відвідували комуну. Так, Ф. Гладков відверто сміявся з української культури, а з українських письменників глузував, заявляючи, що вони прагнуть «конкурувати з російськими письменниками, а виходить тільки обезьянічають»³⁵.

Більшовицький режим використовував показові комуни для популяризації переваг колгоспного ладу. З цією метою влаштовували екскурсії одноосібників до цих комун, про них постійно розповідала преса. Так, комуну «Авангард» влітку відвідувало «по 500 чоловіка на день – школи, інші колгоспи, робітники, поодинокі туристи», а також представники влади: Л. Троцький, В. Чубар та офіційні радянські письменники: Ф. Гладков, Поліфьоров³⁶. Проте ефект від подібних заходів виявився низьким, бо селяни скептично ставилися до пропагандистської демонстрації переваг колгоспного життя. До того ж особливості побуту комунарів: харчування у спільній їдальні, утримання дітей в дитсадочку та виховання окремо від батьків, вільні сексуальні стосунки між чоловіками та жінками, – призводили до поширення серед селян різноманітних чуток, які дискредитували ідею комунізації українського села. Зазначимо, що такі чутки особливо активно циркулювали під час суцільної колективізації. Одноосібники розповідали один одному, що в новостворених об'єднаннях будуть виробляти мило з дітей та старих, що жінок обстригуть, як коней, а волосся відправлять на експорт за кордон, що всіх колгоспниць продадуть до Китаю³⁷. Серед них точилися розмови і про те, що в містах комуністи виготовляють для колгоспників великі ковдри та матраци, бо в тесах усі будуть спати на нарах в одному приміщенні. У більшості сіл поширювались чутки, що в колективних об'єднаннях будуть ліквідовані навіть родинні стосунки: «Дітей відберуть і пошлють у колонії»³⁸, а жінки будуть спільними. Селяни також гадали, що в колгоспах все буде побудовано за принципами промислового виробництва, внаслідок чого вони стануть

30 Там само. С. 52.

31 Там само. С. 55.

32 Там само. С. 53.

33 Там само. С. 56.

34 Там само. С. 55.

35 Там само. С. 56.

36 Там само. С. 42.

37 Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. П-18. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 32.

38 ДАДО. Ф. Р-1518. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 24.

лише найманими працівниками на чужій землі, а хліб будуть отримувати за картками, як у місті.

Другий тип комун, описаний Д. Гуменною, – це звичайні комуні: «Іскра» та «Незаможник», які були організовані найбільш бідними прошарками селянства. Так, комуну «Іскра» у 1923 р. створили п'ять селянських господарств: «сама голота». Господарство комуні формувалося на основі коштів самих селян, які «попродали, що в кого було», придбали «рештки панської садиби і сіли в степу». У комунарів не було навіть коней, і, як тяглову силу, вони використовували корів. Про тотальну бідність організаторів комуні свідчить і той факт, що вони «жили по восьмеро сімей у одній хаті. Щоб було у чому вийти в слободу – мали одну одежину на всю комуну»³⁹.

Такі комуні не отримували масштабної підтримки від держави, як комунна «Авангард», тому вартість майна в комуні «Іскра» становила всього 25 тис. крб⁴⁰. Відсутність державної підтримки позначилася і на господарській спеціалізації «Іскри», в якій було розвинуто лише рільництво, як і в навколишніх селянських одноосібних господарствах. Значного зростання чисельності комуні не відбувалося. Д. Гуменна пояснила це тим, що «росте вона сама з себе, нічого готового не має»⁴¹.

Члени таких комун усвідомлювали, що розвиток комуні та її добробут залежить від державної підтримки, а тому їх дратувало порівняння із показовими комунами. Д. Гуменна звернула увагу, що комунарам «Іскри» дуже не подобалося, коли їхню комуну порівнювали з «Авангардом». «Їм держава багато помагала, а ми самі всього доробилися», – зазначали комунари «Іскри»: «Дизелі їм дали, машин багато дали»⁴².

Навіть зовнішній вигляд комуні «Іскра» свідчив, що комунари жили дуже бідно і до того ж неохайно: «Необгороджена, гола садиба... Так віс од усього її вигляду неохайністю, що, як придивишся ближче, – злидні»⁴³. У багатьох комунарів не було навіть змінного робочого одягу. Д. Гуменна описала розпач однієї комунарки, в якій під час роботи машина пошматувала сукенку. Дівчина гірко плакала і «зашивала якісь дві дранки в одну». «Робиш, робиш, наче панщину, й нема нічого! – «кипіла» вона»⁴⁴.

Цікаво, що членами комуні «Іскра» була родина голови Раднаркому УСРР Власа Чубаря. У «Дарі Евдотії» Д. Гуменна описала сестру Чубаря: «Неписемна худа селянка. Хоч молода, а вже змучена». Таким же виснаженим був і її чоловік – заступник голови комуні, «наче з хреста знятий»⁴⁵. Батько Чубаря – п'яниця, а мати не змогла призвичаїтися жити в місті, де не можна було «ні курчати, ні поросяти тримати». Це була «бідна, безземельна родина, сільський пролетаріат». Як визнає Д. Гуменна, знайомство з родиною В. Чубаря дозволило їй зрозуміти, «де взялися оті комуністи-українці в лавах КП(б)У, у філії російської компартії, ті, що фігурували в поставленому від більшовиків радянському уряді України»⁴⁶.

Якщо в комуні «Авангард» був нормований робочий день і тарифна система оплати праці, то в «Іскрі» працювали «з ранку до вечора» і за роботу нараховували трудовні, які оплачували наприкінці року. В середньому кожному члену комуні виплачували 40–50 крб, на які потрібно було «і вдягнутися й узутися, ще й дитині щось справити»⁴⁷.

У таких комуні було більше проявів безгосподарності, а їхні члени жили дуже бідно. «Та тут чорт і що робиться! Як голові з завхозом, то є за що п'ячити», – заявляла комунарка⁴⁸.

39 Гуменна Д. Листи із степової України. *Плуг*. 1928. № 11. С. 42.

40 Там само. С. 37.

41 Там само. С. 42.

42 Там само. С. 37.

43 Там само. С. 34.

44 Там само. С. 38.

45 Гуменна Д. Дар Евдотії. Т. 2. Балтимор–Торонто: Українське видавництво «Смолокип» ім. В. Симоненка, 1990. С. 20.

46 Там само. С. 21.

47 Гуменна Д. Листи із степової України. *Плуг*. 1928. № 11. С. 36.

48 Там само. С. 38.

Наприклад, у комуні був добрий врожай груш, але комунари ніяк не могли вирішити, що з ними робити: продати чи висушити. І доки вони вирішували це питання, груші гнили у кутку. Або голова комуні поїхав на ярмарок і забрав з собою ключі від комори, і тому «кухарки варять пісний борщ», бо «сала не можна дістати»⁴⁹. І таких дрібничок, які свідчили про безлад у комуні, Д. Гуменна навела багато.

Одним із завдань комун було формування нової радянської людини, про що відверто заявляв Бабенко: «А колективне співробітництво виховує членів, вони перероджуються, створюється нова етика, створюється нова людина». Як приклад він наводив колгоспника, який «був хуліган до крайного, останній на селі, з найостаннішої сім'ї», а в колективі «він став тихий, як ягня, спокійний, розсудливий, на кожне питання може говорити, і до діла говорити»⁵⁰.

Важливим є свідчення, що в період НЕПу до комун приймали селян, зарахованих до категорії куркулів. Наприклад, до комуні «Червоний стяг» прийняли сільського багатія Терещенка. З цим навіть після тривалих дискусій погодився райком партії. Терещенко відіграв важливу роль у житті комуні, нарівні з головою комуні Бабенком⁵¹. З початком суцільної колективізації куркулів було заборонено приймати до складу колгоспів.

Д. Гуменна звернула увагу, що як рядові комунари, так і керівники комун були прибічниками поступової колективізації, яка б «витікала з самого життя». Один із колгоспників так описує процес створення їхнього колективного об'єднання: «Ми ж як починали, то був спільний тільки шмат землі, а жили ми по різних кутках, худоба й реманент окремо. Потім само собою вийшло, що машини стали спільні; далі члени самі одмовилися тримати окремо робочу худобу. Доводиться будуватися вкупі – вже й клуня спільна, вже й конюшня. А тепер об'єднуємо корів. Сад засадимо спільний...І так помалесеньку ми й докотимося до комуні...»⁵². Проте сталінський режим, проголосивши курс на здійснення суцільної колективізації, проігнорував побажання і настрої навіть прибічників колективної форми господарювання в аграрному секторі.

Висновки

Аналіз збірки нарисів «Листи із степової України» Д. Гуменної дозволяє висновувати, що в степовому регіоні України в період НЕПу функціонувало два типи комун: так звані показові та звичайні. Особливістю показових комун було те, що вони отримували масштабну державну підтримку. Це дозволяло таким колективним об'єднанням розвивати не лише рільництво, а й інші галузі сільського господарства: скотарство, садівництво, бджільництво, організувати виробництво та ремонт сільськогосподарської техніки. Більшовицький режим використовував показові комуні для популяризації переваг колгоспного ладу. З цією метою влаштовували екскурсії одноосібників до цих колгоспів, про них постійно розповідала преса. Проте ефект від подібних заходів виявився низьким, бо селяни скептично ставилися до пропагандистської демонстрації переваг колгоспного життя. До того ж особливості побуту комунарів: харчування у спільній їдальні, утримання дітей у дитсадочку та виховання окремо від батьків, вільні сексуальні стосунки між чоловіками й жінками призводили до поширення серед селян різноманітних чуток, які дискредитували ідею комунізації українського села.

Другий тип комун, описаний Д. Гуменною, – звичайні комуні, які були організовані найбіднішими прошарками селянства. Господарство цих комун формувалося коштом самих селян. У таких комунах було більше проявів безгосподарності, а їхні члени жили бідно. Відсутність державної підтримки позначилася на господарській спеціалізації звичайних комун, в яких було розвинуто тільки рільництво, як і в навколишніх селянських одноосібних господарствах. Значного зростання кількості звичайних комун не відбувалося.

Таким чином, «Листи із степової України» Д. Гуменною є цінним історичним джерелом, в якому висвітлено особливості організації та функціонування комун у степовому регіоні

49 Там само. С. 39.

50 Там само. С. 45.

51 Там само. С. 46.

52 Там само. С. 47.

України в період НЕПу, а також розкрито причину непопулярності такої форми колективних об'єднань серед українського селянства: у 1929 р. напередодні суцільної колективізації в УСРР було всього 613 комун, що становило 3,5% всіх колективних об'єднань.

References:

1. Chmyga, A. (1974). Kolhoznoe dvizhenie na Ukraine (1917–1929 gg.). [Collective farm movement in Ukraine (1917–1929)]. Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta. [in Russian].
2. Ganzha, I., Slin'ko, I., Shostak, P. (1963). Ukrainское село на пути к социализму. [Ukrainian village on the way to socialism]. *Ocherki istorii kollektivizatsii sel'skogo khozyajstva v soyuznykh respublikax. [Essays on the history of collectivization of agriculture in the union republics]*. Moskva: Politizdat, 151–223 [in Russian].
3. Hanzha, I., Kartashova, H., Mishchenko, A., Serhieieva, A., Shatalina, Ye., Sherman, I. (Comps.). (1962). Istoriiia kolektyvizatsii silskoho hospodarstva Ukrainskoi RSR. [History of collectivization of agriculture in the Ukrainian SSR]. Kyiv: Naukova dumka, Vol. 1: Kolhospne budivnytstvo na Ukraini 1917–1927 rr. [Collective farm construction Ukraine in 1917–1927]. [in Ukrainian].
4. Humenna, D. (1990). Dar Evdotei. [The Gift of Evdoteia]. Baltymor–Toronto: Ukrainske vydavnytstvo «Smoloskyp» im. V. Symonenka, Vol. 2. [in Ukrainian].
5. Humenna, D. (1928). Lysty iz stepovoi Ukrainy. [Letters from the Steppe Ukraine]. *Pluh. [The plow]*. 10, 39–61. [in Ukrainian].
6. Humenna, D. (1928). Lysty iz stepovoi Ukrainy. [Letters from the Steppe Ukraine]. *Pluh. [The plow]*. 11, 33–49. [in Ukrainian].
7. Kramar, O. (2010). Do problemy reemihrantskykh komun v Ukraini (20-ti roky XX stolittia). [On the problem of re-emigrant communes in Ukraine (1920s)]. *Naukovyi chasopys NPU im. M. P. Drahomanova. Serii 6. Istorychni nauky. [Scientific journal of the M. P. Dragomanov National University. Series 6. Historical sciences]*, 7, 73–81. [in Ukrainian].
8. Normal'nyj ustav sel'skoxozyajstvennykh kommun. [The normal statute of agricultural communes]. (1922). Xar'kov. [in Russian].
9. Romanets, N. (2015). Bilshovytskyi teror proty selianstva Prydniprov'ia (1920–1930-ti rr.). [Bolshevik terror against the peasantry of the Dnieper region (1920s–1930s)]. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovska oblasna redkolehiia po pidhotovtsi y vydanniu tematychnoi serii knyh «Reabilitovani istoriieiu»; Vydavnytstvo «Monolit». [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 10.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.11.2025

Опубліковано / Published: 30.12.2025

УДК 94:352.075-22(477)(=162.1=112.2)»192»(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Sinkevych>

Yevhen Sinkevych

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5729-1644>

e-mail: e.sinkevych@gmail.com

Bibliographic description of the article: Sinkevych, Ye. (2025). History of Polish and German Village Councils in the Ukrainian SSR during the Period of “Korenization” through the Prism of New Historical Sources. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 36, 60–68. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Sinkevych>

HISTORY OF POLISH AND GERMAN VILLAGE COUNCILS IN THE UKRAINIAN SSR DURING THE PERIOD OF “KORENIZATION” THROUGH THE PRISM OF NEW HISTORICAL SOURCES

Abstract. *The purpose of this article is a comprehensive analysis of archival sources concerning the activities of Polish and German village councils in the Ukrainian SSR during the period of korenizatsiya.*

The scientific novelty of this publication lies in the integrated approach to studying archival materials related to the activities of Polish and German councils in the Ukrainian SSR during the korenizatsiya policy. The collapse of the Russian Empire after World War I prompted subjugated nations to seek independence. Ultimately, the Ukrainian liberation struggle ended in failure, and Ukraine was left with a quasi-state within the USSR. The Kremlin authorities were forced to reckon with the aspirations of various peoples to develop their own language and culture, which led to the implementation of the so-called korenizatsiya policy. Village councils became the focal points of this policy. While the Ukrainian dimension of korenizatsiya (i.e., Ukrainianization) has been widely covered in recent decades, the application of korenizatsiya among Polish and German village councils remains insufficiently explored. This study involves analysis of printed sources and archival searches in central archives (Kyiv) as well as in the state archives of Mykolaiv, Kherson, and Khmelnytsky regions.

Conclusions. *Analysis of published and archival sources indicates that the Soviet policy of korenizatsiya, actively implemented through Polish and German village councils in the Ukrainian SSR, was intended to win over national minorities. However, it was a temporary measure: as administrative control and punitive structures strengthened, korenizatsiya was dismantled, and Poles and Germans were subjected to repression.*

Keywords: *Polish village councils, German village councils, korenizatsiya policy, Ukrainian Soviet Socialist Republic.*

Євген Сінкевич

доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5729-1644>

e-mail: e.sinkevych@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Сінкевич Є. Історія польських і німецьких сільських рад в УСРР у період «коренізації» крізь призму нових історичних джерел. *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 60–68. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Sinkevych>

ІСТОРИЯ ПОЛЬСЬКИХ І НІМЕЦЬКИХ СІЛЬСЬКИХ РАД В УСРР У ПЕРІОД «КОРЕНІЗАЦІЇ» КРІЗЬ ПРИЗМУ НОВИХ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Анотація. *Мета цієї статті полягає в аналізі архівних джерел з історії діяльності польських і німецьких сільських рад в УСРР у період «коренізації».*

Наукову новизну публікації становить комплексний підхід до вивчення архівних джерел з історії діяльності польських і німецьких рад в УСРР у період «коренізації».

Розвал Російської імперії зумовив намагання поневолених народів здобути незалежність. Зрештою, визвольні змагання українців зазнали поразки. Довелося обмежитися квазі-державою у складі СРСР. Кремлівська влада змушена була рахуватися із прагненням народів розвинути власну мову та культуру, тому запровадила так звану політику «коренізації». Осередками її впровадження стали сільські ради. Якщо складова політика «коренізації» – політика «українізації» за останні десятиліття знайшла широке висвітлення, то джерела політики «коренізації» в середовищі польських і німецьких сільських рад досліджені ще недостатньо. Нами проведено опрацювання з цієї проблематики

друкованих джерел і пошук у центральних архівах (Київ), а також державних архівах Миколаївської, Херсонської, Хмельницької областей неопублікованих джерел.

Висновки. Аналіз опублікованих і архівних джерел дає підстави стверджувати, що політика «коренізації», яку радянська влада активно запроваджувала через польські та німецькі сільські ради в УСРР, мала на меті повернути на свій бік національні меншини. Ця політика носила тимчасовий характер, адже як тільки зміцнилися адміністративні органи управління, посилювалися каральні органи, політика «коренізації» була згорнута, а поляки та німці піддані репресіям.

Ключові слова: польські сільські ради, німецькі сільські ради, політика «коренізації», Українська Соціалістична Радянська Республіка.

Постановка проблеми

Розвал Російської імперії зумовив намагання поневолених народів здобути незалежність. Зрештою, визвольні змагання українців зазнали поразки. Довелося обмежитися квазі-державою у складі СРСР. Кремлівська влада змушена була рахуватися із прагненням народів розвивати власну мову та культуру, тому запровадила так звану політику «коренізації». Осередками її впровадження стали сільські ради. Якщо складники політики «коренізації» – політика «українізації» за останні десятиліття знайшла широке висвітлення, то джерела політики «коренізації» в середовищі польських і німецьких сільських рад досліджені ще недостатньо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Національне питання загалом, становище національних меншин та соціально-економічні перетворення на селі в 1920-х роках привернули увагу як українських, так і закордонних науковців. Л. Новохатько дослідив загальні проблеми, пов'язані з соціально-економічними та культурними перетвореннями українського села 1920–1930-х років¹. Він звернув увагу на дві чисельні національні меншини, які проживали в УСРР – поляків та німців. У місцях їх компактного проживання в період «коренізації» створювалися національні сільські ради, а на Проскурівщині було сформовано польський національний район – Мархлевський. Характерно, що дослідники порівняно недавно розпочали ретельно вивчати суспільно-політичне та культурно-освітнє життя цих двох національних меншин на українських теренах. Загальний огляд культурно-історичних процесів, що відбувалися в польському середовищі розглянула також у своїй дисертації О. Білобровець². Щоправда згадане дослідження стосується періоду Першої світової війни. Достатньо плідно розробкою проблематики щодо політики радянської влади відносно поляків займався Й. Стронський³. Найбільш репрезентативним є його польськомовний доробок⁴. Історія населеного поляками села Правдине розкрита в публікації В. Баранюк⁵. Нові джерела з історії німців України введено до наукового обігу Б. Чирко⁶. Розвинув зазначену проблематику Ю. Шевчук⁷. Національним меншинам в селах Півдня України в період НЕПу присвятив свою статтю дослідник з Миколаєва Ю. Котляр⁸. Ролі етнічних меншин у суспільно-політичному і культурному житті УСРР у двадцятих – першій половині тридцятих років ХХ століття присвячена праця

¹ Новохатько Л. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.): дис. д.і.н., К. 1999. 410 с.

² Білобровець О. Поляки в Україні: суспільно-політичний та культурний аспекти. 1914–1918 рр.: дис. д.і.н., К. 2020. 478 с.

³ Стронський Й. Польське населення УСРР в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. 2017. №4. С. 95–128.

⁴ Stroński H. Losy ludności polskiej na Ukrainie Sowieckiej a dyplomacja II RP w latach 1921–1939. *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początku XXI w.* Pod red. H. Strońskiego, G. Seroczyńskiego. Olsztyn; Charków. 2010. S. 258–263; його ж. О владанію мовою ojczystą przez ludność polską na Ukrainie w połowie lat dwudziestych. *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*. T.I. Warszawa 1996. S.175–201; його ж. Język a polityka na Marchlewszczyźnie – polskim rejonie autonomicznym na Ukrainie Sowieckiej 1925–1935. T. 5. Warszawa 2013. S. 345–361.

⁵ Баранюк В. Історія села Правдине в документальних збірках архіву (до 160-річчя заснування села). *Polacy na południowej Ukrainie XVII–XX w.* Pod red. nauk. T. Ciesielskiego, E. Czapiewskiego, A. Korytki. Olsztyn; Opole; Wrocław; Odessa, 2007. S. 51.

⁶ Чирко Б. Національні меншини в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.). К., 1995. 215 с.; Яковлева Л., Чирко Б., Пишко С. Німці в Україні 20–30-ті роки ХХ ст. Збірник документів державних архівів України. К. 1994. 24 с.

⁷ Шевчук Ю. Німецька інтелігенція Житомирщини в добу політичних репресій (кінець 20-х – перша половина 30-х років ХХ ст.). Реабілітовані історією: Житомирська область: У 7 кн. Кн.3. Житомир 2010. 808 с.

⁸ Котляр Ю. Національні меншини південноукраїнського села в добу НЕПу. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип.19. Ч.2. К. 2010. С. 16.

Л. Якубової⁹. Трагічній долі мешканців польського національного району (Мархлевського) присвячена низка праць¹⁰. Як видно з цього далеко не повного переліку публікацій, зазвичай автори зосереджувалися на вивченні ситуацій однієї з національних меншин. Поза їх увагою залишалася роль сільських рад в проведенні політики «коренізації». Фактично не були задіяні публікації польськомовних видань „Sierp”, „Bądź gotów”, „Głos Młodzieży” і видань німецькою мовою „Das Neue Dorf”, журнал „Die Saat”. Нами проблематика ролі польських і німецьких сільських рад у впровадженні політики «коренізації» опрацьовується, починаючи з 2015 р. Досліджено документи Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських об'єднань та українців (ЦДАГОУ), Державного архіву Миколаївської області (ДАМО), Державного архіву Херсонської області (ДАХО) та Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО). Опрацьовано всі видання 1920-х років щотижневика „Sierp” та деяких регіональних газет. Результатом цієї роботи стали публікації в Україні¹¹, а також у Польщі¹² та ФРН¹³.

Мета статті

Мета цієї статті полягає комплексному аналізі архівних джерел з історії діяльності польських і німецьких сільських рад в УСРР у період «коренізації».

Виклад основного матеріалу

Мовний і культурний плюралізм був невід'ємною частиною історії України. Тривалий час терени нинішньої України були домівкою для різних народів, мов, культур та віри. Початок 1920-х років ознаменувався зростанням міжнаціональної напруженості, безпосередньо спричиненою катастрофічним погіршенням економічної ситуації та голодом. Наслідки Першої світової війни, політики воєнного комунізму, ще на додаток аграрне питання, яке залишилося невирішеним з імперських часів, спричинили руйнацію аграрної сфери. У сучасній історіографії необхідно провести дослідження соціально-економічного та культурного розвитку в контексті радянської національної політики, а також ролі сільрад. Адже не встановлено, якою мірою ці ради виконували роль головного структурного елементу утвердження радянської влади. Це питання розглянемо на прикладі інституцій польської та німецької меншин у 1923–1929 рр.

На початку 1920-х років у СРСР вирішили, що сільські ради можуть мати національний характер. Це відповідало спробі показати відсутність утисків національних меншин. В Україні цю політику спочатку проводили Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) і Народний комісаріат освіти (Наркомпрос), але невдовзі ЦК КП(б)У створив окремі секції національних меншин, зокрема на рівні окружних партійних комітетів. ВУЦВК намагався врегулювати заплутану мережу конкуруючих установ меншин у 1924 р., коли створив додатковий орган для нагляду за координацією справ національних меншин: Центральну комісію у справах національних меншин (ЦКНМ). Проводячи досить потужну політику радянзації, влада зробила певні кроки в тому, що було відомо як «коренізація», або в УСРР – «українізація». Політичною метою була мобілізація неросійського радянського населення для реалізації соціалістичного проєкту. Організація національних адміністративних одиниць почалася ще до 1923 р. з німецьких, болгарських, грецьких і чеських сільських рад. Дещо пізніше український уряд створив польську, єврейську та російську ради. Тим не менше, центральна влада все ще мала певну недовіру до окремих національних меншин. Польська та німецька громади вважалися потенційною «п'ятою колоною», а отже, влада намагала-

9 Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР: 20-і – перша половина 30-х рр. XX ст. К. 2006. 507 с.

10 Koprowski M. Na gruzach Marchlewszczyzny: Skazani za polskość *Biblioteka «Wolania z Wołynia»*, T. 83. Biały Dunajec; Ostróg, 2014. S. 33; Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті рр. Тернопіль. 1992. С. 30.

11 Сінкевич Є. Особливості національної політики УСРР у 1920-х рр. Наприкладі польської та німецької меншини. *Галичина Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2022. Ч. 35. С. 70–82.

12 Sinkevych Y. Nationality Policies in the Early Ukrainian Socialist Soviet Republic. The Cases of the Polish and German Minorities. „Our Work with the Masses is Not Worth a Kopeck...” *A Document Collection on German and Polish Rural Soviets in Ukraine during the NEP, 1923–1929*. *Interdisciplinary Polish Studies*. Wiesbaden. 2021. № 9. P. 33–46.

13 Sinkewycz J. Польська національна меншина в УСРР під час політики «коренізації» (1921–1929). *Українці і їх сусіди на przestrzeni wieków: polityka, gospodarka, religia, kultura i życie codzienne* T. IV, Słupsk–Warszawa 2024. S. 148–156.

ся переселити «ненадійні елементи» з прикордоння до центральних регіонів держави. Крім того, влада приділяла особливу увагу боротьбі з релігією, пов'язаною з проповіданням духовенством різних конфесій, яку сприймала як пережиток буржуазного ладу. Державно-партійне керівництво створило мережу спеціальних адмініюдиниць, які мали спрямовувати процеси «коренізації», зокрема включити у цей процес культурно-освітні та наукові установи. У 1926 р. існувало вже понад 200 судів і органів прокуратури, які вели документацію мовами національних меншин, що, за даними Наркомату юстиції, цілком задовольняло поточні потреби¹⁴.

Одним із вирішальних кроків було запровадження мов меншин на рівні сільських рад і національних районів. Поступово вони отримали можливість спілкуватися цими мовами з центральними органами влади (звіти, звернення, постанови тощо)¹⁵. Політико-правове регулювання становища національних меншин, класовий принцип і диктатура пролетаріату створили основу для відносин радянської влади з інститутами національних меншин. Водночас, «вільний розвиток» національних меншин, проголошений В. Леніним у 1917 р., міг мати місце лише в умовах радянзації. У результаті сформувалися національні адміністративні одиниці, була створена мережа національних органів прокуратури, національні мови використовувалися в роботі державного апарату, розвивалася мережа національних шкіл, видавалася література. Меншини отримали власні періодичні видання, де викладалися переваги нового суспільного ладу, поряд з описами повсякденного життя та проблем, з якими стикалися у повсякденному житті. Наприклад, до видань польською мовою входив тижневик *Sierp* («Серп») накладом 3 000 примірників, двотижневик *Głos Młodzieży* («Голос молоді») 2 000 примірників і дитячий журнал *Wądz gotów* («Будь готовий») 2 000 примірників. Німецькою мовою *Das Neue Dorf* (Нове село) з 8 000 примірниками та молодіжний журнал *Die Saat* (Насіння) з 2 000 примірниками¹⁶. У тижневику «Серп» була рубрика «Листи читачів». З них ми дізнаємося, що достатньо поширеною була практика, видачі сільськими радами документів (свідоцтва про народження, акту про шлюб), в яких поляків записувати як українців чи росіян.

Центральна влада постійно шукала оптимальну модель територіального поділу та управління. На початку районування (регіоналізації) у 1923 р. скасували волості (області) та повіти (дореформені повіти) російської імперської доби і замінили їх набором округів і районів. Загалом збільшили розмір усіх адміністративних одиниць. Це стосувалося й сільських рад, які мали відповідати чисельності населення не менше 1000¹⁷. Відстань між населеними пунктами та сільрадою, якій вони підпорядковувалися, становила близько трьох-шести верст¹⁸. Ці показники можна було зменшити лише тоді, коли більшість мешканців не була української національності. У Херсонській губернії часто було складно задовольнити ці потреби, зважаючи на нерівномірний розподіл населення за національним складом. Зрештою, у більшості випадків ради були розподілені більш-менш рівномірно. Наприкінці 1924 р. Одеське бюро у справах національних меншин розраховувало, що кількість національних сільських рад, була такою: 42 німецькі, 31 болгарська, 2 польські, 1 білоруська, 1 албанська, 1 молдовська, 1 чеська та 4 єврейські¹⁹. Центральна влада намагалася посилити нагляд за національними меншинами. Після 1924 р. ЦКНМ відіграв важливу роль в організації їхнього громадського життя²⁰. 19 лютого 1925 р. ВУЦВК прийняв постанову, яка посилила адміністративний поділ низового рівня та запровадили створення автономних національних адміністративних одиниць. Актуальним стало завдання розширення мережі сільських рад.

14 Іванова Т. Національна політика в СРСР у 1920-ті рр. *Науковий вісник МНУ. ім. В.О.Сухомлинського* № 38/110, Миколаїв 2014. С. 107.

15 Окрвиконком Вінниці до ЦКНМ, 27.06.1927, ЦДАВО, Ф. 413, Оп. 1, Спр. 347, Арк.3

16 Звіт ЦКНМ Українському Наркомосвіти, 1925 р., ЦДАХО, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 2172, Арк. 11.

17 «Основные принципы нового административного управления». *Бюлетень НКВД УРСР*. 1922. № 9. С. 19.

18 Одна верста відповідає 1,07 кілометра.

19 Одеське Губернське Бюро у справах національних меншин, Звіт за період з 1 жовт. бер до 31 грудня 1924 р., ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 92.

20 Марчук М. Освіта в Україні в роки національного відродження (1917 – поч. 1930-х рр.): дис. к.і.н., Івано-Франківськ 2003. С. 98.

Таким чином, населені пункти з понад 500 мешканців тепер могли утворювати сільські ради. В окремих поодиноких випадках за погодженням із зацікавленими окружними виконавчими комітетами сільради могли створюватися для населених пунктів з населенням менше 500 осіб, якщо відстань до інших поселень сільради перевищувала 5 верст. Щоб дати можливість національним меншинам розвивати свою культуру та мову, українські більшовики продовжували сприяти створенню національних районів і сільських рад²¹. Конституція УРСР 1925 р. надала сільським радам широкий набір повноважень і привілеїв.

Під час районування партійно-державне управління розглядало необхідність створювати автономні райони та сільські ради, що охоплювали б німецькі колонії, особливо на півдні. Райони мали складатися не менше, ніж з 300 господарств або 12 тис. осіб; в інших місцевостях з меншим німецьким населенням утворювалися національні сільські ради. У Миколаївському окрузі німецька частка населення була особливо великою, але після нового адміністративного поділу 1923 р. деякі з існуючих німецьких сільських рад було скасовано, а деякі відокремлено та передано до інших районів. Сільради та райвиконкоми часто очолювали активісти, які не знали ні способу життя, ні мови німецького населення²².

Німці не горіли бажанням поповнювати лави партії. У Варварівському районі (Миколаївський округ), де було зосереджено більшість німецьких поселень, партійно-державні установи до 1924 р. спромоглися побудувати лише три сільські будинки культури²³. Зіткнувшись зі зневагою німецького населення до радянзації у Миколаївській окрузі, партійно-державні установи запровадили певні зміни. 30 квітня 1925 р. ВУЦВК і РНК затвердили попереднє утворення німецького району Ландау, який невдовзі отримав назву район Карла-Лібкнехта. Там було сформовано сільські ради для Зульца, Йоганністала, Карлсруе, Катеринентала, Ландау, Шпаєра, Рорбаха, Вормса та Раштадту²⁴. Для порівняння: Миколаївський округ складався з дев'яти районів і у травні 1925 р. нараховували 141 сільську раду. У червні 1925 р. Миколаївський окрвиконком запропонував збільшити кількість сільських рад до 160, зокрема 35 національних (14 німецьких, 6 молдавських, 3 єврейських, 1 білоруську, 1 болгарську та 10 російських). Це призвело до ліквідації 6 сільських рад і створення 25 нових²⁵. Наприкінці серпня 1925 р. сесія Одеського окрвиконкому прийняла пропозицію створити німецький національний район Гросс-Лібенталь²⁶. Пізніше у 1926 р. у складі Херсонської округи було створено німецький національний район Високопілля (Кронау)²⁷.

Польське населення було розпорошене по всій території України, хоча 85 відсотків проживало на Правобережжі. Радянська влада серед селян польського походження утверджувалась переважно у найбільшій частині населення. Отже, комітети зубожілих селян (КНС), організовані в колективних сільськогосподарських товариствах за підтримки сільських рад, мали стати основою для поширення радянської системи в польськомовному селі²⁸. За даними неповного перепису населення 1920–1922 рр., в Україні проживало 309,8 тис. поляків, з них 53 відсотки – у Волинській губернії. Частина польського населення після підписання Ризького договору 1921 року мігрувала до Польщі, а частина була переселена з прикордоння на схід і за межі України. Першими з України добровільно до Польщі виїхали міські жителі та інтелігенція: серед них науковці, письменники, журналісти, митці. За переписом 1924 р. в Україні проживало 239429 осіб польської національності, з них 31672 мешкали в Подільській губернії, 16133 – в Одеській, 42203 – у Київській, 6190 – у Харківській, 100407 – на

21 Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины, *Бюлетень*. 13–14 (1925). С. 99.

22 Гуцало Л. Становлення та розвиток системи національного районування в Україні. в 20-х роках ХХ століття». *Волинські історичні записки*. 2008. № 1. С. 70–78 (72).

23 Зельцер, Звіт Миколаївського БНМ, 02.1924–11.1924, ДАМО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 7–9.

24 Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины, *Бюлетень*. №24. 1925. С. 178.

25 Там само. С. 179.

26 Протокол Одеського Окрвиконкому, серпень 1925 р., ЦДАВО, Ф. 413, Оп. 1, Спр. 145, Арк. 57.

27 Попередня інструкція для польської КНС при Губвиконкоммах, січень 1925 р. ЦДАВО. Ф. 413.

28 Там же.

Волині, 1331 – у Чернігівській, 30370 – у Донецькій, 21307 – у Полтавській, 8818 – у Катеринославській²⁹. На ставлення радянської влади до польської меншини помітно вплинули події польсько-радянської війни. Як резонно підсумувала Т. Зарецька: «Ціле десятиліття радянська влада постійно розпалювала антипольські настрої. Польщу представляли як імперію абсолютного зла, одного з головних ворогів Радянського Союзу. Радянські газети, література, фільми тощо розпалювали ворожнечу до західного сусіда і до поляків як нації»³⁰.

У 1926–1929 рр. державні та партійні установи велику увагу приділяли управлінню сільськими радами. Одним із першочергових завдань у розбудові радянської системи було їх адміністративне зміцнення, оскільки вони «стояли на передовій у боротьбі за соціалістичне перетворення сільського господарства, за ліквідацію «куркулів» як класу». З цією метою у вересні 1926 р. ВУЦВК і РНК затвердив документ під назвою «Інструкція про роботу комітетів сільських рад», а в жовтні 1927 р. – «Постанову про сільські ради», яка значно розширювала компетенцію рад, надаючи їм повноваження в адміністративному та бюджетному управлінні. Це рішення суттєво розширило права сільрад щодо землекористування та землеустрою, наділило їх компетенцією вирішувати земельні спори. Після прийняття в грудні 1929 р. «Рішення про сільськогосподарські збори при сільських радах» вони отримали ширші повноваження щодо управління сільськогосподарськими товариствами, а отже, мали готувати і виконувати завдання, спрямовані на колективізацію сільського господарства (створення радгоспів і колгоспів, машинно-тракторних станцій, кооперативів тощо).

Найбільш інтенсивно створення національних сільських і волосних рад в Україні відбувалося в 1924–1927 рр. У 1927 р. керівництво країни вважало завдання створення національних сільських рад майже завершеним. Крім сільських рад, зростає кількість мікрорайонів (у містах). Головним елементом суспільно-політичного життя в національних районах і сільських радах стало поширення радянської ідеології. Виконувати це завдання мали національні відділи в КП(б)У.

Висновки

Таким чином, опрацювання документів центральних та обласних архівів, ознайомлення з періодикою національних меншин, що виходила друком у 1920-х рр., значно розширюють наші знання про намагання радянської влади залучити сільські ради польської та німецької національних меншин в УСРР до соціалістичного будівництва. Національна політика в УСРР була намаганням зміцнити авторитет радянської влади. Сільські ради мали відіграти важливу роль у політичному, ідеологічному та соціальному розшаруванні національних меншин, виявленні класово ворожих елементів та загостренні класової боротьби. Незважаючи на пропагандистські зусилля, партія ніколи не користувалася підтримкою, яку вона очікувала отримати. У районах нацменшин було небагато партійних осередків. Тим не менше, з кожним роком зростала кількість представників цих меншин (поляки та німці), яких було залучено до рад на всіх рівнях, що свідчить про посилення суспільно-політичної активності серед національних меншин.

Політика «коренізації» була частиною загального плану ідеологічної інтеграції союзних республік. Об'єктивно це сприяло зростанню національної свідомості меншин, їх консолідації та лояльності частини їхніх представників щодо нового ладу. Водночас коренізація мала відверто пропагандистський характер, маючи на меті перетворення національних меншин

29 Витяг з протоколу Наркомату закордонних справ (УРСР) від 8 серп. 1927 р., ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 30; Піврічний звіт ЦКНМ до ВУЦВК, 1 квітня 1925 р., ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 88.

30 Зарецька Т. Польське населення УСРР. URL: history.org.ua/JournALL/pro/154.pdf

на слухняних будівничих соціалізму. Це був головний політичний мотив створення національних адміністративних одиниць.

Радянська влада хотіла продемонструвати зовнішньому світу, що «справедливо» вирішила національне питання. Створення національних сільрад і районів дало змогу створити позитивний імідж за кордоном, уможливило радянізацію національних меншин, ідеологізацію їхнього життя, виявлення й нейтралізацію «класових ворогів», т. зв. «шпигунів» або просто «підозрілих» осіб. У ширшому контексті деякі національні меншини розглядалися як база для поширення соціалістичної революції на Захід.

Отже, радянська національна політика у 1920-х рр. мала подвійну природу – привабливі гасла, а також тоталітарну ідеологію та методи реалізації. З одного боку, радянський уряд запровадив загальну обов'язкову початкову освіту, створив мережі шкіл, читалень, бібліотек і клубів, заснував періодичні видання та книги мовами національних меншин. З іншого – більшовики суворо контролювали їх зміст та ідейну спрямованість, намагалися керувати культурним життям сільського населення. Одним із елементів громадсько-політичної діяльності була участь у виборах до рад.

Національні меншини прагнули зберегти свої традиції господарського життя, але стикалися з політикою націоналізації, ідеологізації та схематизації. Разом з українцями представники національних меншин пережили всі випробування тоталітаризму: політичні, соціально-економічні та культурні експерименти, а також масові репресії та великий голод 1930-х років.

References:

1. Chyrko, B. (1995). *Natsional'ni menshyny v Ukrayini (20–30-ti roky XX stolittia)* [National minorities in Ukraine (1920s–1930s)]. Kyiv. [in Ukrainian].
2. «Osnovnye pryntsypy novoho admynstratyvnoho upravlenyya» [The basic principles of the new administrative management]. (1922). *Byuleten' NKVD URSR* [Bulletin of the NKVD of the Ukrainian SSR], 9, Odes'ke Huberns'ke Byuro u spravakh natsional'nykh menshyn, *Zvit za period z 1 zhovt. do 31 hrudnia 1924 r.*, TSDAVO, f. 413, op. 1, spr. 17, ark. 92. [in Russian].
3. Koprowski, M. (2014). *Na gruzach Marchlewszczyzny: Skazani za polskość* [On the burdens of Marchlewszczyzna: Condemned for Polishness]. Biblioteka «Wołania z Wołynia», 83. Biały Dunajec; Ostróg. [in Ukrainian].
4. Sinkevych, Y. (2021). Nationality policies in the early Ukrainian Socialist Soviet Republic: The cases of the Polish and German minorities. In *Our Work with the Masses is Not Worth a Kopeck... A document collection on German and Polish rural Soviets in Ukraine during the NEP, 1923–1929. Interdisciplinary Polish Studies*, 9, 33–46. Wiesbaden. [in English].
5. Sinkewycz, J. (2024). *Pol's'ka natsional'na menshyna v USRR pid chas polityky «korenizatsiyi» (1921–1929)* [The Polish national minority in the Ukrainian SSR during the policy of “korenizatsiya,” 1921–1929]. In *Ukraïntsi i yikh sosedi na przestrzeni wieków: polityka, gospodarka, religiiia, kultura i zhyttia* [Ukrainians and their neighbors through the centuries: Politics, economy, religion, culture, and daily life], IV, 148–156. Słupsk–Warszawa. [in Polish].
6. Stroński, H. (2013). *Język a polityka na Marchlewszczyźnie – polskim rejonie autonomicznym na Ukrainie Sowieckiej 1925–1935* [Language and politics in Marchlewszczyzna – Polish autonomous region in Soviet Ukraine, 1925–1935]. Warszawa, 5, 345–361. [in Polish].
7. Stroński, H. (2010). *Losy ludności polskiej na Ukrainie Sowieckiej a dyplomacja II RP w latach 1921–1939* [The fate of the Polish population in Soviet Ukraine and the diplomacy of the Second Polish Republic, 1921–1939]. In H. Stroński & G. Seroczyński (Eds.), *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początku XXI w.* [Polish diplomacy in the East in the 20th – early 21st century]. Olsztyn; Charków, 258–263. [in Polish].
8. Stroński, H. (1996). *O władaniu mową ojczystą przez ludność polską na Ukrainie w połowie lat dwudziestych* [On the mastery of the mother tongue by the Polish population in Ukraine in the mid-1920s]. *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, I, 175–201. [in Polish].

9. Baranyuk, V. (2007). Istoriya sela Pravdyne v dokumental'nykh zibrannyakh arkhivu (do 160-richchya zasnovannya sela) [History of the village Pravdyne in documentary archive collections (up to the 160th anniversary of the village)]. In T. Ciesielski, E. Czapiewski, & A. Korytko (Eds.), *Polacy na południowej Ukrainie XVII–XX w.* [Poles in southern Ukraine, 17th–20th centuries]. Olsztyn; Opole; Wrocław; Odessa. [in Ukrainian].
10. Bilobrovets', O. (2020). Polyaky v Ukrayini: suspil'no-politychnyy ta kul'turnyy aspekty, 1914–1918 rr. [Poles in Ukraine: Socio-political and cultural aspects, 1914–1918]. *Doctoral dissertation*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Vytyah z protokolu Narkomatu zakordonnykh sprav (URSР) vid 8 serp. 1927 r., TSDAVO, f. 413, op. 1, spr. 10, ark. 30. [Extract from the protocol of the People's Commissariat for Foreign Affairs (URSР), 8 August 1927]. [in Ukrainian].
12. Zarets'ka, T. (n.d.). Pol's'ke naseleння USRR [The Polish population of the Ukrainian SSR]. Retrieved from <https://history.org.ua/JournALL/pro/154.pdf>, 73–74. [in Ukrainian].
13. Zvit TSKNM Ukrayins'komu Narkomosvity, 1925 r., TSDAKHO, f. 1, or. 20, spr. 2172, ark. 11. [Report of the Central Bureau of National Minorities to the Ukrainian People's Commissariat of Education, 1925]. [in Ukrainian].
14. Zel'tser, Z. (1924). Zvit Mykolayivs'koho BNM, 02.1924–11.1924 [Report of the Mykolaiv BNM, February–November 1924]. DAMO, f. 1, or. 1, spr. 116, ark. 7–9. [in Ukrainian].
15. Ivanova, T. (2014). Natsional'na polityka v SRSR u 1920-ti rr. [Nationality policy in the USSR in the 1920s]. *Naukovyy visnyk MNU im. V.O. Sukhomlyns'koh [Acta scientifica Universitatis Publicae Moscuensis nomine V.O. Sukhomlynskoh nominatae]*, 38/110(3), 104–109. [in Ukrainian].
16. Kotlyar, Yu. (2010). Natsional'ni menshyny pivdenoukrayins'koho sela v dobu NEPU [National minorities of southern Ukrainian villages during the NEP]. *Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky*, 19(2). Kyiv. [in Ukrainian].
17. Hutsalo, L. (2008). Stanovlennya ta rozvytok systemy natsional'noho rayonuvannya v Ukrayini v 20-kh rokakh XX stolittia [Formation and development of the system of national districting in Ukraine in the 1920s]. *Volyns'ki istorychni zapysky [Annotationes historicae Volyniae]*, 1, 70–78. [in Ukrainian].
18. Marchuk, M. (2003). Osvita v Ukraini v roky natsional'noho vidrozhennya (1917–pochatok 1930-kh rr.) [Education in Ukraine during the years of national revival, 1917–early 1930s]. *Doctoral dissertation*. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
19. Novokhat'ko, L. M. (1999). Sotsial'no-ekonomichni i kul'turni protsesy v Ukrayini u konteksti natsional'noyi polityky radyans'koyi derzhavy (20–seredyna 30-kh rr. XX stolittia) [Socio-economic and cultural processes in Ukraine in the context of the national policy of the Soviet state, 1920s–mid-1930s]. *Doctoral dissertation*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Okryvkonkom Vinnytsi do TSKNM, 27.06.1927, TSDAVO, f. 413, op. 1, spr. 347, ark. 3. [Report of the Vinnytsia District Executive Committee to the Central Bureau of National Minorities, 27 June 1927]. [in Ukrainian].
21. Pivrichnyy zvit TSKNM do VUTSVK, 1 kvitnya 1925 r., TSDAVO, f. 413, op. 1, spr. 10, ark. 88. [Half-year report of the Central Bureau of National Minorities to the All-Ukrainian Central Executive Committee, 1 April 1925]. [in Ukrainian].
22. Poperednya instruktsiya dlya pol's'koyi KNM pry Hubispolkomakh, sichen' 1925 r., TSDAVO, f. 413. [Preliminary instructions for the Polish KNM under the District Executive Committees, January 1925]. [in Ukrainian].
23. Protokol Odes'koho Okryvkonkomu, serpen' 1925 r., TSDAVO, f. 413, op. 1, spr. 145. [Protocol of the Odessa District Executive Committee, August 1925]. [in Ukrainian].
24. Sinkevych, Y. (2022). Osoblyvosti natsional'noyi polityky USRR u 1920-kh rr.: na prykladi pol's'koyi ta nimets'koyi menshyny [Features of the nationality policy of the Ukrainian SSR in the 1920s: The cases of the Polish and German minorities]. *Halychyna: Naukovyy i kul'turno-prosvitniy krayeznavchyy chasopys*, 35, 70–82. [in Ukrainian].
25. *Sobranye uzakonenyy y rasporyazhenyy Raboche-Krest'yanskoho Pravytel'stva Ukrayny, Byuletен'*, 13–14.1925. [Collection of laws and orders of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine, Bulletin 13–14, 1925]. [in Russian].

-
-
26. Sobranye uzakonenyy u rasporyazhenyy Raboche-Krest'yanskoho Pravytel'stva Ukrayny, Byuletен', 24.1925. [Collection of laws and orders of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine, Bulletin 24, 1925]. [in Russian].
27. Stroński, H. (1992). Zlet i padinnya: Pol's'kyy natsional'nyy rayon v Ukrayini u 20–30-ti rr. [Rise and fall: The Polish national district in Ukraine in the 1920s–1930s]. Ternopil. [in Ukrainian].
28. Stroński, Y. (2017). Pol's'ke naseleण्या USSR v umovakh holodomoru 1932–1933 rr. [The Polish population of the Ukrainian SSR during the Holodomor, 1932–1933]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 4, 95–128. [in Ukrainian].
29. Shevchuk, Yu. (2010). Nimets'ka intelihentsiya Zhytomyrshchyny v dobu politychnykh represiy (kinets' 20-kh – persha polovyna 30-kh rokiv XX stolittia) [German intelligentsia of Zhytomyr region during political repressions, late 1920s – first half of 1930s]. *Reabilitovani istoriyeyu: Zhytomyrs'ka oblast' [Rehabilitated by History: Zhytomyr Region]*, Vol. 3. Zhytomyr. [in Ukrainian].
30. Yakovleva, L., Chyrko, B., & Pyshko, S. (1994). Nimtsi v Ukrayini 20–30-ti roky XX stolittia: Zbirnyk dokumentiv derzhavnykh arkhiviv Ukrayiny [Germans in Ukraine, 1920s–1930s: A collection of documents from the state archives of Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].
31. Yakubova, L. (2006). Etnichni menshyny v suspil'no-politychnomu ta kul'turnomu zhytti USSR: 20-i – persha polovyna 30-kh rr. XX stolittia [Ethnic minorities in the socio-political and cultural life of the USSR: 1920s – first half of 1930s]. Kyiv. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 20.11.2025

Опубліковано / Published: 30.12.2025

УДК 930.2:94(477)«1900/1914»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Slozkin>

Maksym Slozkin

PhD student, Department of Archaeology, Special Historical and Legal Disciplines, Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskiy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2642-1642>

e-mail: maximslozkin@gmail.com

Bibliographic description of the article: Slozkin, M. (2025) Ukrainian peasantry and imperial autocracy in the public discourse of Right-Bank Ukraine at the beginning of the 20th century. *Ukrain-skyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 36, 69–81. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Slozkin>

UKRAINIAN PEASANTRY AND IMPERIAL AUTOCRACY IN THE PUBLIC DISCOURSE OF RIGHT-BANK UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract. The purpose of the article: to clarify the features of the reflection of the image of imperial power in the peasant consciousness at the beginning of the 20th century, to analyze the ambivalence of this perception in the context of manipulative strategies of the autocracy.

The scientific novelty of the publication lies in the fact that for the first time in historical science it clarifies the features of the perception of the image of imperial power by the Ukrainian peasantry at the beginning of the 20th century, which was characterized, on the one hand, by a loyal attitude towards the emperor, and on the other hand, by criticism of the actions of the autocracy in the context of the intractability of the land issue.

Conclusions. The loyal sentiments of the Ukrainian peasantry were largely a product of Russian imperial policy, which through the Orthodox Church, education and monarchical organizations formed an illusory belief in the “good tsar” and his “fatherly care”. In reality, the declared paternalistic model of relations between the authorities and the peasants did not have any real embodiment. Growing disappointment with the autocracy’s policies led to a reorientation of peasant hopes towards the State Duma, which was seen as the only institution capable of implementing agrarian and social reforms. Its dissolution caused a wave of discontent, which deepened the social crisis in the countryside and contributed to the radicalization of the peasantry, which resulted in mass agrarian uprisings.

Keywords: Ukrainian peasantry, interethnic relations, Russian authorities, Right-Bank Ukraine, periodical press, everyday life, interaction with authorities, public discourse, the beginning of the 20th century.

Максим Сльозкін

аспірант кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2642-1642>

e-mail: maximslozkin@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Сльозкін М. Українське селянство та самодержавство в публічному дискурсі Правобережжя на початку ХХ ст. *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 69–81. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Slozkin>

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО ТА САМОДЕРЖАВСТВО В ПУБЛІЧНОМУ ДИСКУРСІ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація. Мета статті: на основі архівних джерел та матеріалів періодичної преси з'ясувати особливості відображення образу імперської влади в селянській свідомості на початку ХХ ст. Дослідження спрямоване на аналіз амбівалентності зазначеного сприйняття, а особлива увага акцентується на маніпулятивних стратегіях російського самодержавства.

Наукова новизна публікації полягає в тому, що у ній вперше в історичній науці з'ясовано особливості сприйняття образу імперської влади українським селянством на початку ХХ ст., що характеризувалося, з одного боку, вірнопідданським ставленням до імператора, а з іншого – критикою дій самодержавства в контексті невирішуваності земельного питання.

Висновки. Вірнопідданські настрої українського селянства значною мірою були продуктом російської імперської політики, що через православну церкву, освіту та монархічні організації формувала глорнозрну віру в «доброго царя» та його «батьківську опіку». Насправді ж декларована патерналістська модель взаємин між владою та селянами

не мала жодного реального втілення. Зростаюче розчарування політикою самодержавства зумовило переорієнтацію селянських сподівань на Державну думу, яку вбачали єдиною інституцією, здатною втілити аграрні та соціальні реформи. Її розпуск викликав хвилю невдоволення, що поглибило соціальну кризу на селі та сприяло радикалізації селянства, котра вилилася у масові аграрні виступи.

Ключові слова: українське селянство, міжнаціональні відносини, російська влада, Правобережна Україна, періодична преса, повсякдення, взаємодія з владою, публічний дискурс, початок ХХ ст.

Постановка проблеми

Українське селянство на початку ХХ ст. позначалося своєрідною амбівалентністю, а образ влади у середовищі селянства вибудовувався у системі «подвійних координат». З одного боку, селяни декларували свої вірнопідданські почуття та підтримку імперської влади. З іншого – у публічній площині дедалі частіше озвучувалося невдоволення селян владою і її аграрною політикою та демонструвалася радикалізація настроїв на селі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема соціальних взаємин на селі належить до однієї із найбільш вивчених тем сучасної історичної науки. Взаємодію українських селян із представниками російської влади та імперську політику, проваджену щодо українського населення досліджено в монографіях В. Шандри¹, М. Щербак та Н. Щербак², З. Священко³. Участь українських селян в органах місцевого самоврядування ґрунтовно з'ясовано в працях І. Верховцевої⁴, А. Касяна⁵, К. Білої^{6,7}. Вивченням ментальних та соціокультурних особливостей українського селянства займалися Ю. Присяжнюк⁸, О. Михайлюк⁹, В. Лозовий¹⁰. Взаємодію українських селян із землевласниками та етносоціальні аспекти дослідили Т. Тхоржевська¹¹, І. Фареній¹², Н. Ковальова¹³. Вплив чуток на сприйняття українським селянством російського імператора з'ясували О. Федьков¹⁴, М. Комова¹⁵, А. Гаук¹⁶, І. Якимчук¹⁷.

Проте, питання амбівалентного ставлення українського селянства до самодержавної влади у публічному дискурсі Правобережної України на початку ХХ ст. залишається майже не висвітленим. Більшість учених концентрують власні дослідження на матеріальних, соціально-політичних, культурних та ментальних аспектах життя селян, оминаючи порушену нами проблему.

1 Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ - початок ХХ століття. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2005. С. 331–339.

2 Щербак М., Щербак Н. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Київ, 1997. С. 30–38.

3 Священко З. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ ст. Умань, 2012. 343 с.

4 Верховцева І. Повсталі громади: самоврядування селян у Російській імперії в умовах суспільно-політичних потрясінь початку ХХ ст. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 18–27.

5 Касян А. Волосні сходи Правобережної України в пореформлений період. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 36–40.

6 Біла К., Бабюк Д. Обличчя влади на селі: візуальний образ керівників селянського самоврядування на українських теренах (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 2024. № 6. С. 128–148.

7 Біла К. Фінансове забезпечення службовців апарату селянського самоврядування на Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 5–14.

8 Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: монографія. Черкаси: Вертикаль, 2007. С. 337–339.

9 Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: монограф. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. С. 204–208.

10 Лозовий В. Вплив ментальних та соціокультурних особливостей українського народу на державотворчі процеси в період національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). *Актуальні питання державотворення та захисту прав людини в Україні*. 2015. Вип. 2. С. 152–160.

11 Тхоржевська Т. Образи держави і влади в уявленнях українського селянства. *Емінак*. 2016. №1 (14). С. 81–85.

12 Фареній І. Селянська революція в Наддніпрянській Україні перших десятиліть ХХ ст.: етнокультурні аспекти. *Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки*. 2022. № 2. С. 93–107.

13 Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Дніпропетровськ: ЛРА, 2016. 368 с.

14 Федьков О. Чорносотенці і чулки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку ХХ ст. *Молода нація*. 2004. №4. С. 18–19.

15 Комова М.В. Аналіз чуток як інструменту соціальних комунікацій в історичному контексті. *Обрії друкарства*. 2024. № 1 (15). С. 88–101.

16 Гаук А. Чулки як інструмент соціальної взаємодії та політичного впливу в підросійській Україні на межі ХІХ–ХХ ст. *Українські історичні студії*. 2025. №18(60). С. 72–81.

17 Якимчук І.В. Архаїзми селянської свідомості в умовах модернізації суспільства підросійської України крізь призму чуток. *Література та культура Полісся*. 2012. Вип.69. С. 78–89.

Мета статті

Мета публікації полягає у тому, щоб на основі архівних джерел та матеріалів періодичної преси з'ясувати особливості відображення образу імперської влади в селянській свідомості на початку ХХ ст. у контексті соціально-політичних реалій доби. Дослідження спрямоване на аналіз амбівалентності зазначеного сприйняття, а особлива увага акцентується на маніпулятивних стратегіях російського самодержавства.

Виклад основного матеріалу

На початку ХХ ст. малоземельне та безземельне селянство Правобережної України перебувало в економічній залежності від землевласників, тривалий негативний досвід перебування під управлінням яких викликав в української людної глибоко вкорінені відчуття ворожості¹⁸.

Негативне сприйняття українцями влади поміщиків спонукало до пошуку «захисника-покровителя», здатного вберегти хліборобське населення від економічного засилля землевласників та орендарів. Таким покровителем поставав самодержавний цар, якого вважали «своїм», «одновірцем». Міф про «царя-помазаника Божого» поєднувався із вірою у те, що він був «добрим батьком», єдиним хто має волю справедливо вирішити земельне питання¹⁹.

«Приговори» та звернення до царя часто приймалися хліборобами у публічній площині, під час волосних сходів чи інших зібрань. Як зазначалося на сторінках петербурзького місячника «Русское богатство», селяни були переконані, що «зовсім скоро» цар запровадить «нові порядки», згідно з якими вся земля буде передана в селянські руки. Затримка ж очікуваних змін, на їх думку, відбувалася суто через амбіції панів-землевласників, які усіма засобами перешкоджали імператору²⁰. Серед використовуваних селянами звертань можна виокремити такі: «єдиний наш захисник та покровитель», «істинний заступник народу нашого», «верховний заступник землі руської від усіляких безпорядків», «милостивий благодійник нашого селянства» тощо^{21,22}.

Подібні вірнопідданські висловлювання, як влучно зауважив В. Доманицький, були «наслідком рабства», тобто проявом тривалої соціальної залежності, перебуванням під соціально-адміністративним гнітом. Такий стійкий досвід, зі слів автора, сприяв тому, що «селянська душа за людину себе не вважала»²³. Насправді ж, подібне потрактування українського селянства на початку ХХ ст. зумовлювалося імперським стереотипом «природної покори», який формував образ українського селянства як пасивної, лояльної до царського режиму та зосередженої на збереженні усталеного ладу соціальної верстви²⁴.

Натомість самодержавство, як зазначав російський ліберальний діяч, лідер кадетів П. Мілюков, прагнуло заручитися селянською підтримкою. Зі слів політика, від селянства залежала не лише економічна, а й політична стабільність монархічного ладу. Річ у тім, що бюрократичний апарат вважав селян найбільш консервативною частиною населення, яка не сприймає революційних ідей²⁵. Члени імператорської родини поділяли думки урядовців та вважали народну підтримку непохитною. Так, у розмові Міністра внутрішніх справ П. Святополка-Мирського з імператрицею Олександрою Федорівною, яка відбулася наприкінці 1904 р., дружина Миколи II зазначила, що навіть, якщо інтелігенція буде проти царя, простий народ завжди його підтримає²⁶. Тому в офіційному дискурсі часів революції

18 Тхоржевська Т. Образ держави і влади в уявленнях українського селянства. *ЕМІНАК*. 2016. №1. С. 79.

19 Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: монографія. Черкаси: Вертикаль, 2007. С. 337.

20 Оленін Р. Крестьяне и интеллигенция. *Русское богатство*. 1907. №1. С. 252–253.

21 Варягин Л. Голос руссаго народа о царе. *Царское село*, 1906. С. 7.

22 В память освобождения крестьян. *Подольнин*. 1910, 12 жовтня. №23. С. 2.

23 Колодяний В. Наслідки рабства. *Громадська думка*. 1906. 18 квітня. №87. С. 2.

24 Корновенко С.В. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. №4. С. 84.

25 Миліуков Р. La crise russe. *Paris*, 1907, 482 p. P. 323.

26 Священко З. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ ст. *Умань*, 2012. С. 255.

1905–1907 рр. акцентувалося на тому, що українські селяни не довіряли представникам революційних політсил та негативно реагували на запальні промови агітаторів, підкріплені гаслами «геть самодержавство»²⁷.

За цих умов активізувалася діяльність консервативних організацій, котрі прагнули забезпечити політичну стабільність в буремні революційні роки. Роль таких товариств полягала в мобілізації найбільш лояльних до самодержавства суспільних елементів. Найбільшою та найактивнішою організацією, що стояла на ідеях охоронного монархізму, був «Союз русского народа» (далі – СРН), представники якого розгорнули на селі активну пропагандистську діяльність, мета якої полягала у зміцненні авторитету самодержавної влади та протидії поширенню серед селянства революційних ідей²⁸.

Значну активність в контексті реалізації такої політики провадили і місцеві священики – представники російської православної церкви, котрі акцентували на тому, що цар є «помазаником Божим», покликаним охороняти «єдиноістинну віру та державу», а відданість самодержавству тлумачилася як «священний обов'язок» кожного православного християнина. Священики-чорносотенці вкладали в селянську свідомість наративи про те, що імператор є «батьком свого народу». Відтак селяни, записуючись до лав СРН, вірили в те, що вони «перші серед інших» мають право розраховувати на милість та безвідмовну допомогу самодержця²⁹. Часто інструментом поширення зазначених наративів стала мережа церковнопарафіяльних шкіл, якими відали представники вищезазначеного духовенства. Навчальний процес у таких освітніх закладах був тісно пов'язаний із вихованням селян у дусі «православної моралі» та послідовним насадженням уявлень про «сакральну природу» самодержавної влади³⁰.

Висловлюючись про політичні події, що відбувалися у Романівській монархії у 1905–1907 рр., селяни Жданівської волості Липовецького повіту Київської губернії апелювали до «батецька-царя», який є «єдиною надією» селянського загалу. Представників політичних партій волосний схід назвав «ворогами вітчизни», які наставляють хліборобське населення супроти імператора³¹. Громада висловлювала впевненість, що «лише цар у змозі задовольнити усі наші потреби»³². Із настроями селянського населення Київщини перегукувалися вірнопідданські адреси, висловлені волосними сходами на теренах Подільської губернії³³. Так, на захист самодержавної влади висловилися мешканці с. Нове Поріччя Кам'янецького повіту. Селяни зауважили, що недруги імператора «є ворогами усього вірного йому населення», а боротьба з ними є «справою всенародною». І лише влада імператора, на думку хліборобів, «є запорукою добробуту населення Росії»³⁴. Зазначимо, що під час складання подібних наказів мала місце певна бюрократична процедура. Для того, щоб підписаний селянами лист потрапив до імператора, його мали скріпити печаткою сільського старости³⁵. Це свідчило про те, що демонстрація вірнопідданських почуттів була частиною імперської маніпулятивної політики, покликаної створити видимість масової підтримки та лояльності до імператора.

Такі настрої на селі виникали внаслідок активної агітаційної діяльності монархістів. Навіть в тих селищах, де не було відділів СРН, час від часу активісти-чорносотенці проводили агітаційні зібрання, під час яких докоряли хліборобам за те, що в них «згасає патріотизм», який має проявлятися в почуттях відданості до царя та вітчизни³⁶. Досить

27 Оленин Р. Крестьяне и интеллигенция. *Русское богатство*. 1907. №1. С. 256–257.

28 Федьков О. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку ХХ ст. *Молода нація*. 2006. №4 (33). С. 6.

29 Державний архів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 8277. Арк. 219.

30 Положение о церковных школах ведомства Православного исповедания. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXII. Отделение 1. Санкт-Петербург, 1904. С. 207-210.

31 Варягин Л. Голос русского народа о царе. *Царское село*, 1906. С. 12.

32 Там само. С. 16–17.

33 Там само. С. 34.

34 Там само. С. 44–45.

35 Центральний Державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК). Ф. 442. Оп. 857. Спр. 38. Арк. 31.

36 Чорносотенський оратор на селі. *Рада*. 1907. 6 квітня. №81. С. 3.

часто такі «оратори» приїздили із Почаєва, який у публічному дискурсі іноді іменували «столицею чорносотенного руху». Зауважимо, що союзники приїздили до селян із значним масивом відозв та приговорів. Ці прокламації зачитувалися місцевими священиками під час недільних проповідей, після яких хліборобів закликали підписатися під адресованою «правому депутатові» прокламацією і в такий спосіб підтримати царя^{37,38}. Подекуди бувало і так, що селяни відмовлялися ставити підписи під озвученими адресами, з обуренням зазначаючи: «а що нам з того?», «ми пошлемо приговора лише якщо буде згадано про землю»³⁹.

Траплялося й таке, що активісти-чорносотенці просто підходили на вулицях і просили підписатись під «наказом», важливим для «захисту селянських інтересів». Подібний випадок описаний у листі, що надійшов до редакції української ліберальної газети «Громадська думка» із Житомирського повіту, де місцеву мешканку схиляли до підписання «наказу», зміст якого нібито стосувався підтримки селянських інтересів. Проте, як виявилось згодом, у тексті листа не було жодних згадок про проблеми українського селянства, натомість містилися відверті заклики до підтримки російського самодержавства у боротьбі з «ворогами царя» – євреями⁴⁰. Подібні практики свідчили про маніпулятивний характер політики чорносотенців, яка була спрямована на створення певної ілюзорності всебічної народної підтримки існуючого ладу.

Дієвим важелем чорносотенної пропаганди на селі були різноманітні видання консервативно-монархічного напрямку, як от «Почаевские известия», «Русское знамя», «Волынская жизнь», «Почаевский листок» та інші. Така періодика стала засобом ідеологічного впливу на селянську свідомість та інструментом поширення ідей російського шовінізму⁴¹. Ці газети безкоштовно роздавалися сільськими священиками для парафіян, котрі в свою чергу називали їх «святими Почаївськими листками»⁴².

У цих виданнях, з-поміж інших матеріалів, систематично друкувалися ті, що посилювали насаджувану монархістами ідеологію. Так, у чорносотенній газеті «Волынская жизнь», котрою відав Кременецький єпископ Амвросій (Гудко), зазначалося що у важкі часи загальнонародного лиха російському імператорові «допомагає сам Господь», тому всякий «істинно-руський» повинен не лише свято почитати свого государя, а й бути готовим життя віддати та «кістьми лягти» за нього⁴³. Промонархічна риторика посилювалася тематичною рубрикою «Селянські телеграми государеві-імператору», котра містилася у розділі «Місьцеве життя». Зміст опублікованих листів був переповнений демонстрацією лояльності, безмежної вдячності та покори самодержцеві. У публікаціях російського царя іменували «Божим помазаником», а будь-які посягання на верховну владу монарха трактувалися як святотатство, потурання православної віри та намагання порушити «божественний задум»⁴⁴.

Лояльне ставлення українських селян до Миколи II міститься й у листах, котрі надсилалися на ім'я Міністра внутрішніх справ у 1907 р. У цих адресах йшлося про «чудесне звільнення обожнюваного монарха» від минулої небезпеки. Селяни висловлювали «невимовну радість» з приводу збереження «пресвітлого й найціннішого» монаршого життя⁴⁵. «Небезпекою», про яку йшлося в документах, був замах на царя, який готувався навесні 1907 р⁴⁶. Подячні відправи з нагоди невдалої спроби його вбивства служилися по всіх губерніях Правобережної України. За богослужінням імператорові співали многоліття та бажали «правити до кінця віку». В неущкоженості царя селяни вбачали промисел – Боже милосердя, проявлене до правителя «богохранимої та богоспасаємої» Російської імперії^{47,48}.

37 В столиці монаха Іліодора. *Рада*. 1907. 6 квітня. №81. С. 3.

38 Коресп. із Ямпільського повіту. *Рада*. 1907. 6 квітня. №81. С. 3.

39 В столиці монаха Іліодора. *Рада*. 1907. 6 квітня. №81. С. 3.

40 З українського життя. По Житомиру... *Громадська думка*. 1906. 9 серпня. №183. С. 2.

41 Федьков О. Чорносотенці та чутки на Поділлі. *Молода нація*. 2004. №4 (33). С. 6.

42 Вольнь пробуждается. *Правда*. 1908. 3 октябрю. №1. С. 7.

43 У русского народа... *Волынская жизнь*. 1907. 20 января. № 87. С. 3–4.

44 Крестьянские телеграммы императору. *Волынская жизнь*. 1907. 20 января. № 87. С. 3–4.

45 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 55. Арк. 33.

46 Варфоломеев Ю. Дело лейтенанта Б. Никитенко: покушение на цареубийство в 1907 г. *Вестник Сургутского государственного педагогического университета*. 2014. № 4 (31). С. 97.

47 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 55. Арк. 88.

48 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 418. Арк. 55–60.

Серед висловлених в цих адресах вірнопідданських слів привертають увагу звертання у дусі патерналізму. З-поміж них виокремимо такі: «государ цар-батечко», «милостивий батько», «сердобольний отець», «державний отець» тощо⁴⁹. Особі імператора також присвячували низку віршованих творів, у яких царя величали «рятівником вітчизни Руської»⁵⁰, «пресвітлим променем», який «блистить над зневаженою Росією»⁵¹, «істинним царем» та «Божим помазаником»⁵².

Українська ліберальна газета «Рада», акцентуючи увагу на зазначеній проблемі, повідомляла про те, що молитви «за спокій в державі» та «благоденство монарха» проводилися не з ініціативи місцевих сільських парохів, а із розпоряджень церковного керівництва⁵³. Так, Волинський архієпископ Антоній (Храповицький) під час чергових зборів духовенства, що проходили в Почаєві, закликав усіх присутніх ченців активно залучати до лав СРН місцеве селянське населення, а також – служити молебні та подячні відправи за «царя та вітчизну»⁵⁴. Мета такого управлінського рішення полягала в тому, аби використати православну церкву як політичний інструмент та за рахунок її авторитету посилити серед селян вірнопідданські почуття⁵⁵.

Вірнопідданські адреси не залишалися без уваги царя. У намаганні зміцнити ілюзію єдності монарха з «вірнопідданим селянством» у відповідь на телеграми відсилалися подячні повідомлення, формалізовані тексти яких часто містили 2–3 речення⁵⁶. Однак, необхідність закріплення образу «царя-батька» зобов'язувала Миколу II постійно підсилювати імідж «імператора-піклувальника» та не обмежуватися короткими відписками. Так, єдність російського царя із «простолюдом» демонструвалася на шпальтах видань «Правительственный вестник» та «Русское государство», де у спеціальних публікаціях оприлюднювали «відповіді царя на селянські листи»⁵⁷.

У них самодержець акцентував увагу на проблемі соціальних конфліктів, що розгорталися в селянському середовищі Правобережжя. Цар «по-батьківськи» прохав землеробів уникати ескалації протистояння. Приставши на «миротворчу позицію» Микола II закликав українських селян проявити мудрість та розсудливість, зробити все можливе, щоб у майбутньому «безпорядки не повторювалися»⁵⁸. Подібними зверненнями цар прагнув закріпити за собою образ правителя, для якого найпершим завданням є турбота про своїх підданих, а демонстрація батьківської опіки проявлялася з метою формування морального авторитету серед населення.

Насправді ж, практика царських відписок мала цілком показовий характер. Підтвердженням цієї тези є той факт, що селяни іноді намагалися самостійно, без участі священників-чорносотенців чи представників місцевої влади звернутися до імператора зі скаргою, чи певним проханням. Проте, як правило, відповіді на такі листи не надходили. Про такий випадок повідомляли кореспонденти ліберальної газети «Рада», яким поскаржилися селяни з Ушицького повіту Подільської губернії⁵⁹.

Російська влада створювала ілюзію патерналістського ставлення царя та уряду до проблеми селянського малоземелля та безземелля. Долучалися до цього і місцеві губернатори, розповсюджуючи серед населення різноманітні відозви. Так, у жовтні 1905 р. Волинський губернатор Ф. Штакельберг закликав місцевих селян не довіряти «злочинцям-підбурювачам» із різних політичних партій, а сподіватися на «істинного представника народу» – государя-імператора. Очільник губернії наголошував на тому, що «лише цар

49 Варягин Л. Голос русского народа о царе. *Царское село*. 1906. С. 6–7.

50 У видавши Батюшку царя не престану говорить. *Почаевские известия*. 1907. №141. С. 4.

51 Великому Росу. *Почаевские известия*. 1907. №55. С. 3.

52 О русский, бойся беспартийных. *Почаевские известия*. 1907. №53. С. 3.

53 Про церковный собор. *Рада*. 1907, 15 травня. №110. С. 2–3.

54 Архирейська агітація. *Рада*. 1906. №53. С. 3.

55 Про церковный собор. *Рада*. 1907. 5 травня. №110. С. 2–3.

56 ЦДДАК. Ф. 442. Оп. 639. Спр. 418. Арк. 44; 51; 57.

57 ЦДДАК. Ф. 442. Оп. 636. Спр. 700. Арк. 3.

58 Там само. Арк. 5.

59 Відповіді нема. *Рада*. 1907. 13 листопада. № 255. С. 3.

дійсно опікується проблемами селянства»⁶⁰. Зі схожими формулюваннями звертався до селян Подільський губернатор О. Ейлер⁶¹. Насправді ж, ці висловлювання не виходили за межі офіційних декларацій. Так, товариш Міністра фінансів О. Путилов у своєму циркулярі від 7 лютого 1906 р. зазначив, що актуалізація аграрного питання та активність селянського руху була «результатом соціалістичної пропаганди» та «продуктом антидержавної агітації» революційних діячів, а не нагальним питанням. Чиновник виправдовувався, що навіть, якщо в межах Київської губернії вилучити усі удільні та приватновласницькі землі, все одно не набралось б достатньої кількості земельних наділів, аби забезпечити усі домагання місцевого селянства⁶².

Українські ліберали вважали, що подібні репліки свідчили про байдужість уряду щодо вирішення «пекучого» земельного питання. Такі думки висловив український громадсько-політичний діяч Ф. Матушевський. Критикуючи діяльність Міністерства фінансів, він акцентував увагу на пасивності селянського земельного банку та висловив міркування, що уряд «дбає лише про дворян та їхні маєтки», надаючи різні пільги та відтермінування⁶³. Схожі міркування висловлював український політик та видавець Б. Грінченко, який, описуючи обговорення означеної проблеми в Думі, зазначив, що міністри не бажають посприяти тому, аби землевласники продали свої наділи в державний фонд. На уточнюючі запитання, які постали в депутатів-учасників слухання, керівник Головного управління землеустрою та землеробства О. Стешинський відповідав, що статті чинного Зводу цивільних законів не дозволяють примусом викупляти землю для селян-хліборобів⁶⁴. Скептичним щодо щирості намірів представників влади був і С. Єфремов. Він вважав, що будь-яка спроба з боку урядовців допомогти селянам демонструвала справжнє ставлення до більшості населення. Бюрократія, на думку публіциста, «граючись у допомогу», ніколи не забувала про власні інтереси⁶⁵, а будь-які прояви «міністерської щирості» політик називав «піддобрюванням» уряду до селянського люду⁶⁶.

У цьому контексті варто зауважити, що значне розмаїття вірнопідданських слів відображало не стільки «політичну відданість» українського населення до російського імператора та держави, скільки свідчило про прагнення покращити власне матеріальне становище. Річ у тім, що на початку ХХ ст. у середовищі селянства активно поширювалися чутки про те, що імператор піклується про безумовну передачу у власність хліборобів усіх поміщицьких землеволодінь⁶⁷.

Насадженням чуток «про землю» активно займалися представники вищезгаданого СРН. Переслідуючи політичні цілі, «союзники» вміло спекулювали на найбільш болючому для селян земельному питанні. Вони запевняли селян у тому, що «батечко-цар» вже давно скріпив печаткою розпорядження про необхідність відбирати у поміщиків усі земельні наділи та передати їх для землеробів⁶⁸.

Озвучені чорносотенцями чутки набували публічного розголосу та знаходили відображення на сторінках періодичних видань. Так, в одному із чисел консервативно-монархічної газети «Киевлянин» акцентовано на тому, що невідкладні реформи щодо покращення селянського життя відбувалися «з непохитної волі Государя». Видання закликало населення з усією повнотою довіри сприймати серйозність та важливість перетворень та не довіряти «усіляким революційним силам»⁶⁹.

60 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 704. Спр. 285. Арк. 150.

61 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 704. Спр. 285. Арк. 196–196 зв.

62 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 704. Спр. 285. Арк. 160 зв.

63 Матушевський Ф. Праця в уряді над земельним питанням. *Громадська думка*. 1906. 11 січня. №9. С. 1.

64 Грінченко Б. Міністри говорять про землю. *Громадська думка*. 1906. 21 травня. №116. С. 1.

65 Єфремов С. Кому з того допомога вийде. *Громадська думка*. 1906. 17 серпня. №189. С. 1.

66 Єфремов С. Піддобрюються. *Громадська думка*. 1906. 20 травня. №115. С. 1.

67 Фареній І. Селянство Наддніпрянської України початку ХХ ст.: культура ставлення до землевласності. *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 56.

68 Федьков О. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку ХХ ст. *Молода нація*. 2006. №4 (33). С. 18–19.

69 К вопросу о крестьянских реформах. *Киевлянин*. 1905. 3 січня. №3. С. 4.

Подібними публікаціями наповнювалися сторінки газети «Почаевские известия» – друкований орган волинського осередку СРН. З-поміж значного масиву статей можна виокремити т.зв. «накази» або «приговори» до Державної думи, яку на шпальтах видання потрактували як допоміжний орган, в якому народні обранці виконуватимуть функції «заступників селян» перед царем⁷⁰. Союзники намагалися усіляко підживлювати в селянській свідомості таке сприйняття Держдуми. Так, в одному із чисел почаївського видання зазначалося, що напередодні першого засідання представницького органу депутати врочисто дали цареві вірнопідданські обітниці та зобов'язалися виконувати поставлені государем завдання, зберігати вірність царю, відстоювати інтереси держави та разом з імператором «працювати на користь народу»⁷¹.

Помітним елементом діяльності союзників-активістів на селі стали «проводи» правих депутатів до Державної думи. Напередодні них в одному із храмів Почаївської лаври відбувалися пишні відправи, на які масово з'їжджалися селяни-члени СРН з усіх повітів Волинської губернії. Після літургії, молебну та настановних проповідей, виголошених єпископом Кременецьким Амвросієм та ченцями лаври Іліодором (Труфановим) і Віталієм (Максименком), депутатам вручали селянські накази, в яких містилися заклики до боротьби з революцією, охорони православної віри та допомоги царю і вітчизні⁷².

Зазначені накази одразу потрапляли на шпальти чорносотенних «Почаевских известий», редактором яких був вищезгаданий архімандрит Віталій (Максименко)⁷³. В опублікованих у газеті листах селяни просили у депутатів насамперед «гаряче подякувати» самодержцеві за проявлену «безкінечну милість», засвідчити про відданість його величності та допомогти цареві вирішити проблеми селянського малоземелля. Хлібороби вимагали вплинути на поміщиків, аби ті виконали «волю царя» та передали усю сільськогосподарську землю у власність селян. Якщо ж цього не станеться, то депутати, на думку хліборобів, мали клопотати перед царем, щоби він власними силами викупив землі у поміщиків, а також – наладив роботу Селянського поземельного банку та землевпорядної комісії, які «не працюють, а лише сплять»⁷⁴.

Українські селяни вважали, що лише Дума здатна домогтися від імператора справедливого вирішення земельного питання. В українській ліберальній газеті «Рада» повідомлялося, що діяльність Державної думи була однією із основних тем обговорень на селі. Хлібороби з особливою надією чекали позитивних зрушень щодо земельного питання та покладали великі сподівання на депутатів, насамперед у захисті інтересів землеробів⁷⁵. Один із послів з Волині у своєму виступі з думської трибуни зазначив, що селяни «ждуть рішень Думи» так само, як «євреї ждуть месію»⁷⁶. Таке порівняння демонструвало, що Державна дума для селян була не просто політичною інституцією, а символом, здатним змінити існуючу соціальну ситуацію.

Влучним у цьому контексті є вислів С. Єфремова, котрий скептично сприймав очікування селян. В одній із своїх публікацій в газеті «Громадська думка» він зазначив, що «кожен Степан вже голубить в своїх мріях» ті десятини відібраних у поміщика сільськогосподарських земель, якими його наділить Державна дума. Автор прогнозував глибоке розчарування селян Думою, що призведе до посилення соціальної напруги. Прогнозуючи усвідомлення людьми власної безпорадності, С. Єфремов писав, що великі надії на думську допомогу та заступництво обернуться зневір'ям, яке знову штовхне село на шлях ескалації соціоетнічних конфліктів. «Неминучими наслідками цього, – писав автор, – будуть палаючі панські маєтки та криваві зіткнення з солдатами»⁷⁷.

70 Наказ от волинского народа депутатам Думы. *Почаевские известия*. 1907. №37. С. 3.

71 Торжественное обещание членов Государственной думы. *Почаевские известия*. 1906. №37. С. 4.

72 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 857. Спр. 38. Арк. 37.

73 ЦДІАК. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 209 (ч.1.). Арк. 38–39.

74 Наказ от волинского народа депутатам Думы. *Почаевские известия*. 1906. №37. С. 3.

75 Дописи. Балтський повіт. Рада. 1907. 10 квітня. №84. С. 4.

76 Колодянин В. Пропала надія. *Громадська думка*. 1906. 22 квітня. №91. С. 1.

77 Єфремов С. Ставлення селян до Державної думи. *Громадська думка*. 1906. 13 січня. №11. С. 1.

Справді, розпуск імператором першої Державної думи влітку 1906 р. посилив революційні настрої на селі. Один із колишніх депутатів із Київської губернії зазначив, що настрої селян «пронизаний обуренням діями уряду», особу імператора «лають найгрубішими словами». Загалом село, зі слів оповідача, представляло собою «копу сухого сіна, в яку достатньо кинути найменшу іскру»⁷⁸. Це свідчило про той факт, що ситуація на селі залишалася напруженою. Хлібороби відкрито висловлювали обурення владою, зростала недовіра до представників царської адміністрації та імператора.

Невдоволення селян розпуском Думи констатували на одній із нарад членів Конституційно-демократичної партії. Політики зазначили, що хліборобське населення обурене діями уряду. Селянські вимоги щодо повернення «старої Думи» разом із спрямованими до верховної влади непристойними висловлюваннями «лунали по всіх губерніях Європейської Росії»⁷⁹. Як повідомлялося на сторінках ліберального видання «Киевская заря», місцева влада побоювалася загострення соціальної напруги. З превентивною метою чиновники в середині липня 1906 р. послали поліцейську присутність не лише на вулицях великих міст Правобережжя, а й у повітах⁸⁰.

Представники російської влади намагалися пояснити селянам мотиви впроваджених політичних рішень. Так, мировий посередник містечка Клевань Ровенського повіту Волинської губернії спробував заспокоїти селянське невдоволення. Чиновник наголосив обуреним хліборобам на тому, що Державна дума не виправдала покладених імператором надій. Депутати, зі слів службовця, відмовлялися реалізувати поставлені царем завдання та орієнтувалися на революційні ідеї. У відповідь на роз'яснення мирового посередника селяни рішуче заявили: «Ми грудьми відстоюватимемо Державну думу»⁸¹. До «заспокоєння» селян також залучали православне духовенство. Однак, під час оголошення царського маніфесту з церковного амвону селяни демонстративно покидали храм, висловлюючи у такий спосіб протест політичному рішенню імператора⁸².

Про настрої селянського населення Київщини стосовно розпуску Думи повідомлялося на шпальтах щоденної української ліберальної газети «Громадська думка». Так, зі слів І. Огієнка, селяни Брусилівської волості Радомишльського повіту на спроби зачитати царський маніфест відповідали: «Не читайте нам того ... ми не хочемо це чути», «імператор такими діями сам підбурює нас на повстання», «ми мали надію тільки на Думу, яку сьогодні розігнали»⁸³.

Звістку про розпуск Державної думи болісно сприйняли подільські селяни. «За що ж її розігнали?», «А земля? Що ж тепер буде? Хто заступиться за нас?», – лунало з вуст мешканців Проскурівського повіту Подільської губернії, стривожених та розчарованих рішенням царя. Хлібороби зазначали, що імператор знищив «останню надію» на справедливе вирішення земельного питання⁸⁴. Ці факти засвідчували, що селянське населення не сприймало ліквідацію царем Державної думи, а рішення самодержця налаштовувало селян проти нього.

Болісне сприйняття українськими селянами розпуску Думи пояснювалося непорушними сподіваннями, що внаслідок діяльності представницького органу вони безкоштовно отримають поміщицькі землі⁸⁵. Хлібороби розуміли, що вирішення російським урядом земельного питання відбувається в контексті «*verba non acta*». Обіцянки про «батьківське піклування», що містилися у написаних монаршою рукою листах, не мали практичного втілення. Населення відчувало розрив між офіційною риторикою та реальними політичними рішеннями. Як наслідок, конструйований владою патерналістський образ «царя-захисника»

78 Тютюкин С.В. Июльский политический кризис 1906 г. в России. Москва: Наука, 1991. С. 185–186.

79 Красный архив. *Исторический журнал*. Т. 4–5 (44–45), Москва, 1931. С. 123.

80 Після Думи. *Громадська думка*. 1906. 11 липня. № 158. С. 2.

81 Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. Київ: Наукова думка, 1977. С. 287.

82 Тютюкин С. Июльский политический кризис 1906 г. в России. Москва: Наука, 1991. С. 186.

83 Огієнко І. Думи немає... (з Радомишльського повіту). *Громадська думка*. 1906. 25 липня. № 170. С. 3.

84 Смолієвський А. Село і розпуск Думи. *Громадська думка*. 1906. 18 липня. № 164. С. 1.

85 Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр.: монографія. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. С. 69.

та «доброго батечка», який «подарує селянам землю», руйнувався. Втрата авторитету верховного правителя відобразилася у грубих висловлюваннях селян, в яких вони виявляли зневагу до імператора⁸⁶.

Демонструючи неповагу до імператора, селяни не стримували емоцій та часто вживали образливі репліки, які свідчили про їх ставлення до верховної влади. Серед таких висловів зустрічалися: «підлий шахрай»⁸⁷, «цар-дурень»⁸⁸, «государ наволоч»⁸⁹, «горе-государ»⁹⁰, «государ-собака»⁹¹, «цар, в якого немає правди»⁹² та інші, подекуди нецензурні та лайливі слова, що яскраво відображали ставлення хліборобів до царя-самодержця^{93,94,95,96}. Ці вислови демонстрували не лише втрату особою імператора авторитету серед селян, а й свідчили про назрівання соціальної напруги та посилення антимонархічних настроїв.

Висловлені хліборобами антиімператорські репліки фіксували представники поліції та лояльні до царя мешканці краю. Так, навесні 1907 р. вчитель недільної школи подільського с. Літин занотував висловлювання селян, котрі після богослужіння обговорювали господарські проблеми. Один із місцевих хліборобів М. Білик зазначив, що, попри численні обіцянки, «государ імператор нічого доброго для народу не робив і не зробить»⁹⁷. Подібні думки висловлювали селяни в інших повітах Подільської губернії. У травні 1907 р. в с. Стадниця Вінницького повіту обурені селяни, висловлюючи представникам поліцейської дільниці невдоволення власним господарським становищем, вимовили, що: «ні губернатор, ні імператор не роблять добро для народу, а лише дбають про поміщиків», за що одного і іншого «потрібно вбити»⁹⁸. За висловлювання проти особи імператора притягли до відповідальності мешканців сусіднього Брацлавського повіту. Так, на одному із сільських сходів у с. Аннополь місцевий мешканець П. Головатюк вигукнув: «Цей цар не наш, він нам набрехав... оскільки він землі для нас не дасть – то він цар панський, а не наш, народний»⁹⁹.

Висновки

Таким чином, вірогідні настрої українського селянства значною мірою були продуктом імперської політики, яка через російську православну церкву, духовну освіту, різноманітні монархічні організації нав'язувала ілюзорну віру в «доброго царя» та його «батьківську опіку» селянськими проблемами. Насправді ж, декларована патерналістська модель взаємин російської влади та українського селянства існувала лише на рівні офіційної риторики та не мала жодного реального втілення. Зростаюче розчарування монархічною владою сприяло переорієнтації фокусу селянської уваги на діяльність Державної думи, яку вважали єдиною політичною інституцією, котра здатна втілити аграрні та соціальні реформи. Розпуск Думи викликав серед селян гостре невдоволення, що ще більше посилювало соціальну кризу на селі. Відтак під впливом революційних подій, а також інших вищезгаданих чинників на селі поступово зростало невдоволення політикою самодержавства, а радикалізація українського селянства зрештою призвела до селянської революції.

References:

1. Arkhyreiska ahitatsiia. [Bishop's campaign]. (1906). *Rada*. [Council], 53, 3. [in Ukrainian].
2. Bila, K. (2023). *Finansove zabezpechennia sluzhbovtiv aparatu selianskoho samovriaduvannia na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* [Financial provision of the servants of the peasant

86 Тхоржевська Т. Образи держави і влади в уявленнях українського селянства. *Емінак*. 2016. №1 (14). С. 80

87 ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 830. Арк. 15–16.

88 ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1027. Арк. 5.

89 ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1088. Арк. 14 зв.

90 ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1081. Арк. 1.

91 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 854. Спр. 28. Арк. 2.

92 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 854. Спр. 230. Арк. 2.

93 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 854. Спр. 73. Арк. 2.

94 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 854. Спр. 67. Арк. 2–3 зв.

95 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 854. Спр. 72. Арк. 2–2 зв.

96 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 854. Спр. 76. Арк. 2.

97 ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1019. Арк. 8–8 зв.

98 ЦДІАК. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1021. Арк. 5.

99 ЦДІАК, ф. 301, оп. 1, спр. 1066, арк. 11–13.

self-government apparatus in Right-Bank Ukraine in the late 19th and early 20th centuries]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 30, 5–14. [in Ukrainian].

3. Bila, K., Babiuk, D. (2024). Oblychchia vlyady na seli: vizualnyi obraz kerivnykiv selianskoho samovriadvannia na ukrainskykh terenakh (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [The appearance of government in the countryside: a visual image of the leaders of peasant self-government in Ukrainian territories (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. [Ukrainian historical journal], 6, 128–148. [in Ukrainian].

4. Chornosotenskyi orator na seli. [Black Hundreds orator in the village.]. (1907). *Rada*. [Council], 81, 3. [in Ukrainian].

5. Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State Archives of Khmelnytskyi Region]. F. 228. Op. 1. Spr. 8277. [in Russian].

6. Dopysy. Baltyskyi povit. [Notes. Baltyskyi Poviats] (1907). *Rada*. [Council], 84, 4. [in Ukrainian].

7. Farenii, I. (2022). Selianska revoliutsiia v Naddnyprianskii Ukraini pershykh desiatylyt XX st.: etnokulturni aspekty. [Peasant revolution in the Dnieper Ukraine of the first decades of the 20th century: ethnocultural aspects]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: istorychni nauky*. [Bulletin of Cherkasy University. Series: historical sciences], 2, 93–107. [in Ukrainian].

8. Farenii, I. (2024). Selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy pochatku XX st.: kultura stavlennia do zemlevlasnosti. [Peasants of Transdnipier Ukraine at the beginning of the 20th century: culture of attitude to land ownership]. *Ukrainskyi selianyn*, 31, 51–62. [in Ukrainian].

9. Fedkov, O. (2004). Chornosotentsi i chutky na Podilli (z istorii suspilno-politychnoho zhyttia ta mentalnosti pochatku XX st. [The Black Centuries and the Tastes of Podillia (from the History of the Social and Political Deterioration and Mentality of the Early 20th Century)]. *Moloda natsiia*. [Young nation], 4, 5–22. [in Ukrainian].

10. Hauk, A. (2025). Chutky yak instrument sotsialnoi vzaiemodii ta politychnoho vplyvu v pidrosiiskii Ukraini na mezhi XIX–XX st. [Rumors as an instrument of social interaction and political influence in sub-Russian Ukraine at the turn of the 19th–20th centuries]. *Ukrainski istorychni studii*. [Ukrainian Historical Studies], 18(60), 72–81. [in Ukrainian].

11. Hrinchenko, B. (1906). Ministry hovoriat pro zemliu. [Ministers talk about the land]. *Hromadska dumka*. [Public opinion], 116, 1. [in Ukrainian].

12. Iefremov, S. (1906). Stavlennia selian do Derzhavnoi dumy. [The arrival of the peasants to the State Duma]. *Hromadska dumka*. [Public opinion], 11, 1. [in Ukrainian].

13. K voprosu o krestyanskikh reformakh. [On the issue of peasant reforms]. (1905, 3 sichnya) *Kievlyanin*, 3, 4. [in Russian].

14. Kasian, A. (2018). Volosni skhody Pravoberezhnoi Ukrainy v poreformlenyi period. [Hairy steps of Right-Bank Ukraine in the post-reform period]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 19, 36–40. [in Ukrainian].

15. Kolodianyn, V. (1906a). Naslidky rabstva. [The consequences of slavery]. *Hromadska dumka*. [Public opinion], 87, 2. [in Ukrainian].

16. Kolodyanin, V. (1906b). Propala nadiya. [Hope is lost]. *Gromadska dumka* [Public opinion], 91, 1. [in Ukrainian].

17. Komova, M. (2024). Analiz chutok yak instrumentu sotsialnykh komunikatsii v istorychnomu konteksti. [Analysis of rumors as a tool of social communications in a historical context]. *Obrii drukarstva*. [Horizons of printing], 1 (15), 88–101. [in Ukrainian].

18. Koresp. iz Yampil'skoho povitu. [Correspondent from Yampil district]. (1907). *Rada*. [Council], 81, 3. [in Ukrainian].

19. Kornovenko, S. (2017). Subiektivnyi skladnyk ahrarnoho pytannia yak odna z peredumov ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. [The subjective component of the agrarian question as one of the prerequisites of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. [Ukrainian Historical Journal], 4, 84. [in Ukrainian].

20. Kornovenko, S., Herasymenko, O. (2017). Selianyn-buntar. Selianska revoliutsiia v Ukraini 1902–1917 rr.: monohrafiia. [The peasant-rebel. Peasant Revolution in Ukraine 1902–1917: monograph]. Cherkasy: Chabanenko Yu. A., 55–56. [in Ukrainian].

21. Kovalova, N. (2016). Seliany, pomishchyky i derzhava: konflikty interesiv. «Ahrarna revoliutsiia» v Ukraini 1902–1922 rr. [Peasants, Landlords and the State: Conflicts of Interest. The «Agrarian Revolution» in Ukraine, 1902–1922]. Dnipropetrovsk, 368. [in Ukrainian].

22. Krasnii arkhiv. Istoricheskii zhurnal. [Red Archive. Historical Journal]. (1931). Moskva, 4–5 (44–45), 434. [in Russian].

23. Krestianskye telehammy imperatoru. [Peasant Telegrams to the Emperor]. (1907). *Volynskaia zhyzn*. [Volyn's life], 87, 3–4. [in Russian].

24. Leshchenko, M.N. (1997). *Ukrainske selo v revoliutsii 1905–1907 rr.* [Ukrainian village in the revolution of 1905–1907]. Kyiv: Naukova dumka, 360. [in Ukrainian].
25. Lozovyi, V. (2015). *Vplyv mentalnykh ta sotsiokulturnykh osoblyvostei ukrainskoho narodu na derzhavotvorchi protsesy v period natsionalno-vyzvolnykh zmahan (1917–1921 rr.)*. [The Influence of Mental and Sociocultural Peculiarities of the Ukrainian People on State-Building Processes during the National Liberation Struggles (1917–1921)]. *Aktualni pytannia derzhavotvorennia ta zakhystu prav liudyny v Ukraini*. [Current Issues of State-Building and Human Rights Protection in Ukraine], 2, 152–160. [in Ukrainian].
26. Matushevskiy, F. (1906). *Pratsia v uriadi nad zemelnym pytanniam*. [Work in the Government on the Land Question]. *Hromadska dumka*. [Public opinion], 9, 1. [in Ukrainian].
27. Milioukov, P. (1907). *La crise russe*. [The Russian crisis]. Paris, 482. [in French].
28. Mykhailiuk, O.V. (2007). *Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: Sotsiokulturni protsesy*. [Peasants of Ukraine in the first decade of the 20th century: Sociocultural processes]. Dnipropetrovsk: Innovatsiia. [in Ukrainian].
29. *Nakaz ot volinskogo naroda deputatam Dumi*. [An order from the Volyn people to the Duma deputies]. (1907). *Pochaevskie izvestiya*. [Pochayiv News], 37, 3. [in Russian].
30. *O, russkii, boisya bespartinikh*. [Oh Russian, beware of the non-party members]. (1907). *Pochaevskie izvestiya*. [Pochayiv News], 53, 3. [in Russian].
31. *Ohiienko, I. (1906). Dumy nemaie... (z Radomyshlskoho povitu)*. [There is no Duma (from Radomyshl district)]. *Hromadska dumka*. [Public Opinion]. 170, 3. [in Ukrainian].
32. *Olenin, R. (1907). Krestyane i inteligentsiya*. [Peasants and intelligentsia]. *Russkoe bogatstvo*. [Russian wealth], 1, 246–265. [in Russian].
33. *Pislia Dumy*. [After Duma]. (1906). *Hromadska dumka*. [Public Opinion]. 158, 2. [in Ukrainian].
34. *Polozhenie o cerkovnykh shkolakh vedomstva Pravoslavnogo ispovedaniya*. [Regulations on church schools of the Department of the Orthodox Confession]. (1904). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie trete*. [The full collection of laws of the Russian Empire. Collected third], 21, 207–210. [in Russian].
35. *Pro tserkovnyi sobor*. [About the Church Council]. (1907). *Rada*. [Council], 110, 2–3. [in Ukrainian].
36. *Prysiazhniuk, Yu. (2007). Ukrainske selianstvo Naddniprianskoi Ukrainy: sotsiomenalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [Ukrainian peasantry of Transdnipier Ukraine: sociological history of the second half of the 19th – early 20th centuries]. Cherkasy: Vertykal, 640. [in Ukrainian].
37. *Shandra, V. (2005). Heneral-hubernatorstva v Ukraini: XIX – pochatok XX stolittia*. [Heneral-hubernatorstva v Ukraini: XIX – pochatok XX stolittia]. Kyiv: NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy, 427. [in Ukrainian].
38. *Shcherbak, M., Shcherbak, N. (1997). Natsionalna polityka tsaryzmu na Pravoberezhnii Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)*. [National policy of Tsarism in Right-Bank Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. Kyiv, 92. [in Ukrainian].
39. *Smoliiievskiy, A. (1906). Selo i rozpuk Dumy*. [The village and the dissolution of the Duma]. *Hromadska dumka*. [Public Opinion]. 164, 1. [in Ukrainian].
40. *Sviaschenko, Z. (2012). Prouriadovi ahrarni initsiatyvy v Rosijskij imeriji na pochatku XX st.* [Pro-government agrarian initiatives in the Russian Empire at the beginning of the 20th century]. Uman`, 343. [in Ukrainian].
41. *Tkhorzhavska, T. (2016). Obraz derzhavy i vldy v uiavlenniakh ukrainskoho selianstva*. [The image of the state and government in the affairs of the Ukrainian peasantry]. *EMINAK*, 1, 78–84. [in Ukrainian].
42. *Torzhestvennoe obeshchanie chlenov Gossudarstvennoi Dumi*. [Solemn promise of the members of the State Duma]. (1907). *Pochaevskie izvestiya*. [Pochayiv News], 37, 4. [in Russian].
43. *TsDIAK*. [in Russian].
44. *Tyutyukin, S (1991). Iyulskii politicheskii krizis 1906 g. v Rossii*. [The July 1906 political crisis in Russia]. Moskva: Nauka, 232. [in Russian].
45. *U russkoho naroda...* [Among the Russian people...]. (1907). *Volynskaia zhyzn*. [Volyn life], 87, 3–4. [in Russian].
46. *Uvidavshi Batyushku tsarya ne prestanu govorit*. [Having seen Father Tsar, I will not stop talking]. (1907). *Pochaevskie izvestiya*. [Pochayiv News], 141, 4. [in Russian].
47. *V pamyat osvobozhdeniya krestyan*. [In memory of the liberation of the peasants]. (1910, 12 zhovtnya). *Podolyanin*, 23, 2. [in Russian].
48. *V stolytsi monakha Iliodora*. [In the capital of the monk Iliodor]. (1906). *Rada*. [Council], 81, 3. [in Ukrainian].

-
-
49. Varfolomeev, Yu. (2014). Delo leitenanta B. N. Nikitenko: pokushenie na tsareubiistvo v 1907 g. [The case of Lieutenant V.N. Nikitenko: attempted regicide in 1907]. *Vestnik Surgutskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta [Bulletin of Surgut State Pedagogical University]*, 4 (31), 94–106. [in Russian].
50. Varyagin, L. (1907). Golos russkago naroda o tsare. [The voice of the Russian people about the Tsar]. *Tsarskoe selo*, 80. [in Russian].
51. Velikomu Rosu. [To the Great Ros] (1907). *Pochaevskie izvestiya. [Pochayiv News]*, 55, 3. [in Russian].
52. Verkhovtseva, I.H. (2018). Povstali hromady: samovriadvannia selian u Rosiiskii imperii v umovakh suspilno-politychnykh potriasin pochatku XX st. [Rebellious communities: peasant self-government in the Russian Empire in the conditions of socio-political upheavals of the early 20th century]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian Peasant]*, 19, 18–27. [in Ukrainian].
53. Vidpovidi nema. [No answer]. (1907). *Rada. [Council]*, 255, 3. [in Ukrainian].
54. Volyn probuzhdaetsia. [Volyn awakens]. (1908). *Pravda. [True]*, 1, 7. [in Russian].
55. Yakymchuk, I.V. (2012). Arkhaizmy selianskoi svidomosti v umovakh modernizatsii suspilstva pidrosiiskoi Ukrainy kriz pryzmu chutok. [Archaisms of peasant consciousness in the conditions of modernization of the society of sub-Russian Ukraine through the prism of rumors]. *Literatura ta kultura Polissya: Zbirnyk naukovykh prats. [Literature and Culture of Polissya: Collection of Scientific Works]*, 69, 78-89. [in Ukrainian].
56. Yefremov, S. (1906a) Komu z toho dopomoha vyide? [Who will get help from that?]. *Hromadska dumka. [Public opinion]*, 189, 1. [in Ukrainian].
57. Yefremov, S. (1906b) Piddobriiutsia. [They are getting better]. *Hromadska dumka. [Public opinion]*, 115, 1. [in Ukrainian].
58. Z ukrainskoho zhyttia. Po Zhytomyru... [From Ukrainian life. Around Zhytomyr...]. (1906). *Hromadska dumka. [Public opinion]*, 183, 2. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 07.10.2025

Схвалено до друку / Accepted: 02.12.2205

Опубліковано / Published: 30.12.2025

Голодомор 1932-1933 рр.

The Holodomor of 1932-1933

УДК94:341.485](477 –22) «1932/1933»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Nikiliev>

Oleksandr Nikiliev

Doctor of Historical Sciences, Professor, The Oles` Honchar Dnipros`k national university, Dnipro, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9918-3999>

e-mail: O_Nikiliev@i.ua

Bibliographic description of the article: Nikiliev, O. (2025) «The Great Turning Point»: collectivisation and Holodomor in Ukraine in the dimension of relations between the government and the peasantry. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 36, 82–103. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Nikiliev>

«THE GREAT TURNING POINT»: COLLECTIVISATION AND HOLODOMOR IN UKRAINE IN THE DIMENSION OF RELATIONS BETWEEN THE GOVERNMENT AND THE PEASANTRY

The purpose of the study is to analyze the reasons for the communist authorities' brutal implementation of the collectivization and dispossession policy and its terrible demographic and humanitarian consequences in Ukraine.

Scientific novelty: a set of theoretical and practical factors is highlighted that determined the authorities' anti-human policy towards the Ukrainian peasantry in the late 1920s and early 1930s and led to profound socio-economic and humanitarian changes. The forms and methods of implementing collectivization in the republic are considered. The attitude of the peasants to collectivization is highlighted, a wide range of passive and active forms of their peaceful and armed struggle against the authorities' intentions to change their socio-economic status is considered. The reasons for the defeat of the peasantry are analyzed. They lie in the plane of theoretical provisions that guided the Bolshevik Party in its relations with the peasantry. These provisions were formulated by the founders of Marxism, who defined the peasantry as a reactionary class that has no future and proposed involving its economic and human potential in building a new system. Lenin and his associates took these dogmas as a basis and consolidated them in the minds of the members of their party. Based on the theoretical provisions of Marxism about the hostility of the peasantry to the interests of the working class and the experience of the Civil war and Ukrainian liberation struggles, in which entire peasant armies participated, the Bolshevik government, upon establishing its regime in the republic, punished with increased cruelty any manifestations of peasant discontent, considering them a threat to its existence. On a significant scale, it removed from the peasant environment its most charismatic element, capable of organizing resistance, and weapons. In this way, it deprived it of the proper organizational, human, and armed potential, and the willpower to organize a significant struggle.

Conclusion. When the policy of forced collectivization of the Ukrainian countryside began to be implemented, it, despite mass demonstrations and the use of a wide range of forms and methods of resistance, was no longer able to resist it. As a result, a serious socio-economic breakdown occurred. Its consequences: the loss of a self-sufficient peasant-owner, a bearer of experience in agricultural production and the spiritual culture of the nation, the closure of many aspects of the production, social, and cultural life of the village to bureaucratic structures controlled by the state and the communist party, the loss of a free peasant, the formation of a slave-laborer. The "Great Breakthrough" was programmed at the very beginning of the formation of the communist doctrine.

Keywords: *Holodomor, collectivization, Ukrainian peasantry, communist doctrine, totalitarian regime, peasant resistance.*

Олександр Нікілев

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9918-3999>
 e-mail: O_Nikilev@i.ua

Бібліографічний опис статті: Нікілев О. «Великий перелом»: колективізація і Голодомор в Україні у вимірі стосунків влади і селянства. *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 82–103. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Nikilev>

«ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ»: КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ У ВИМІРІ СТОСУНКІВ ВЛАДИ І СЕЛЯНСТВА

Анотація. *Метою* дослідження є аналіз причини здійснення комуністичною владою у жорстокий спосіб політики колективізації і розкуркулення та її жахливих демографічних і гуманітарних наслідків в Україні – Голодомору.

Наукова новизна. Проаналізовано причини поразки селянства. Вони лежать у площині теоретичних положень, якими керувалася більшовицька партія у відносинах із селянством. Показано, що ці положення були сформульовані основоположниками марксизму, які визначили селянство реакційним класом, у котрого немає майбутнього та запропонували залучення його економічного та людського потенціалу до побудови нового ладу. В. Ленін з соратниками взяли за основу ці догми та закріпили у свідомості членів своєї партії. Виходячи з теоретичних положень марксизму про ворожість селянства інтересам робітничого класу та досвіду українських визвольних змагань, в яких брали участь цілі селянські армії, більшовицька влада з установленням свого режиму в республіці з підвищеною жорстокістю карала будь-які прояви незадоволення селян, розглядаючи їх як загрозу своєму існуванню. У значних масштабах вилучала з селянського середовища найбільш харизматичний його елемент, здатний організувати спротив, та зброю. У такий спосіб позбавила його належного організаційного, людського, збройного потенціалу, сили волі до організованої у значних масштабах боротьби.

Висновки. Коли почала реалізовуватися політика форсованої колективізації українського села, воно, попри масові виступи, застосування широкого спектру форм і методів спротиву, вже було не спроможне протистояти їй. У результаті відбувся серйозний соціально-економічний злам. Його наслідки: втрата самодостатнього селянина-господаря, носія досвіду сільськогосподарського виробництва та духовної культури нації, замикання багатьох аспектів виробничого, соціального, культурного життя села на бюрократичні структури, контрольовані державою та комуністичною партією, втрата вільного селянина, формування підневільного найманого працівника. «Великий перелом» був запрограмований вже від початку формування комуністичної доктрини.

Ключові слова: Голодомор, колективізація, українське село, комуністична доктрина, тоталітаризм, селянський спротив.

Постановка проблеми

Проблема колективізації та Голодомору в Україні є предметом прискіпливої уваги вітчизняних науковців впродовж більше, ніж трьох десятиліть. Основні зусилля дослідників із перших років її вивчення спрямовані на виявлення причин, перебігу, масштабів і демографічних, економічних, гуманітарних наслідків трагедії та доведення до свідомості суспільства як України, так і світу, що вона є результатом діяльності правлячої в СРСР більшовицької партії. Через це, такий аспект, як спротив селянства більшовицькій політиці форсованої колективізації та «розкуркуленню» (вилученню з селянського середовища найбільш успішних господарів), серед дослідників не знайшов належного рівня висвітлення. Не знайшло поки що належної відповіді й питання чому советський режим так жорстоко і у такій брутальній формі вирішив проблему колективізування українського села і чому це йому вдалося. І хоча є чимало публікацій, автори яких наводять конкретні факти спротиву села такій політиці, проте вони (факти) носять підпорядкований характер відносно основних проблем їхніх наукових досліджень^{1,2,3,4}. Мають місце публікації, в яких предметом дослідження хоча й є селянські виступи, однак мета їх полягає саме у висвітленні селянського неприйняття

1 Васильєв В. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2005. 31. С. 140–150.

2 Водотика С. Г. Вплив опору селянства часів суцільної колективізації і Голодомору на трансформацію більшовицького проекту побудови комунізму. *Південний архів (історичні науки)*. 2024. Вип. 47. С. 171. DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-47-3>.

3 Подкур Р. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920 – на початку 1930-х (за матеріалами ВУЧК-ГПУ). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2005. Вип. 31. С. 90–102

4 Щур Ю. Радянське «упокорення голодом» та проблема українського визвольного руху на Запоріжжі. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 90–98 DOI: [10.31651/2413-8142-2023-29-Shchur](https://doi.org/10.31651/2413-8142-2023-29-Shchur)

політики більшовицької партії. Вони подають конкретні факти селянського спротиву, ті чи інші форми селянських виступів, залишаючи поза увагою ступінь залученості селянства до протистояння впроваджуваній політиці, причини його невдачі у протистоянні з владою, фіксуючи сам факт спротиву, а не його масштаби^{5,6,7,8}. Розглядаються також витoki політики влади щодо селянства як теоретичні⁹, так і практичні. В останній час з'явилися публікації, в яких проаналізовано причини невдачі села у протистоянні з більшовицькою владою¹⁰, проте коло таких праць ще доволі обмежене.

Мета статті

Мета статті – до певної міри заповнити існуючу наукову лаку та висвітлити питання причин такого брутального проведення колективізації більшовицькою владою українського селянства та причини, попри його спротив, впровадження у такий жорстокий спосіб колгоспного ладу, що призвело до жахливих демографічних і гуманітарних наслідків в Україні – Голодомору.

Виклад основного матеріалу

За умов обраного правлячою партією у другій половині 1920-х рр. курсу на індустріалізацію СРСР та виведення його в ряд промислово розвинутих країн, сільськогосподарська продукція, насамперед зерно, була найважливішим джерелом отримання коштів на її здійснення. Передусім, для забезпечення підписаних контрактів на новітнє устаткування для сотень заводів і фабрик та оплати передових технологій, що мали використовуватися на їх виробництві. Тож плани зі збору зерна були встановлені надмірні. Виконувати їх першочергово мали зерновиробні регіони: Північний Кавказ (теперішні Краснодарський та Ставропольський краї РРФСР, населені на той час у більшості українцями), Центральний Чорноземний район Росії та Україна (насамперед її степові регіони). Реалізувати ці плани партійно-державне керівництво на чолі з Й. Сталіним вирішило шляхом форсованої колективізації села, яку передбачали провести у стислі терміни. У степових районах вона мала бути проведена за два роки. У січні 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, згідно з якою суцільну колективізацію в Україні планувалося завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р¹¹.

Своєю чергою, республіканський вищий партійний орган висловився за прискорення її темпів у республіці. Ним було поставлено завдання обкомам і райкомам партії завершити колективізацію в Україні впродовж одного року: здійснити під час посівної кампанії 1930 р. суцільну колективізацію степових округів, а восени 1930 р. – усіх інших округів України¹². Для стимулювання форсованих темпів колективізації в січні 1930 р. партійне керівництво республіки прийняло та розіслало до обласних партійних організацій ще й директивний лист «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», в якому рекомендувалося негайно приступити до експропріації майна заможних селян і завершити її до середини березня цього ж року¹³. «Куркульським» було визначено господарство, яке мало олійницю, млин, круподерню, систематично використовувало найману працю, здавало в оренду механічний двигун, або таке, що мало 300 крб. на рік на кожного члена сім'ї¹⁴. Усі, хто потрапляв в означену категорію, мали позбутися всієї своєї власності, а їх самих, разом із сім'ями, виселяли або за межі населених пунктів, де вони мешкали, або за межі республі-

5 Кульчицький С. Опір селянства суцільній колективізації. *Український історичний журнал*. 2004. № 2. С. 31–50

6 Махорін Г. Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932–1933 рр. Житомир: ФОП Євенок О. О. 2017. 165 с.

7 Романець Н. Селянство Дніпропетровщини в умовах сталінської революції «згори»: настрої, поведінка, опір соціалістичній модернізації аграрного сектора (1928–1933). Трагічне минуле: документи свідчать. Збірник документів в 5 томах. Т.1. Дніпро: Монолог, 2018. С. 3–66.

8 Папакін Г. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933). Київ: Інститут історії України, 2013.

9 Нікілев О. Ф. Голод 1932–1933: село в контексті теорії і практики марксизму. *Грані*. 2005. №6. С. 59–61

10 Водотика С., Савенок Л. Українське село напередодні сталінської колективізації: чи існувала альтернатива історичного поступу. *Південний архів (історичні науки)*, 2023, (42), 17–24. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-42-3>

11 Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ: Наукова думка. 2003.

12 Там само. С 360.

13 Там само.

14 Колективізація і Голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. Друге видання. Київ: Наукова думка, 1993. С. 106–107.

ки – у віддалені північні та східні місцевості СРСР, або позбавляли волі на різні терміни чи розстрілювали. Однак господарств «експлуаторського типу» на кінець 1929 р. в Україні залишилося лише 73 000, або 1,4%, при тому, що 2/3 господарств були «середняцькими»¹⁵ і лише за окремими пунктами підпадали під ті чи інші положення постанови. Тож і реалізація директиви опинялася під загрозою невиконання. Зважаючи на це, конфісковувати практично було ні в кого. На місцях до списків тих, у кого планували відібрати власність, насамперед зараховували вмілих, хазяйновитих господарів. Водночас, якщо до спущеного згори плану не «дотягували», то й так званих «середняків» і «бідняків», які проявляли хоча б найменше незадоволення здійснюваними заходами, і місцеві партійні керівники проголошували «підкуркульниками», тобто близькими за світоглядом, настроями і намірами до «куркульів», а значить, за їхніми твердженнями, ворогами комуністичної ідеології та правлячої партії.

Однак, село не бажало колективізовуватися в такий спосіб. Щоб примусити його до цього, органи советської влади застосовували насильство та залякування, широко практикувалися судові процеси, конфіскації всього особистого рухомого і нерухомого майна, носильного одягу (навіть найдрібніших речей), худоби, реманенту та виселення у північні райони СРСР.

Крім розкуркулення широко використовувались й інші методи впливу на небажаючих вступати до колгоспів: позбавлення виборчих прав, незаконні арешти та утримання під вартою, заборона відпуску товарів з сільських крамниць. Зрештою унаслідок репресивних заходів були досягнуті потрібні владі результати: в республіці почалося форсоване створення колгоспів.

Такі методи колективізації супроводжувалися встановленням зростаючих планів хлібоздачі. Партійно-державне керівництво СРСР вважало, що чим вищим був ступінь колективізованості села, тим більше воно здатне виробляти продукції, тож і норми здачі йому встановлювало відповідні. Фактично ж виходило навпаки. Чим вищим ставав рівень колективізованості села, тим нижчими були його економічні показники. Ані психологічно, ані організаційно село не виявило готовності до колективного господарювання.

Водночас і сама держава не створила для цього необхідних умов. Не було підготовлено працівників керівної ланки колективних господарств, не створено постійно діючих виробничих бригад, не вироблено форм обліку праці колгоспників та її оплати. Це вносило дезорганізацію у виробничі процеси, сприяло безвідповідальному ставленню до своїх обов'язків і неналежному виконанню сільгоспробіт, що визначило низький рівень виробництва й ефективності праці в новостворюваних селянських об'єднаннях і, зрештою, призвело до значного зниження продуктивності як землеробства, так і тваринництва. Визначені ж плани потребували виконання. Зібраного збіжжя для цього не вистачало. Тож для реалізації спущених «згори» норм хлібоздачі доводилося брати зерно, яке за визначенням не підлягало вилученню – насіннєвий та страховий фонди, фуражне зерно. Вилучення цих запасів із засіків селян та створених колективних господарств у рахунок хлібоздачі 1930 та 1931 рр., за одночасної руйнації традиційної для села організації – індивідуальної господарської, шляхом «розкуркулення» та витіснення найуспішніших господарів за межі української селянської економіки, призводило до втрати харчової бази населення та голоду.

Україна відчула на собі це сповна вже в кінці 1931 – на початку 1932 рр. У результаті здачі зерна державі, у листопаді-грудні 1931 р. значна кількість членів колективних господарств залишилася без запасів. І село почало голодувати. Почалися випадки голодної смерті людей та загибелі від голоду худоби, чого не траплялось з часів першого советського голодомору 1921–1923 рр. Як про типову ситуацію, писав про це вже в березні 1932 р. у листі на ім'я Всеукраїнського старости Г. Петровського (за сучасною термінологією – президента республіки) селянин І. Чорноватий: «... є цілий ряд сільрад, де складається сильно плохе положення щодо харчів, а саме – по членах колгоспу. Відсотків 50 не мають уже ніякого хліба, а то і більше, деякі коней дохлих їдять, собак і т. д. ... коням кормів немає уже 3 місяці,

¹⁵ Кульчицький С. Чорна борозна Сталін і суцільна колективізація на Україні. Донбас. 1991. С. 118

свині дохнуть по 2–3–4–5 в день. Складається положення сильно плохе»¹⁶. Однак, попри таку ситуацію, Союзним центром України на 1932 р. було визначено план хлібоздачі у розмірі 356 млн пуд., пізніше вимушено зменшений до 282 млн¹⁷.

Уряд України визнавав серйозність ситуації, в якій опинилося село всіх п'яти (з липня 1932 р. – шести, з жовтня 1932 р. – семи) областей та однієї автономної (Молдавська АСРР) республіки у результаті форсованої колективізації й таких норм здачі зерна, спробував йому допомогти. Своїм рішенням у травні 1932 р. виділив кредитову допомогу в розмірі 2 млн крб. колгоспам найбільш постраждалих районів¹⁸. У червні того ж року додатково було надано продовольчу допомогу районам, які перебували у найбільш складному становищі¹⁹. Паралельно вище партійно-господарське керівництво республіки неодноразово зверталось до вищого керівництва советської держави на чолі з Й. Сталіним про невідповідність визначених для села республіки на 1932 р. обсягів хлібоздачі та про необхідність надання селянам додаткової зернової допомоги²⁰. Однак такі кроки українського керівництва Союзним центром були засуджені і в допомозі було відмовлено. Село ж не змогло виконати навіть знижений впродовж року план.

Не допоміг виправити ситуацію й приїзд спеціально направленої політбюро ЦК ВКП(б) у кінці жовтня надзвичайної комісії на чолі з головою уряду СРСР В. Молотовим із завданням виконання цього скорегованого плану хлібоздачі. Попри те, що нею для реалізації вказівок центру застосувалися надзвичайно жорстокі методи: заборона видавати колгоспам і радгоспам, що не виконали визначені норми хлібопоставок, посівний матеріал для сівби озимих і ярих культур на наступний 1933 р.; запровадження системи натуральних штрафів за невиконання плану, доведеного до кожного сільського двору; застосування повторного стягнення зерна після виконання завдання, припинення товарного постачання населених пунктів; практикування віддачі до суду «ухильників» і «саботажників» хлібозаготівлі, тобто тих, у кого вже не залишилося чим виконувати визначені для них завдання. Від місцевих партійно-державних органів вимагалось встановлення контролю за роботою кожного млина, перевірка та «очищення колгоспів з вилученням контрреволюційних елементів – організаторів зриву хлібозаготівель» та керівників колективних господарств, які не могли забезпечити їх виконання, а від органів юстиції проведення «виїзних сесій» судів, тобто практику польових судів періоду воєнного комунізму.

Щоб примусити селян здавати недостаючий до плану хліб, комісія вдалася до репресій. Віддавалися до суду партійні, радянські господарські керівники районного рівня, голови колгоспів, рядові колгоспники і одноосібники. Останні за нездачу зерна обкладалися штрафами у завищених нормах, у них конфісковувалося майно, нерухомість. План здачі доводився до кожного двору як одноосібника, так і члена колгоспу. Вони мусили здавати навіть, якщо вже виконали свою норму. У разі недотягування колгоспу до запланованої для нього норми, він заносився на «чорну дошку», тобто підлягав жорсткій економічній блокаді, яка тривала доти, доки шляхом вилучення у селян останнього, визначені показники не досягалися. Не зупиняло й те, що люди майже повністю в таких селах вимирали. Наприклад, лише у листопаді – грудні 1932 р. у Вінницькій області було занесено на «чорні дошки» всі колгоспи восьми її районів²¹. Щоб виконати план примушували обласне і райононе керівництво вдаватися навіть до таких заходів, як розпуск вже існуючих колгоспів²², адже до одноосібників застосовувалися значно вищі норми хлібоздачі, ніж до членів колективних господарств. Проте навіть із застосуванням таких нелюдських методів упродовж листопада 1932 – січня 1933 рр., тобто – період функціонування комісії В. Молотова, хоча і вдалося вичавити у селян останнє, проте навіть зменшений план не був виконаний. Натомість

16 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). Ф. 1. Оп. 8. Спр. 108. Арк. 98.

17 Там само. Спр. 108. Арк. 8.

18 Там само. Спр. 279. Арк. 38, 39.

19 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 236. Арк. 134, 135.

20 Там само. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5418. Арк. 83.

21 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5394. Арк. 35.

22 Колективізація і голод на Україні 1929-1933... С. 390, 420-421, 481-482.

село залишилося без припасів. Це мало трагічні для нього наслідки. Вже з листопада 1932 р. розпочинався страшний період в історії України, який тривав до середини-кінця літа 1933 р. і отримав назву Голодомор. У результаті цієї трагедії, за різними методиками підрахунку, загинуло від 4,5 млн^{23,24} до приблизно 9,5 млн^{25,26,27} населення. Було отримано тяжкі наслідки гуманітарного, соціального, морально-психологічного^{28,29} та генетичного характеру³⁰.

Зазначимо, що реакція села на такі дії влади була однозначною – незгода, несприйняття, спротив у різних формах. Спротив села цій політиці ВКП(б) бере свій початок з часу проголошення нею курсу на форсовану колективізацію. Вже тоді набуває широкого різноманіття як активних, так і пасивних форм. Більшість господарів не бажали вступати до створюваних колгоспів. В основі такої позиції лежало розуміння сутності цієї форми виробничих об'єднань. Селян абсолютно не влаштовувала втрата ними при вступі до запропонованих виробничих структур своєї землі, реманенту, робочої худоби, тобто всього того, що робило кожного з них господарем, самостійною людиною, достойним і самодостатнім членом громади, який не залежав від забаганок партійного чи господарського чиновника будь-якого рівня.

Значна частина з них була членами виробничих об'єднань – ТСОЗів (товариств по спільному обробітку землі), які були запроваджені з ініціативи влади з початком так званої нової економічної політики ще у 1921 р. і користувалися в селянському середовищі значною популярністю саме завдяки своїй формі організації праці. В них об'єднання відбувалося на добровільній основі, без усупільнення землі, реманенту, робочої худоби, доходи розподілялися за кількістю і якістю праці, вкладеної в суспільне господарство: залежно від частки коштів виробництва, наданих для спільного використання. Вступати ж до новоутворюваних об'єднань (їх селяни називали СОЗами) не бажали не лише успішні господарі (за більшовицькою термінологією – «куркулі», «шкідники», «вороги колгоспного ладу»), а й ті, хто не мав належної кількості землі, але в умовах НЕПу, маючи можливості після розрахунків з державою, реалізовувати залишки врожаю і в перспективі, на накопичені від цього кошти, збільшити свій земельний пай, придбати ще худобу, реманент тощо. Тож значна частина їх ні за яких умов не бажала відмовлятися від одноосібного ведення господарства і перспектив реалізації своїх життєвих планів. Питома вага не бажуючих вступати до колгоспів, незалежно від їх соціально-економічного статусу, становила критичну масу. Чисельні селянські висловлювання (на зборах громад, у приватних розмовах мешканців села) свідчили, що вони у своїй більшості сприймали колгоспи негативно, оскільки колективне ведення господарства суперечило традиційному селянському менталітету. Люди під різними приводами відмовлялися від вступу. Загальне ставлення села до новостворюваних сільськогосподарських виробничих структур відображають такі слова усної поетичної творчості його жителів того часу:

«Батьку Ленін, подивися,

23 Кульчицький С. Український Голодомор: оцінка втрат. *Красзнавство*. 2013. 4(85). С. 48;

24 Лібанова Е. Оцінка демографічних втрат України внаслідок голодомору 1932-1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. *Матер. Міжнар. наук. конф. Київ: Києво-Могилянська академія*, 2009. С. 276.

25 Яцук П. Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали. У 2-х т. Т.1. Київ-Нью-Йорк: Вид. М. П. Коць, 1999. С. 48, 49.

26 Геноцид українців 1932–1933. За матеріалами досудових розслідувань// Упорядники Петришина О., Герасименко, М., Стасюк, О. Київ: Вид. Марка Мельника, 2021. С. 360

27 Нікілев О. Голодомор: кількісні наслідки трагедії в інтерпретації українських дослідників. Проблема пошуку істини. *Грані*. 2022, Т. 25 Вип. 6. С. 60–66. DOI: <https://doi.org/10.15421/172270>

28 Мехеда Н. Історіографія соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків Голодомору 1932–1933 років. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації». Київ, 4 жовтня 2016 року. Київ: Видавець Олег Філок, 2017. С. 122–126

29 Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій Дніпропетровськ, Вид-во «Свідлер А. Л.», 2013.

30 Нуар А. Вивчення великого ливанського гололу 1914–1918 :науковий підхід (конспект промови). Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Проблема екзистенційного вибору під час голодомору-геноциду». Київ: Видавець Мельник Ю. М. 2020. С. 309

Як ми в СОЗі розжилися:
Хата раком, клуня боком
Троє коней з одним оком»³¹.

У селян створення колгоспів асоціювалося з новим покріпаченням, з роботою у панських економіях, тобто з умовами праці за часів царату. Типовими у цьому плані є слова селянки А. Липик, сказані нею на зборах, де предметом обговорення було питання про створення колгоспу. Вона заявила: «Мені набридло у панів за дзвінка вставати. Не треба нам нового ярма. Хай мене вивезуть у степ, наставлять кулемет і скажуть: «Іди, бабо Липичка, у СОЗ, а то розстріляємо. Я скажу: – стріляйте краще, а я у нове ярмо не піду»³².

Несприйняття селом колгоспів знайшло широкий прояв у його тогочасному фольклорі. З властивими українському народу сарказмом і гумором одночасно село демонструвало своє неприйняття впроваджуваною більшовицькою партією чужорідної для нього системи господарювання. У всіх регіонах України творилися і поширювалися оповідки, прислів'я, приказки, анекдоти, співанки, частівки, предметом яких виступали колективізація, сільгоспартії та низька ефективність їхньої роботи тощо:

«У колгоспі я була,
Хвіст і гриву я здала.
А побувши в СОЗі,
Здохла при дорозі»;³³

«Тато в СОЗі й мама в СОЗі,
Діти плачуть на дорозі.
Нема хліба, нема сала
Бо місцева власть забрала»;³⁴

«З бичем ходить бригадир,
Виганяє на Сибір»³⁵.

Їхні зміст і масовість свідчили про спротив у такій ментальній формі політиці держави по створення колгоспів.

Широкого поширення набули й такі форми спротиву, як звернення до партійно-державних керівників всіх рівнів від району до республіки та СРСР з висловленням своєї позиції щодо ситуації на селі й інформування про негативне сприйняття селянами політики форсованої колективізації. Це були і одноосібні, і колективні листи до райкомів та обкомів партії, до партійно-державних керівників республіки з інформуванням про складний економічний стан селян та створених колгоспів у результаті здійснюваних заходів, про настрої населення та його оцінки проваджуваної політики з застереженнями про те, що це загрожує існуванню влади через такі її дії. Сповіщалося і про так зване «розкуркулення», під час якого сім'ї селян, до яких воно було застосоване, позбувалися всього рухомого, нерухомого і особистого майна, включаючи навіть одяг, засуджувалася діяльність партії, звинувачувалися комуністи в облуді, популізмі та демагогії.

Так, у лютому 1933 р. «група членів КП(б)у» направила листа до Дніпропетровського обкому партії, де писала про те, що хліба в селах області немає. На ґрунті голоду поширилися

31 Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. У 2 кн. Книга перша/ Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев. Київ: «КАЛИТА», 2009. С. 501.

32 Див.: Романець Н. Селянство Дніпропетровщини в умовах сталінської революції «згори»: настрої, поведінка, опір соціалістичній модернізації аграрного сектора (1928–1933). Трагічне минуле: документи свідчать. Збірник документів в 5 томах. Т.1. Дніпро: Монолог, 2018. С. 20.

33 Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. У 2 кн. Книга перша/ Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев. Київ: «КАЛИТА», 2009. С. 703

34 Там само С. 502

35 Там само. С. 503.

грабунки і вбивства, які спричинили зростання песимістичних настроїв серед сільської спільноти: «Ми запитуємо, невже це вбивче для нас і уряду становище, що склалося в нашій області, а можливо і по всій Україні, є політика нашої партії по відношенню до колгоспників ...?»³⁶.

У квітні того ж року селяни с. Перещепино Новомосковського району писали у листі, адресованому вже безпосередньо партійному очільнику області, де сповіщали про тяжкий продовольчий стан в їхньому населеному пункті через діяльність його партійних керівників. «Люди умирають щоденно по 40 чоловік, і даже дійшли до того, що одна жінка... – зарізала свого чоловіка і двоє дітей та чужих двоє». Просили приїхати і ознайомитися самому з ситуацією: «Ми дуже просимо вас прийти до нас та розкрити цю банду, яка у нас керує. Всі бандити, столипінці, куркулі та п'яниці...»³⁷.

Писали відверті й гострі листи до партійно-державного керівництва республіки. Так, у листопаді 1931 р. правління артїлі «Незаможник» с. Тишківка Уманського району (у 1932 р. став частиною новоствореної Київської області), яке повністю розрахувалося з владою по всіх зобов'язаннях, у листі до Г. Петровського змалювало тяжкий стан артїлі через вилучення у неї всього зібраного нею зерна, через що ні колгоспникам не має чого їсти, ні худобі: «В сучасний момент в жодній країні немає гіршого життя робочій людині, ніж в країні Рад. Тому що в других країнах – коли людина напівголодна, то має у щось вдягнутись та взутись, а в нашій країні навпаки – працював у колгоспі цілий рік, а восени хліба нема... нещасного селянина скрізь палачі і вбивці п'ють послідню краплю крові селянської, а пишуть, що будують соціалізм. Це не будівництво, а вбивство, з такою політикою нам соціалізму не збудувать»³⁸. Лише за перші двадцять днів лютого 1932 р., на ім'я Г. Петровського надійшло від селян 1377 листів з приводу здійснюваної політики, де сповіщалося про критичну ситуацію на селі³⁹.

Ситуація була такою катастрофічною, що змушувала селян відкрито вести мову як на побутовому рівні, так і на офіційних зібраннях, що вони думають про дії влади. По селах всієї України працівники місцевих партійних та правоохоронних органів фіксували розмови, аналогічні розмовам, селян Чубарівського району (з 1937 р. – Пологівського району Запорізької області). Так, колгоспник А. Довбня Ганно-Пільської сільради заявляв: «Обдурили нас. Обіцяли багато, коли записували до колективу, а тепер ми всі голі. Нам треба Махна. Якби був Махно, ми б не були голодними». Колгоспник М. Орловський у колі односельців говорив: «Далі так жити неможливо. Аби скоріш прийшов на цю владу Махно, я б перший пішов до нього, тоді відігрався над активом, у першу чергу на хлібозаготівлях». І. Іванченко із Семенівської сільради із гіркотою зауважував: «Що за життя настало. Я першим не піду на захист партії, тому що вона робить неправильно. Одно грабує. Забирає хліб, нас голодними залишає». А О. Городовий на засіданні Марфинської сільради закликав земляків до рішучих дій: «Досить нам, селянам, вже терпіти. Треба вже скидати кожуха, одягати шинель, сідати на коні, що-небудь думати друге, бо далі нам селянам, кращого ждати нема чого, бо вже забирають все»⁴⁰. У Ганно-Пільській та Теплівській сільрадах Божедарівського району зафіксовано такі думки селян про комуністично-радянську владу: «Нами керує буржуазія, ... хліба це захист бідняків, вони давлять нас», «Хіба це влада? Зібралися бандити і обирають людей»⁴¹.

Листи українськими селянами надсилалися не лише до обласного чи республіканського партійно-державного керівництва, а й до Москви, вищим керівним особам країни, а саме, так званому «всесоюзному старості» (Голові вищого законодавчого органу СРСР,

36 ДАДО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 567. Арк. 31.

37 ДАДО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 609. Арк. 50

38 Колективізація і голод на Україні 1929–1933... С. 306–307.

39 ЦДАВАУ. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 99. Арк. 83

40 ДАДО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 330. Арк. 15–16.

41 Там само. Спр. 703. Арк. 68.

або, за сучасною термінологією, його президенту) М. Калініну⁴² та навіть самому батькові Й. Сталіну («а сонечко світить, та все – відтіля, від Сталіна-батька, з Москви, із Кремля»⁴³). Наприклад, у вересні 1931 р. селяни Одеського району звернулися з листом до Й. Сталіна, в якому сповіщали про руйнування економіки села здійснюваною політикою колективізації та примусової хлібоздачі, про голодування селян та про їх переслідування за висловлювання критичних зауважень щодо такої політики⁴⁴. У лютому 1932 р. комсомолец Пастушенко с. Полонисте Бабанського району Вінниччини, офіційно завіривши у райкомі комсомолу печаткою, направив листа Й. Сталіну з описом реальної ситуації в їхньому селі після виконання завищеного плану хлібоздачі: «Село колективізоване на 100%. А що тут, думаєте, радянська влада? Ні не радянська, а чисто буржуазний строй... Колгосп вивіз хліб до фунта. Зараз коням ні в зуб. ... Вже загинуло 56 коней... Свиней було розвели 500 штук, вже подошло з голоду 184. Трудодень обійшовся 37 коп., а пара чобіт – 37 крб. ... Маса людей підбурена проти радянської влади»⁴⁵. У квітні 1932 р. селяни с. Горби Глобинського району на Кременчуччині прямо писали Й. Сталіну, що в їхньому та у суміжних районах «поголовний голод серед народу», «діти вмирають в корчах від голоду» і прямо ставили перед ним питання. про можливість будівництва соціалістичного народного господарства, як що «ми приречені на голодну смерть»⁴⁶.

Спрямовувалися листи й до вищого партійного органу правлячої політсили СРСР – Політбюро Центрального Комітету ВКП(б). Наприклад, у надісланому у травні 1932 р. до нього селянами з Дніпропетровщини листі прямо говорилося про критичну ситуацію на селі, про голодування людей і худоби, про наругу над селянами, про ненависть їх через це до советської влади: «... терор населення, який сягнув таких масштабів, що у народу розпухли мізки і він починає ненавидіти советську владу, бо ні в кого вже немає гарантії, що його не викинуть з колгоспу, не заберуть останнє барахло й останню крихту хліба зі столу, бо народ оскаженів і на все, що хочеш здатен, тому що голодний і створюється таке враження, що його збираються погубити – поскаржитися нікуди і нікому – де підеш, кому скажеш, суди знущаються, міліція, ГПУ, прокуратура – це димова завіса, це всі знають. Зараз знущання над селянством дуже нагадує єврейський погром... становище вкрай важке на ґрунті голоду. Вся Україна на пороховому вулкані...»⁴⁷.

У квітні цього ж року колгоспник с. Кумарі Любашівського району на Одещині звернувся з аналогічним листом до Центрального Комітету більшовицької партії, де сповіщав про факти знущання над колгоспниками і доведення їх до стану, що вони змушені їсти палу худобу, працювати за сто грамів гречаного хліба в день, про те, що перед посівною було забрано весь хліб з колгоспу у план хлібоздачі. Водночас у зсипних пунктах, де зберігалося забране і у колгоспів, і в одноосібників зерно, воно згнило⁴⁸. Масовість звернень до вищого керівного органу партії та самого Й. Сталіна набула таких масштабів, що в ЦК КП(б)У завели реєстр листів, направлених їм з питань хлібозаготівель та голоду в Україні⁴⁹.

Мала місце також практика направлення листів до редакцій різного роду газет. Найчастіше це були друковані органи партійних обласних, республіканських та всесоюзних видань. Так у січні 1932 р. до редакції центрального друкованого органу ВКП(б) газети «Правда» надійшов лист, в якому сповіщалося про голодування колгоспників і настрої селянства: «... Україна, колгоспники, абсолютно всі приречені на голод, 80% зараз голодують та пухнуть... Боротьба ведеться не класова, а тваринна. Будь який авторитет втрачено для колективізації на вічні часи... Ненависть, збуджена голодом у народі – страшна річ. ... треба схаменутися:

42 Колективізація і голод на Україні. 1929-1933... С. 448.

43 Особистий архів автора. Спогади Довбань Лідії Андріївни.

44 Колективізація і голод на Україні. 1929-1933... С. 349.

45 Там само.. С.414-415.

46 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали/ Упорядн. Пиріг Р. Я. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. С.130.

47 ДАДО. Ф.19. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 41-42.

48 ЦДАВОВУ. Ф. 539. Оп.10. Спр.1444. Арк. 18.

49 Див. Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 130-138

по-перше, налагодити треба друк, адже ви пишете не худобі, а людям, і хоча б невелику частку правди, а треба писати. Не можна людей рахувати за абсолютну худобу»⁵⁰.

Широкого поширення набула й така форма спротиву, як оскаржування дій тих, хто реалізовував політику вищого державного керівництва на селі: здійснював «розкуркулення», вилучення зерна, майна, худоби, виключення з членів сільгоспартілі тощо. Скарги надсилалися до прокуратури, районних та окружних комітетів ВКП(б), до республіканських та центральних партійних та державних установ^{51,52,53}. І були випадки, коли такі дії селян мали успіх⁵⁴. Тож це створювало у них ілюзію, що в обласному центрі, в столиці республіки, а тим більше – у Москві влада не знає, що робиться на селі, тож і має місце така несправедливість, і достатньо написати листа до вищестоячих структур і розповісти все першому секретарю обкому, Голові Президії Верховної ради УСРР, Голові уряду республіки, першому секретарю ЦК КПБ(У), Всеросійському старості або й самому «батькові» Сталіну, як все буде виправлено.

Набули поширення також листівки та друковані звернення до населення України і безпосередньо до селянства. У них змальовувалася ситуація на селі, настрої в українському суспільстві, давалася характеристика владі та здійснюваній нею щодо села політиці, висвітлювалися її (політики) конкретні наслідки та нерідко вміщувалися заклики до повстання проти цієї влади. Серед селян же поширювалися листівки з закликами не здавати хліб та організувати повстанські загони для боротьби проти радянської влади⁵⁵. У 1929 р. лише за перше півріччя ОДПУ зафіксувала 119 випадків поширення антивладних листівок⁵⁶.

Всі ці факти були відображенням реальної ситуації та настроїв у селянському середовищі республіки. Вони свідчили, що село широко використовувало весь спектр демократичних, мирних форм доведення до влади своєї позиції щодо її політики відносно зміни його соціально-економічного статусу і у такий мирний спосіб демонструвало свою незгоду з нею.

Проте, на тлі мирних форм спротиву селян здійснюваній щодо них політики правлячої партії та ігнорування нею їхніх інтересів, набули широкого поширення й сили. Це й організація мітингів і демонстрацій на підтримку «розкуркулених» односельців, і побиття та підпали житла або господарських приміщень активних впроваджувачів політики створення колгоспів та вилучення зерна у селян, вбивства як місцевих, так і присланих активних «реалізаторів» цих заходів, протидія роботі хлібозаготівельних бригад тощо.

Широкого поширення набув такий спротив у виробничо-господарській сфері. Він, наприклад, проявлявся у «саморозкуркуленні», тобто розділі одного заможного одноосібного господарства на декілька значно менших, з точки зору влади «не куркульських» і розподілом їх між рідними і близькими. Це супроводжувалося зменшенням площ посівів – лише для власних потреб і зменшенням норм або й взагалі – уникненням оподаткування. «Саморозкуркулення» набуло таких масштабів, що почало позначатися на економічних показниках колгоспів. За офіційними даними, у такий спосіб перестало існувати 9,1% заможних господарств і 4,7% – середняцьких⁵⁷. Тобто, близько 15% селянських господарств платило мінімальний податок. Крім того, чимало селян не показували реальні обсяги засівів і худоби, відправляли синів на роботу у промисловість (це дозволяло набути статусу «родини робітників»), створювали

50 ДАДО. Ф. 19. Оп.1. Спр.90. Арк.41–42.

51 Романець Н. Селянство Дніпропетровщини в умовах сталінської революції «згори»: настрої, поведінка, опір соціалістичній модернізації аграрного сектора (1928–1933). Трагічне минуле: документи свідчать. Збірник документів в 5 томах. Т.1. Дніпро: Монолог, 2018. С.17, 18.

52 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи ... С. 109, 111,112.

53 Народна трагедія. Документи і матеріали про події 1932–1933 років на Дніпропетровщині/Редкол. В. В. Іваненко, О. А. Удод та ін. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ,1993. С. 34.

54 Див. напр.: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи... С. 143–144,148–149, 155, 174–175, 248–249, 348.

55 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи .... С 562–563, 564,

56 <https://web.archive.org/web/20180302171642/https://www.ridivira.com/uk/istoriya/sprotyv-henotsydu-ukrainski-selianski-povstannia-1930-1932-g> (дата звернення: 15.12.2024).

57 Романець Н.. Селянство Дніпропетровщини в умовах сталінської революції .... С. 15.

«бідняцько-середняцькі кооперативи» включно на чолі з підставними керівниками тощо⁵⁸. Цей комплекс дій селян помітно впливав на обсяги надходження бажаного державі зерна.

Значного розмаху набув і такий вид спротиву, як забій та розпродаж різних видів худоби. Мотив був один – все одно пропаде, а так хоч якась користь буде сім'ї. У результаті, наприклад, у 1930 р. у Високопільському районі (нині – Херсонська область, створена у 1944 р.) поголів'я лише корів та коней зменшилося, порівняно з 1926 р., відповідно в 1,5 та 3,5 рази⁵⁹. У 1932 р. керівництво Валківського району Харківської області свідчило про забій селянами у таких великих масштабах худоби, що це позначилося на економічних показниках колективних господарств та району загалом⁶⁰. Прокуратура Новомосковського району Дніпропетровської області на початку 1933 р. сповіщала про масовий забій селянами Новомосковського і Магдалинівського районів коней і великої рогатої худоби, що негативно позначилося на виробничих і економічних показниках колгоспів їхніх районів («хижацьки нищать худобу»⁶¹).

Вагому частку в складі активних форм спротиву становили так звані «волинки» – заходи з боку колгоспників, які полягали у сумлінному, але повільному виконанні різного роду сільгоспробіт, що різко уповільнювало визначені згори заготівельні роботи і негативно позначалося на запланованих показниках. Однак в офіційній термінології під «волинками» розумілися всі колективні антиколгоспницькі дії членів сільгоспартілей, як то: вилучення усуспільненої худоби, реманенту та майна з колгоспів, розподіл колективізованих посівів, індивідуальне збирання врожаю, невихід на роботу, стихійні мітинги тощо. Наприклад, за даними органів ОДПУ України лише за період жовтень 1931 – березень 1932 рр. в селах республіки відбулося 257 «масових виступів і волинок». І кількість їх з місяця в місяць зростала (жовтень – 12 «волинок», березень – 180). Як і кількість селян, що брали в них участь: «паралельно з різким зростанням масових виступів зростає кількість учасників, яка сягає 300 – 500 осіб у кожному»⁶².

Широкого поширення набули і такого роду вид спротиву селян політиці партії, як «жіночі бунти». Це зібрання великої кількості жінок, у більшості з маленькими дітьми, де вони висували різного роду вимоги керівникам правління колгоспів, сільрад, районним уповноваженим, які приїжджали у населений пункт, щодо форм і методів колективізації, несправедливих звинувачень односельців у приналежності до «куркулів» і «саботажників», їхніх арештів, віддачі під суд та виселення, вилучення непомірних норм зерна тощо. Влада не наважувалася на арешти жінок і змушена була реагувати на їх колективно висловлені вимоги. Так у с. Попово-Балка Дніпропетровської округи у жовтні 1930 р. натовп жінок зі 100 осіб накинувся на підводи, що вивозили вилучене у селян зерно, розвернув їх назад⁶³. Аналогічні дії відбулися й в інших районах округи. Так, наприклад, у Магдалинівському – це були Крамарка і Чаплинка, у Петриківському – Лобойківка і Єлизаветівка, у Нікопольському – Шолохове, у Криворізькому – Казанківка і Новолозуватка⁶⁴.

Нормою для багатьох селян було свідоме затягування виконання вказівок районних органів щодо призначених термінів вивезення зібраного зерна. Масовим стало неретельне його обмолочування зі свідомою метою залишати частину у відходах, щоб пізніше його вибрати і споживати. Багато селян у різний спосіб приховували від конфіскацій зерно та інші продукти.

58 Водотика С., Савенок Л. Українське село напередодні сталінської колективізації: чи існувала альтернатива історичного поступу. *Південний архів (історичні науки)* Вип. ХІІ. С. 21.

59 Безносів О. І. Менноніти юга України в годы «великого перелома». (1928–1933 гг.). *Вопросы германской истории*. 2001. С. 80.

60 Чорні жнива. Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (документи, спогади, списки померлих). Упорядк Т. Поліщук. Київ, Харків, Нью-Йорк, Філадельфія. Вид-во М. П. Коць, 1997. С. 71–72.

61 ДАДО. Ф. 1520. Оп. 3. Спр. 37. Арк. 307.

62 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи ... С. 142.

63 ДАДО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 160 Арк. 7.

64 Там само. Спр. 159. Арк. 19, 20.

Значних масштабів набув і такий вид спротиву, як масовий вихід з колгоспів. Вже у 1930 р., лише за перших сто днів після виходу у березні статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», якою він змушений був визнати де-факто масовий спротив селян політиці колективізації й пояснювати це перегинами на місцях та свавіллям місцевих партійних керівників, яких треба суворо засудити, а винних – покарати, з колгоспів вийшла майже половина примусом загнаних селян⁶⁵. У наступні 1931–1932 рр. цей процес тривав. Селяни при першій-ліпшій нагоді виходили з колгоспів. За звітами районних відділів ОДПУ республіки у 1932 р., вихід селян з колгоспів мав тенденцію до зростання. Так, наприклад, за перші 20 днів червня подали заяви про припинення членства більше 6 тис. осіб в 65 районах республіки, в наступні 10 – більше, ніж 7 тис. в 81 районі. Всього ж, за даними цих органів, лише впродовж червня 1932 р. надійшло заяв більше, ніж від 14 тис. колгоспників у 475 колгоспах зі 111 районів республіки⁶⁶. Вихід відбувався з обов'язковим поверненням з колгоспного загалу власного майна: робочої худоби, реманенту, свого паю землі. У разі, коли правління затягували з вирішення цих питань, селяни вирішували їх самостійно⁶⁷. Лише за третю декаду червня ОДПУ республіки факти розподілу колгоспних посівів на корню, збирання його в індивідуальному порядку були зафіксовані у 148 колгоспах 36 районів республіки⁶⁸. За цей же період люди забрали 1640 коней по 70 колгоспах⁶⁹. У вересні того ж року масовими виходами були охоплені у Вінницькій області 53 райони, у Київській – 27, у Харківській – 21⁷⁰. У Цебриківському районі Одеської області у липні по 22-м колгоспам було розібрано 339 господарствами, що вийшли, 211 коней, 112 корів 26 голів іншої худоби⁷¹.

Широкого поширення набув і такий вид спротиву, як масовані набіги на місця зберігання зерна: зерносховища, склади, зсипні пункти. Селяни, по декілька сотень осіб, нерідко неодноразово, здійснювали напади на них. Це у своїх звітах перманентно зазначали силові структури. У низці районів такі дії носили регулярний характер. Наприклад, в Якимівському районі (нині – Запорізька область) мешканці сіл Дем'янівської, Іванівської, Нижньосірогозької та інших сілград протягом зими та весни 1932–1933 рр. групами до 200 осіб систематично здійснювали напади на зерносховища, куди звозилося зерно з усього району і забирали від 50 до 200 ц⁷². Аналогічні факти мали місце у Генічеському, Новозлатопільському районах цієї (Запорізька) та Велико-Олександрівського – Одеської області⁷³. Вилучення зерна з зсипних пунктів або пунктів його зберігання стали масовим явищем. Так, лише у березні 1932 р. і лише на склади системи Союзхлібу на території республіки ОДПУ було зафіксовано 17 нападів, в яких брали участь від 300 до 500 осіб у кожному⁷⁴.

Масовість такого виду спротиву села політиці хлібозаготівлі сягала таких масштабів, що мовчати про них вже не могли ні правоохоронні органи, ні партійне керівництво держави і республіки. Так у лютому 1932 р. секретар Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвич, виступаючи на партійній конференції визнав, що напади в області на зерносховища набули системного характеру⁷⁵. Й. Сталін з цього приводу навіть звернувся з запискою до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, де ставив питання перед ним з цього приводу: «Невже так погано складаються справи на Україні? Де органи ДПУ? Чим вони займаються?»⁷⁶.

Поширеним видом спротиву політиці держави були й підпали житла або господарських приміщень активних впроваджувачів політики створення колгоспів, розкуркулення та вилучення зерна. Так, лише в одному селі Преображенка Царичанського району

65 Кульчицький С. В. Чорна борозна... С. 131.

66 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. С.пр.2021. Арк. 47.

67 Там само. Арк. 48.

68 Там само. Арк. 51.

69 Там само. С. 50.

70 Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. ... С. 525–526.

71 Махорін Г. Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932–1933 рр. Житомир: ФОП Євенок О. О. 2017. С. 112.

72 ДАДО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 6.

73 Там само. Спр. 493. Арк. 24-25.

74 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи... С. 142.

75 Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні. 2030-ті роки. Київ: Либідь, 1991. С.118.

76 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр. 5417. Арк. 8.

Дніпропетровської області у 1929 р. відбулося більш як 20 підпалів майна та будівель активістів реалізації політики колективізації⁷⁷. І така ситуація на селі була типовою. Загалом в республіці лише у 1928–1929 рр. зафіксовано 857 підпалів різних видів майна (копиця сіна, клуня, стайня, хата тощо) сільських активістів⁷⁸. У Вінницькій області в селі Бандурівка Чечельницького району лише за один тиждень грудня 1932 р спалено 2 підводи соломи, що належали голові сільради, хата та інші будівлі бригадира по хлібозаготівлі, 2 клуні члена комісії по хлібозаготівлі, а в селі Червона Гребля – хата старшого бригадира по хлібозаготівлі⁷⁹.

Не менш поширеними були й більш радикальні заходи покарання активістів політики впровадження колективізації, розкуркулення та вилучення зерна у сільського населення – побиття, а то й вбивства як місцевих, так і присланих активних «реалізаторів» цих заходів. Так, лише у 1928–1929 рр. у республіці було зафіксовано 318 вбивств активістів, 371 замах на їх вбивство, та 217 поранень⁸⁰. У 1930 р. вже було зафіксовано 2779 подібних фактів⁸¹.

Вершиною силових форм спротиву були колективні збройні виступи селян. Упродовж 1930 р. в Україні ОДПУ було зафіксовано 4098 таких виступів⁸². Селянські повстання охопили 16 округ. Епіцентрами спротиву стали Поділля і південна Волинь. Там селяни із сотень сіл виганяли представників радянської влади, ліквідували сільські ради, обирали нові органи управління⁸³. На Поділлі тогочас було зафіксовано 81 збройний виступ⁸⁴. Водночас повстання виникають на півдні України. На Одещині ними було охоплено чотири райони⁸⁵. На початку квітня вибухає одне з наймасовіших в республіці постань – Павлоградське. У ньому взяли участь селяни трьох суміжних районів загальною чисельністю до 1000 осіб. Повсталі були озброєні дробовиками, наганями, гвинтівками, навіть кулеметами⁸⁶. Бойові виступи мали місце й у селах Сумщини. Збройні сутички там тривали з березня і до кінця липня⁸⁷. На сході республіки ситуація була аналогічною. Наприклад, у двох районах Старобільської округи (нині частина Луганської області) створено загін чисельністю 200 осіб, який виступав під гаслом: «Геть радянську владу, хай живе Народна Воля!»⁸⁸.

У 1931 р. ситуація не змінилася. У республіці було зафіксовано 1354 «терористичних актів»⁸⁹. Одне з найбільших повстань вибухнуло навесні на Чернігівщині. Воно охопило п'ять районів області й тривало з певними перервами аж до вересня. Повстанці мали на озброєнні гвинтівки, мисливські рушніці, обрізи, револьвери, гранати, шаблі. Для їх придушення були залучені війська НКВС⁹⁰.

Однак, збройний опір селян не набув у республіці потужного поширення і не став серйозною загрозою для влади. Причина крилася в політиці держави щодо села України. По-перше, суцільна колективізація активно розгорталася в степовій зоні, де природні умови виступали вагомим обмежувальним фактором для розгортання селянської збройної повстанської боротьби, як у лісовій частині республіки. Проте колективізація там набула форм і методів степу значно пізніше. Тож виступи селян у республіці розпочиналися не одночасно. Координацію дій між повстанцями, зважаючи на віддаленість місць виступів

77 ДАДО. Ф. 19. Оп.1. Спр.31. Арк. 44.

78 Там само. С. 15.

79 Махорін Г. Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932–1933 рр. Житомир: ФОП Євенок О. О. 2017. С. 117–118.

80 Романець Н. Селянство Дніпропетровщини в умовах сталінської революції «згори»: настрої, поведінка, опір соціалістичній модернізації аграрного сектора (1928–1933). Трагічне минуле: документи свідчать. Збірник документів в 5 томах. Т.1. Дніпро: Монолог, 2018. С. 15.

81 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927–1939: в 5 т. Москва: РОССПЭН, 2000. Т. 2. С. 791.

82 Там само. С. 791.

83 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3191. Арк. 41.

84 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3154. Арк. 11.

85 Там само. Арк. 30–31.

86 Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. М. Даниленко. К., 2009. С. 20, 54.

87 <https://web.archive.org/web/20180302171642/https://www.ridivira.com/uk/istoriya/sprotyv-henotsydu-ukrainski-selianski-povstannia-1930-1932-тг> (дата звернення: 02.02.2025).

88 Там само

89 <https://www.ridivira.com/uk/istoriya/sprotyv-henotsydu-ukrainski-selianski-povstannia-1930-1932-тг> (дата звернення: 15.12.2024).

90 <https://www.ridivira.com/uk/istoriya/sprotyv-henotsydu-ukrainski-selianski-povstannia-1930-1932-тг> (дата звернення: 15.12.2024).

та неодноразовість їх початку, було складно налагодити. По-друге, зброя, що залишалася від воєнних часів, вже у попередній період була силовими структурами значною мірою вилучена із села. По-третє, влада з надзвичайною жорстокістю і демонстративно показово карала учасників повстань, незважаючи на їхній вік, присуджуючи довготривалі строки перебування за ґратами або смертну кару. У такий спосіб впливаючи на волю та бажання до виступу інших, потенційних, учасників майбутніх виступів. Наприклад, з арештованих учасників Павлоградського повстання 27 повстанців засудили до вищої міри покарання – розстрілу. Найстаршому з розстріляних було 54 роки, наймолодшому – 21⁹¹. Решта дістали від трьох до десяти років в'язниці. Тож, організаційні, логістичні, морально-психологічні умови для розгортання організованого збройного опору були несприятливими для селян.

Не можна не відзначити і такий вид масового спротиву селян, як еміграція. Цей процес зародився у 1929 р. у середовищі менонітів, що не бажали вступати до колгоспів. Так, Катеринславський окружний комітет КП(б)У повідомляв, що в деяких районах «цілі сім'ї знімаються, розпродують своє майно і прямують до Москви для ... дозволу на виїзд до Канади»⁹². Активно емігрували селяни прикордонних територій на землі суміжних держав. Так, за даними ОДПУ республіки, лише у 1932 р. 500 осіб з Молдавської автономії республіки перебралися до Румунії⁹³, а за першу половину року межі України полишили 745 осіб, майже вдвічі більша чисельність була затримана при спробі перетину кордону⁹⁴. Значна кількість селян змогла, попри надзвичайно щільний контроль, нелегально переправитися через советсько-польський кордон і отримати прихисток і допомогу у Польщі⁹⁵.

Незрівнянно більших масштабів набула внутрішня еміграція – полишення заняття сільським господарством і переїзд до інших регіонів СРСР або до міст України та влаштування на промислові підприємства⁹⁶. Міські працівники мали вагомі пільги. Так, вони отримували регулярно двічі на місяць фіксовану заробітну плату та ще й продуктивний пайок. Тож, селяни змушені були розпродавати своє майно, худобу, продавали житло і полишали село назавжди. Переїжджали в міста як одноосібно, так і цілими сім'ями, насамперед у міста, де відбувалося будівництво промислових підприємств.

Однак ще більшого поширення у середовищі членів колгоспів набула так звана «маятникова міграція», коли хтось з сім'ї виїжджав до міста на заробітки. Це міг бути або батько, або й взагалі обоє батьків. Заробивши грошей і придбавши зерно, борошно або інші продукти харчування, вони через якийсь час поверталися. Особливо це явище поширилося в районах та селах, наближених до міст. У низці районів чоловіче населення в переважній своїй більшості працювало у промислових центрах, як, наприклад, у Долинському (нині – Кіровоградська область), який межував з м. Кривий Ріг, де значними темпами освоювалися поклади залізної руди, починалося будівництво великого металургійного заводу й відчувалася значна потреба робочих рук. Наприклад, у колгоспах «Переселенець» і «Влада ради» Дмитрівської сільради району працездатне населення в повному складі полишило свої домівки, направившись на промислові підприємства міста і навесні нікому було виходити в поле⁹⁷. І цей процес мав сталу тенденцію до неухильного зростання. За даними ОДПУ, на середину лютого 1932 р. з сіл республіки вибуло майже 12 тис. осіб, а на кінець другої декади травня – вже 116 тис.⁹⁸

Отже, види і форми селянського опору політиці колективізації, здійснюваної правлячою партією, та їхня масовість свідчать, що українське село не було пасивною безсловесною масою, яка понуро виконувала забаганки влади, її злочинні накази, не отарою овець, яких

91 Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. М. Даниленко. К., 2009. С. 22

92 Безносів О. І. Вказ. праця. С. 76.

93 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи... С. 141.

94 Там само. С. 259.

95 Сергійчук В. Втрати українських селян втікачів за кордон у 1932–1933 роках. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації». Київ: Видавництво Олег Філок, 2017. С. 165–168.

96 ДАДО. Ф. 1520. Оп. 3. Спр. 37. Арк. 307.

97 ДАДО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 170. Арк. 11.

98 Голодомор 1932-1933 років в Україні. С. 258.

влада вела на забій у вигляді створення з них покірних виконавців шляхом позбавлення власності: землі, реманенту, худоби. Воно у різний спосіб, по мірі свого розуміння і сприйняття ситуації, демонструвало свою незгоду з такою політикою, застосовуючи весь спектр як пасивних, так і активних форм мирної та збройної боротьби.

Однак, попри масовий спротив села, відбулося проведення форсованої колективізації та запровадження в результаті її реалізації колгоспного ладу. Тож постає питання, як так трапилося, що село, попри своє несприйняття такої політики і у різний спосіб протистояння їй, дозволило більшовицькому режимові нав'язати йому свою волю.

Причини невдачі потрібно розглядати насамперед у площині теоретичних положень, якими керувалася партія у відносинах із селянством упродовж десятиліть і на яких відбувалося формування світогляду її членів. Вони (теоретичні положення) були сформульовані основоположниками марксизму та активно використовувалися в практичній діяльності партії як до жовтневого заколоту, так і у роки революційної боротьби та після встановлення советської влади.

К. Маркс та Ф. Енгельс визначили селянство реакційним класом, у котрого немає майбутнього. Уже в «Маніфесті Комуністичної партії», написаному в 1847–1848 рр., вони доводили, що його реакційність визначається способом життя і праці, повсякденним буттям, «ідіотизмом сільського життя»⁹⁹. За їхніми твердженнями, селяни, як і представники (за їхньою термінологією) «середніх прошарків»: дрібний промисловець, дрібний торговець, ремісник, – є реакційними за своєю природою, тому що виступають проти суспільного прогресу, хочуть повернути колесо історії назад¹⁰⁰. Передовим класом ними був визначений пролетаріат, з яким вони пов'язували прогрес людства і побудову його світлого майбутнього. «З усіх класів, котрі протистоять тепер буржуазії, тільки пролетаріат являє собою дійсно революційний клас, тому що з його розвитком пов'язаний розвиток суспільства, прогрес людства»¹⁰¹.

Паралельно з обґрунтуванням ролі та місця різних класів при побудові нового суспільства, вони визначили долю «реакційних». Стосовно селянства, вони бачили необхідність активного залучення його економічного і демографічного потенціалу у процес його (нового суспільства) становлення. Доводили, що це на користь як селянству, так і всьому суспільству. Цим, на їх думку, буде вирішено дві проблеми: залучення його економічного потенціалу сприятиме розвитку економіки нового суспільства, а широка участь селян у колективних формах матеріального виробництва – створенню нового типу людини, людини з колективістською психологією. «Подібно до того, як у минулому столітті селяни і робітники мануфактур після залучення до великої промисловості змінили весь свій життєвий уклад та стали зовсім іншими людьми, точно так само загальне ведення виробництва силами всього суспільства і новий розвиток виробництва, що впливає звідси, потребуватиме абсолютно нових людей і створить їх»¹⁰².

Російські теоретики марксизму на чолі з В. Леніним розвинули ці положення. Подаючи пролетаріат як найбільш революційний і прогресивний клас, вони водночас характеризували селянство як його антипод, як ворожу силу, дрібнобуржуазну масу¹⁰³. З перших своїх статей В. Ленін вперто доводив тотожність селянства з буржуазією, визначав селян «дрібними виробниками»... тобто «дрібними буржуа»¹⁰⁴, «дрібними господарчиками»¹⁰⁵. Подібно давньоримському сенаторові Катону, що увійшов в історію наполегливими вимогами про необхідність знищення Карфагену, він у своїх статтях невпинно проводив ідею, що село є базою для дрібної буржуазії, тобто є основою для розвитку капіталізму, від якого страждає пролетаріат. **Отже, є ворожою для нього і його партії силою. Тож, у програмі більшовицької партії було**

99 Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Москва: Госполитиздат, 1956. Т. 4. С. 428.

100 Там само. С. 434.

101 Там само. С. 434.

102 Энгельс Ф. Принципы коммунизма // Сочинения. Т. 4. С. 335.

103 Ленин В.И. Проект программы нашей партии // Полн. собр. соч. Москва: Политиздат, 1968. Т. 4. С. 229.

104 Ленин В. Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов // Полное собрание сочинений. Москва: Политиздат, 1968. Т. 1. С. 238.

105 Ленин В. Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве // Полное собрание сочинений. Москва: Политиздат, 1968. Т. 1. С. 369, 384.

записано, що всі класи тодішнього суспільства стоять за збереження існуючого (тобто – тодішнього) соціально-економічного ладу, окрім пролетаріату, інтереси якого і презентує більшовицька партія¹⁰⁶.

І хоча у другій половині 1917 р. ця пролетарська партія з тактичних міркувань її лідера проголосила себе партією робітників і селян, тобто зробила карколомний ідеологічний кульбіт, її ідеологічна налаштованість щодо селянства залишилася незмінною. Тож, фактично, стали існувати в свідомості членів більшовицької партії паралельно два сприйняття селянства: традиційне – як ворожого, реакційного класу, та декларативне (визначеного партійною директивою) – як союзника, інтереси якого партія відстоює. Тільки за одного уточнення – за провідної ролі робітничого класу. Цим підкреслювалося, що селянство у такому тандемі розглядається як меншовартісна складова. З часом таке сприйняття селянства закріпилося у свідомості членів правлячої партії, було інтродуковано в суспільну свідомість населення нової країни. І таке бачення селянства (як меншовартісного) постійно проявлялася в тому, що важливі соціально-економічні проблеми країни впродовж всього періоду існування більшовицької партії, вирішувалися нею за рахунок села.

Це проявилось вже під час «воєнного комунізму», коли продовольчі проблеми вирішувалися за рахунок економічних і соціальних інтересів селян: наприклад, продрозкладка, яка примусово здійснювалася у силовий спосіб для забезпечення потреб робітничого класу та міста як місця його зосередження. Всі дії щодо селянства розглядалися партійцями, як абсолютно правильні й природні, а захист села від таких «правильних» дій трактувався ними, як прояв реакційності селянства, визначеною ще засновниками більшовицької ідеології, і жорстко придушувався силою, що характеризувалося як революційна доцільність дій пролетарської партії на «контрреволюційні», «бандитські дії», «саботаж» села.

Продовжилося таке ставлення до села і в післявоєнні роки, коли розпочалося відновлення економіки. Його (це відновлення) було намічено здійснювати за рахунок селянства (за визначенням К. Маркса – реакційного класу), як меншовартісної, економічно і соціально відсталого, вороже налаштованої складової, призначення якої полягало у всебічному забезпеченні у повному обсязі потреб станового хребта економіки – промисловості та «панівного класу» соювієтського суспільства, його (за комуністичною доктриною) гегемона – пролетаріату, дешевою сільськогосподарською продукцією. Для цього були завищені ціни на промислову продукцію, яку споживало село і зменшено – на сільськогосподарську, яку воно виробляло. Створено так звані ножиці цін, за рахунок яких керівництво держави намагалося отримати додаткові прибутки, покращити умови існування пролетаріату й міст, як центрів осереддя робітничого класу – соціальної та ідейної опори правлячої партії (за К. Марксом, використано економічний потенціал села). У період НЕПу влада намагалася не лише задешево отримати від селянства продовольство і сировину, але й накопичити за його рахунок ресурси для здійснення радянської модернізації¹⁰⁷.

Вона, за переконанням керівництва СРСР, мала здійснюватися з залученням економічного потенціалу села. Й. Сталін як керівник партії у повній відповідності до комуністичної доктрини щодо селянства, зробив це в контексті соціально-економічних процесів, що відбувалися в країні у 1930-х рр. Він (слідом за К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. Ленінінм) вважав за необхідне «перевиховати селянина, виправити його індивідуалістичну психологію та зробити його справжнім трудівником соціалістичного суспільства»¹⁰⁸. Для цього ж насамперед при створенні селянських колективних господарств рекомендував викинути з села «всі шкідливі елементи» і підібрати для колгоспів перевірені більшовицькі кадри, маючи на увазі представників пролетаріату¹⁰⁹. Тож, із запровадженням колективізації ретельно контролював процес реалізації цього проекту: «викидання шкідливих елементів» та підбір

106 Ленин В. Проект программы нашей партии // Полное собрание сочинений. Москва: Политиздат, 1968. Т. 1. С. 239.

107 Водотика С., Савенок Л. Українське село напередодні сталінської колективізації: чи існувала альтернатива історичного поступу. *Південний архів (історичні науки)*. 2023. № 42. Вип. XLI. С. 21. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-42-3>

108 Сталин И. К вопросам аграрной политики в СССР // Сочинения. М.: Госполитиздат, 1949. Т. 12. С. 165

109 Сталин И. Итоги первой пятилетки // Сочинения. М.: Госполитиздат, 1949. Т. 13. С. 195.

«перевічених кадрів», постійно і жорстко вносячи різного роду корективи у здійснювану щодо українського села політику.

Керуючись теоретичними положеннями марксизму про ворожість селянства інтересам робітничого класу, вище більшовицьке керівництво на чолі зі Й. Сталіним визначило такі жорстокі методи залучення потенціалу села республіки до вирішення проблем індустріалізації країни, що врешті й визначило такі тяжкі соціальні, економічні, демографічні та гуманітарні наслідки Голодомору для України. Адже у свідомості керівників партії були свіжі події українських визвольних змагань, в яких брали участь великі маси українського селянства, цілі селянські армії, які, хоч і виступали за Ради, але без більшовиків, бо бачили в них тотальну і несправедливу, антинародну силу. Проте такими діями ніби підтверджувалася теза авторів марксистської ідеології про реакційність селянства і ворожість його всім реформам «прогресивної» робітничої – більшовицької партії.

Керуючись такими положеннями стосовно українського села, яке активно брало участь в антибільшовицькій боротьбі як у військах Української Народної Республіки, Української Держави, так і в різного роду селянських формуваннях, і висунуло зі свого середовища чималу плеяду потужних харизматичних і авторитетних лідерів, здатних організувати і повести на боротьбу великі народні маси, більшовицька влада з підвищеними підозрою і настою сприймала українське село.

Додаткову роль відігравав і особистий життєвий досвід керівників більшовицької (власне **російської** (виділено нами – О. Н.) соціал-демократичної партії), які ще за часів дореволюційних перебували «на Україні» і бачили на українських ринках вищий рівень заможності українського селянства. Й. Сталін у 1920 р. як член Реввійськради Південно-Західного фронту та керівник Української трудової армії перебував у різних регіонах України і це бачив на власні очі. Тож не вірив у те, що українське село не спроможне виконувати встановлені для нього норми хлібоздачі. Розглядав, слідом за засновниками марксизму, неспроможність селян виконувати плани хлібоздачі, як небажання їх робити внесок у реалізацію планів партійно-державного керівництва будувати соціалізм, як саботаж запроваджуваної політики¹¹⁰. Тому більшовицька влада з перших же років установа свого режиму в республіці з підвищеною жорстокістю карала будь-які прояви незадоволення селян, розглядаючи їх як загрозу своєму існуванню та прояв вірності ідеям української державності, відродженої за часів визвольних змагань.

Упереджене ставлення з боку більшовицької партії та її керівників до українського селянства сприяло створенню потужної системи контролю за ним, як серйозним опонентом, джерелом потенційної небезпеки для більшовицького режиму, базою українського національного руху, здатним, на думку партійного керівництва, виступити проти советської влади. Тому впродовж 1920-х років ОДПУ було створено розгалужену мережу секретних співробітників та освідомлювачів¹¹¹, яка забезпечувала тотальний контроль за селянами республіки, їх настроями і діями та давала можливість силовим органам оперативно і жорстко реагувати на виявлені факти вигаданої непокори, безжально вилучаючи з селянського соціуму запідозрених у нелояльності до советської влади та її політики. Під пильну увагу органів державної безпеки бралися всі мешканці села, хто виявляв хоч якесь незадоволення тими чи іншими аспектами радянської дійсності, реалій життя на селі, або за часів визвольних змагань брав участь у різного роду військових формуваннях, селянських повстанських загонах, займав активну громадську позицію.

Упродовж цих років проти них як «контрреволюційних елементів» з залученням й частин РСЧА¹¹² проводилися каральні операції, які супроводжувалися арештами і засудженням до значних термінів позбавлення волі або розстрілів. З часом представники ОДПУ отримали право навіть винесення позасудових вироків вищої міри «соціального захисту». Така діяльність влади щодо села носила системний і перманентний характер. Під час її здійснення щороку в межах

110 Маркс К., Знгельс. Ф. Манифест Коммунистической партии // Сочинения. Москва: Госполитиздат, 1956. Т.4. С. 428.

111 Подкур Р. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920 – на початку 1930-х (за матеріалами ВУЧК-ГПУ). Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 2005. Вип. 31. С. 91–92.

112 Там само. С. 99.

України заарештовувалося по декілька тисяч найбільш активних і харизматичних представників селянства. Про її масштаби свідчать звіти ОДПУ УСРР. Наприклад, протягом 1926–1927 рр. ОДПУ УСРР «викрили» в республіці 445 «куркульських угруповань», у 1928 р. було заарештовано близько 7 тис. осіб, звинувачених у «політико-ідеологічних злочинах» проти советської влади, а саме як «селянські контрреволюціонери» та «українські контрреволюціонери»¹¹³. Тож, від початку 1920-х рр. – до початку форсованої колективізації та масованого вилучення хліба з українського села владою було вилучено десятки тисяч як осіб, здатних організувати та очолити селянський рух опору, так і тих, що мали досвід збройної боротьби та керівництва різного рівня збройними формуваннями. У такий спосіб більшовики підірвали організаційний потенціал селянства.

Зі стартом колективізації силовий тиск на село з боку влади ще більше посилювався. Адже значно зросла чисельність селян, що заявляли про небажання вступати до колгоспу або здавати державі встановлені нею непомірні норми зерна. Так, під час лише хлібозаготівельної кампанії 1927/28 господарського року, ОДПУ було зареєстровано 538 випадків відмови від виконання завищених норм хлібоздачі, а 1928/29 р. вже – 1266¹¹⁴. За термінологією цих органів, такі дії селян характеризувалися як «куркульський терор». Тобто, за ці та подібні відмови вони мали отримати з боку советської влади жорстку реакцію – засудження до значних термінів позбавлення волі. Наприклад, у квітні 1929 р. Дніпропетровський окружний суд засудив на терміни від 3 до 8 років групу селян, що лише говорили в колі односельців про завищені податки і незгоду їх сплачувати, засуджували методи, яким здійснювалася колективізація¹¹⁵. У разі, коли в органів юстиції були відсутні належні аргументи щодо участі у «куркульському терорі» селян, їх просто виселяли як «соціально-небезпечних елементів». Така категорія була доволі значною. Лише за 1927–1928 рр. і тільки в рамках однієї кампанії по боротьбі з «куркульським терором» ОДПУ вислали за межі України більше, ніж 8 тис. селян¹¹⁶.

Активізувалася й кампанія з виявлення і арештів «учасників повстанського підпілля». У 1931 р. по одній лише Чернігівській області з метою «розкриття повстанського підпілля» і «його розгрому» було заарештовано 7900 осіб, зокрема 2456 «куркулів», 411 «колишніх петлюрівців», «політбандитів», «карателів», ліквідовано 34 «повстанські організації» і понад 100 внутрішньоколгоспних «контрреволюційних угруповань», 316 сімей було вислано за межі України¹¹⁷. У наступному, 1932 р., тільки за чотири місяці (серпень-листопад) по селах республіки було заарештовано вже майже 18 тис. осіб і більше 13 тис. з них було засуджено на терміни від 3 до 10 років, 276 – розстріляно, ще 453 відправлені на заслання¹¹⁸. Тобто, влада штучно і свідомо підводила прояви незадоволення селян під «важкі» – політичні статті, щоб вилучати з їхнього середовища своїх потенційних опонентів. У такий спосіб, з одного боку, позбавляла село можливостей належним чином реагувати на її жорстокі дії відносно нього, а з іншого, – залякуючи інших селян, паралізувала їхню волю до організованого опору. Особливість такої політики влади полягала в її перманентному і комплексному застосуванні. Репресії щодо селян здійснювалися паралельно і по лінії органів держбезпеки, і по лінії органів юстиції, і по лінії партійних та радянських органів, спираючись на контрольовані більшовиками на селі інституції: партійні та комсомольські сільські осередки, комітети незаможних селян, сільради. Фактично завдяки перманентному і комплексному характеру, стали основним і найбільш ефективним інструментом позбавлення селянства можливостей організованого опору репресивній політиці правлячої партії.

Водночас із системним контролем за селянським соціумом та вилученням щорічно з його середовища у значних масштабах найбільш потенційно зорієнтованих на протистояння з владою особистостей, силові структури займалися пошуком і вилученням у селян вогнепальних засобів

113 Романець Н. Репресивна політика Радянської влади в українському селі (1925–1939). Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2014. С. 63, 76.

114 Там само. С. 89.

115 Там само. С. 92.

116 Там само. С. 93.

117 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи... С. 60.

118 Розсекречена пам'ять: Голод 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. Київ: Стило, 2007, С. 348, 349.

ймовірної боротьби з комуністичною системою. Адже значна частина чоловіків повернулася з фронтів Першої світової війни зі стрілецькою зброєю і потім користувалася нею в умовах національно-визвольних змагань, коли влада змінювалася з калейдоскопічною швидкістю і у такій ситуації доводилося покладатися лише на власні сили при захисті свого майна, коли на нього посягали різні авантюристи та мародери. Багато хто з них зберіг зброю і з часів перебування у повстанських згонах чи іншого роду військових формуваннях.

Тож у багатьох селян у стрісі була схована гвинтівка. І вони при нагоді використовували проти найбільш активних впроваджувачів політики колективізації та вилучення хліба. Наприклад, під час хлібозаготівельної кампанії 1927/1928 сільськогосподарського року у республіці відбулося 538 фактів, термінологією радянських органів юстиції, «куркульського терору», а в наступному, 1928/1929 сільськогосподарському році – 1266¹¹⁹. Під час арештів звинувачуваних у них при обшуках вилучалася чимала кількість вогнепальної зброї. Так, тільки за два перших місяці 1932 р. і лише органами ДПУ «при далеко не достатній роботі в цьому» було виявлено і вилучено лише нарізної зброї 3500 одиниць¹²⁰. У січні – лютому 1932 р. у Чернігівській області органами ДПУ було вилучено «значну кількість зброї»¹²¹. Загалом по республіці протягом одинадцяти місяців 1932 р. ОДПУ вилучили в сільській місцевості 28 200 одиниць зброї, з якої 19 490 – нарізна¹²².

Тож, як результат такої діяльності органів ДПУ, міліції, прокуратури з перманентного, в значних масштабах та у жорстких формах і системному знекровленні села, вилучення з нього у значних масштабах харизматичних особистостей, здатних організувати, очолити та повести селян на захист своїх інтересів, селянство виявилось знекровленим. Тому з початком колективізації та розкуркулення попри значні й різноманітні за формою і методами, але не зорганізовані та нескординовані у масштабах республіки ні в часі, ні в просторі виступи, село не створило, не могло, об'єктивно не мало можливостей створити реальну альтернативу більшовицькій силі. Такими своїми діями влада досягла мети відносно свого «класового ворога». По-перше, залучила його економічний потенціал для індустріалізації країни; по-друге, шляхом жорстокого адміністративного тиску і загрози втрати життя, запровадженням Голодомору масштабного знекровила та примусила до роботи у створених нею і підконтрольних їй сільськогосподарських структурах, формуючи у селян нову – «колективістську», «пролетарську» психологію, а насправді – психологію покори найманого працівника. Опір, який село чинило владі, за своїми масштабами вже не являв для неї суттєвої загрози, він був вже значно ослаблений її попередньою перманентною системною роботою на селі.

Висновки

Отже, політика вищого партійно-державного керівництва СРСР стосовно селянства, зокрема селянства України, у кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. не була його унікальними витвором. Вона була результатом реалізації ідей засновників марксизму, які визначили селянство реакційним класом та окреслили шляхи і методи використання його економічного і демографічного потенціалу при побудові нового ладу. Ці двоїсті положення комуністичної доктрини були російськими ліворадикалами на чолі з В. Леніними закріплені в свідомості однопартійців і стали частиною їх світогляду. Після встановлення більшовицької влади їм треба було лише реалізувати запропоноване засновниками марксизму. Перебування у полоні теоретичних положень про несприйняття селом новацій у суспільстві і ворожість його інтересам робітничого класу і його партії й визначило такі жорстокі методи у стосунках більшовицької влади з селянством в період українських визвольних змагань і за часів НЕПу. З особливою силою і серйозними соціально-економічними та демографічними наслідками для села ця прихильність до теоретичних догм виявилася у період, пов'язаний з індустріалізацією країни.

Керуючись, з одного боку, марксистськими догмами про ворожість селянства поступу «у світле майбутнє», а з іншого – тезою про те, що українське селянство «спить і мріє» про боротьбу

119 Репресивна політика Радянської влади в українському селі (1925–1939). Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2014. С. 89.

120 Розсекречена пам'ять: Голод 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. Київ: Стило, 2007. С. 515.

121 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи... С. 60.

122 Даниленко В. Антирадянське повстання селян в Україні... С. 14.

за свої економічні, соціальні права та відродження національної державності, більшовицька влада з початку 1920-х рр. безжалю і жорстоко у значних масштабах «виривала» з селянського середовища всіх запідозрених нею у нелояльності до себе, знекровлюючи його шляхом арештів, розстрілів, засланням найбільш харизматичного елементу, здатного організувати спротив, одночасно вилучаючи з села зброю. У такий спосіб позбавила його як належного організаційного, демографічного, збройного потенціалу, так і сили волі та спроможності до організованої боротьби у значних масштабах. Тож, коли почала реалізовуватися політика форсованої колективізації та силового залучення економічного потенціалу села до індустріалізації країни, селянство, попри несприйняття більшістю, масові виступи, використання широкого спектру форм і методів спротиву цій політиці, вже було не спроможне протистояти їй. Це і зумовило перемогу влади. У результаті відбувся серйозний соціально-економічний злам на селі. У наслідок колективізації і Голодомору сталося таке явище, як розселення, тобто втрата самодостатнього селянина-господаря, який був водночас носієм і досвідом виробництва сільськогосподарської продукції, і духовної культури нації. Відбулося замикання багатьох аспектів економічного, виробничого, соціального, громадського і культурного життя села на бюрократичні структури, контрольовані державою та комуністичною партією. Зі створенням колгоспного ладу перестав існувати самостійний вільний селянин, власник результатів своєї праці, а був сформований підневільний працівник, що залежав від волі партійного чи господарського чиновника. «Великий перелом» був запрограмований ще на етапі формування комуністичної доктрини. Тож трагедії не можливо було запобігти. Вона була закладена в основу комуністичної ідеології, яка розглядала селянство як реакційну і ворожу для себе силу.

References:

1. Beznosov, O. (2001). Mennonity yuha Ukrainy v hody «velykoho pereloma». (1928–1933 hh.). [Mennonites of the south of Ukraine in the years of the «great turning point» (1928–1933)]. *Voprosy hermanskoï istorii. [Questions of German history]*, 75–88. [in Ukrainian].
2. Danylenko, V. (2009). Antyradianske povstannia selian v Ukraini naperedodni holodomoru [Anti-Soviet peasant uprising in Ukraine on the eve of the Holodomor]. Pavlohradskе povstannia 1930 r.: Dokumenty i materialy [Pavlohrad Uprising of 1930: Documents and Materials]. Kyiv: Ukrainyskyi pysmennyk, 13–27. [in Ukrainian].
3. Danylenko, V., Kasianov, H. & Kulchytskyi, S. (1991). Stalinizm na Ukraini. 20–30-ti roky. [Stalinism in Ukraine. 1920s–1930s]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
4. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti.
5. Enhels, F. Pryntsypy kommunizmu [The principles of communism]. Marks K. & Enhels F. Tvory. [Composition], 4, 322–339. [in Russian].
6. Ivanenko, V., Udod, O. & Romanets. (Eds.) (1993). Narodna trahediia. Dokumenty i materialy pro podii 1932–1933 rokiv na Dnipropetrovshchyni. [People's Tragedy. Documents and materials about the events of 1932–1933 in the Dnipropetrovsk region]. Dnipropetrovsk: DDU. [in Ukrainian].
7. Kulchytskyi, S. (2004). Opir selianstva sutsilnii kolektyvizatsii. Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal. [Peasant resistance to complete collectivization.]. *Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian Historical Journal]*, 2, 31–50. [in Ukrainian].
8. Kulchytskyi, S. (2013). Ukrainyskyi Holodomor: otsinka vtrat. [Ukrainian Holodomor: assessment of losses.]. *Kraieznavstvo [Local history]*. 4 (85), 37–54. [in Ukrainian].
9. Kulchytskyi, S. (1991). Chorna borozna. Stalin i sutsilna kolektyvizatsiia na Ukraini. [The Black Furrow. Stalin and Complete Collectivization in Ukraine]. *Donbass. [Donbass]*, 1, 116–135. [in Ukrainian].
10. Libanova, E. (2009). Otsinka demohrafichnykh vtrat Ukrainy vnaslidok holodomoru 1932–1933 rokiv. [Assessment of demographic losses in Ukraine as a result of the famine of 1932–1933]. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny, demohrafichni naslidky, pravova otsinka. Mater. Mizhnar. nauk. konf. [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: Causes, Demographic Consequences, Legal Assessment. Proceedings of the International Scientific Conference]*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].
11. Lenin, V. (1968). Proekt prohrammy nashei partii [The draft program of our party]. Poln. sobr. soch. Moscow: Polytyzdat. [The full collection is composed], 4, 211 – 239[in Russian].
12. Lenin, V. (1968). Chto takoe «druzia naroda» y kak oni voiuut protiv sotsial-demokratov [What are «friends of the people» and how do they fight against the Social Democrats]. Poln. sobr. soch. [The full collection is composed], 1, 125–346[in Russian].
13. Lenin, V. (1968). Ekonomicheskoe sodержanye narodnychestva [he economic content of populism]. Poln. sobr. soch. [The full collection is composed], 1, 347–534[in Russian].

14. Lytvyn, V. (Ed). (2003). Holod 1932–1933 rokov v Ukraini: prychny ta naslidky. [The famine of 1932–1933 in Ukraine: causes and consequences.]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
15. Makhorin, H. (2017). Formy oporu ukrainskoho selianstva u chasy Holodomoru 1932–1933 rr. [Forms of resistance of the Ukrainian peasantry during the Holodomor of 1932–1933.]. Zhytomyr: Vydavets FOP Yevenok O. O. [in Ukrainian].
16. Marks, K. (1956) Manifest Komunistychnoi partii [Manifesto of the Communist Party]. Marks K., Enhels F. Tvory. [Compositions]. Moskva: Hospolizdat, 4, 419–459. [in USSR].
17. Mekheda, N. (2017). Istoriohrafia sotsialno-demografichnykh ta moralno-psykholohichnykh naslidkiv Holodomoru 1932–1933 rokov. [Historiography of the socio-demographic and moral-psychological consequences of the Holodomor of 1932–1933]. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Holodomor 1932–1933 rokov: vtraty ukrainskoi natsii». [Materials of the International Scientific and Practical Conference «Holodomor of 1932–1933: Losses of the Ukrainian Nation»]. Kyiv, 4 zhovtnia 2016 roku. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk. [in Ukrainian].
18. Mykhailichenko, E. & Shatalina (Eds). (1993). Kolektivizatsiia i holod na Ukraini. 1929–1933. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Druhe vydannia. [Collectivization and famine in Ukraine. 1929–1933. Collection of documents and materials. Second edition. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
19. Nikiliev, O. (2005). Holod 1932–1933: selo v konteksti teorii i praktyky marksyzmu. [The famine of 1932–1933: the village in the context of the theory and practice of Marxism.]. *Hrani*. [Faces], 6, 59–61. [in Ukrainian].
20. Nikiliev, O. (2022). Holodomor: killisni naslidky trahedii v interpretatsii ukrainskykh doslidnykiv. Problema poshuku istyny. [Holodomor: quantitative consequences of the tragedy as interpreted by Ukrainian researchers. The problem of searching for truth]. *Hrani*. [Faces], 25, 6, 60–66. <https://doi.org/10.15421/172270> [in Ukrainian].
21. Nuar, A. (2020). Vychennia velykoho lyvanskohololu 1914–1918: naukovy pidkhid (konspekty promovy). [Studying the Great Lebanese Revolution 1914–1918: A Scientific Approach (Speech Outline)]. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Problema ekzystalitsiynoho vyboru pid chas holodomoru-henotsydu». [Materials of the International Scientific and Practical Conference «The problem of existential choice during the holodomor-genocide»]. Kyiv: Vydavets Melnyk Yu. M. [in Ukrainian].
22. *Osobystyi arkhiv avtora*. [The author's personal archive.]. Spohady Dovban L. A. [Memories of Dovban L. A.]. [In Ukrainian].
23. Papakin, H. (2013). «Chorna doshka»: antyselianski represii (1932–1933) [«Blackboard: Anti-peasant repressions (1932–1933)»]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
24. Petryshyna, O., Herasymenko, M., & Stasiuk, O. (Eds). (2021). Henotsyd ukrainsiv 1932–1933. Za materialamy dosudovykh rozsliduvan. [Genocide of Ukrainians 1932–1933. Based on materials of pre-trial investigations]. Kyiv: Vyd. Marka Melnyka. [in Ukrainian].
25. Podkur, R. (2005). Zbroinyi vystup yak radykalna forma oporu radianskii vladi v USRR v 1920 – na pochatku 1930-kh (za materialamy VUCHK-HPU) [Armed uprising as a radical form of resistance to Soviet power in the Ukrainian SSR in the 1920s and early 1930s (based on materials from the Ukrainian State Committee for the Procuracy of the GPU), 31, 90–102]. [in Ukrainian].
26. Polishchuk, T. (Ed.). (1997). Chorni zhnyva. Holod 1932–1933 rokov u Valkivskomu ta Kolomatskomu raionakh Kharkivshchyny (dokumenty, spohady, spysky pomerlykh). [Black Harvest. The famine of 1932–1933 in the Valkivsky and Kolomatsky districts of the Kharkiv region (documents, memoirs, lists of the dead)]. Kyiv, Kharkiv, Niu-Iork, Filadelfia. Vyd-vo M. P. Kots. [in Ukrainian].
27. Polishchuk, T. (Ed.). (1997). Chorni zhnyva. Holod 1932–1933 rokov u Valkivskomu ta Kolomatskomu raionakh Kharkivshchyny (dokumenty, spohady, spysky pomerlykh). [Black Harvest. The famine of 1932–1933 in the Valkiv and Kolomatsky districts of the Kharkiv region (documents, memoirs, lists of the dead)]. Kyiv, Kharkiv, Niu-Iork, Filadelfia. Vyd-vo M. P. Kots. [in Ukrainian].
28. Pyrih, R. (Ed). (2007). Holodomor 1932–1933 rokov v Ukraini: dokumenty i materialy/ Uporiadn. [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: documents and materials]. Pyrih R. Ya. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].
29. Reva, I. (2007). Po toi bik sebe: sotsialno-psykholohichni ta kulturni naslidky Holodoooru i stalinskykh represii. [Beyond Yourself: The Socio-Psychological and Cultural Consequences of the Holodomor and Stalinist Repressions]. Dnipropetrovsk, Vyd-vo «Svidler A. L.». [in Ukrainian].
30. Romanets, N. (2014). Represyivna polityka Radianskoi vlady v ukrainskomu seli (1925–1939). [The repressive policy of the Soviet government in the Ukrainian countryside (1925–1939)] Kryvyi Rih: Vyd. R. A. Kozlov. [in Ukrainian].
31. Romanets, N. (2018). Selianstvo Dnipropetrovshchyny v umovakh stalinskoi revoliutsii «zghory»: nastroi, povedinka, opir sotsialistychnii modernizatsii ahrarnoho sektora (1928–1933). [Peasantry of Dnipropetrovsk region under the conditions of Stalin's revolution «from above»: attitudes, behavior, resistance to socialist modernization of the agricultural sector (1928–1933)]. *Trahichne mynule*. [The Tragic Past], 1. Dnipro: Monoloh. [in Ukrainian].
32. Rozsekrechena pamiat: Holod 1932–1933 rokov v Ukraini v dokumentakh HPU-NKVD. [Declassified Memory: The Famine of 1932–1933 in Ukraine in GPU-NKVD Documents] Declassified Memory: The Famine of 1932–1933 in Ukraine in GPU-NKVD Documents (5theds). Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
33. Serhiichuk H. (2017). Vtraty ukrainskykh selian vtikachiv za kordon u 1932–1933 rokakh. [Losses of Ukrainian peasants fleeing abroad in 1932–1933]. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Holodomor 1932–1933 rokov: vtraty ukrainskoi natsii». [Materials of the International Scientific and Practical Conference «Holodomor 1932–1933: Losses of the Ukrainian Nation»]. Kyiv: Vydavnytstvo Oleh Fylyuk. [in Ukrainian].
34. Stalin, Y. (1949). K voprosam ahrarnoi polityky v SSSR [On issues of agrarian policy in the USSR]. *Sochyneniya*. [Compositions], 12, 149–165. [in Russian].
35. Stalin, Y. (1949). Ytohy pervoi piatyletky [Results of the first five-year plan]. *Sochyneniya* [Compositions], 13, 190–205. [in Russian].
36. Stasiuk, O. (2021). Stanovlennia, formuvannia, diialnist totalitarnoi instytutsii opovnovazhenykh v USRR v roky Holodomoru-henotsydu. [The emergence, formation, and activities of the totalitarian institution of plenipotentiaries in the Ukrainian SSR during the Holodomor-genocide]. Pereiaslav: Dombrovska Ya. M. [in Ukrainian].
37. Shchur Yu. (2023). Radianske «upokorennia holodom» ta problema ukrainskoho vyzvolnoho rukhu na Zaporizhzhii. [Soviet «subjugation by hunger» and the problem of the Ukrainian liberation movement in Zaporizhia]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 29, 90–98 DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Shchur [in Ukrainian].

-
-
38. Trahedya sovetskoï derevni. Kollektivizatsiia y raskulachyvanye. Dokumenty i materyaly. 1927–1939. [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and disenfranchisement. Documents and materials. 1927–1939. (2000). Moskva, 2. [in Russian].
39. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy.
40. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy.
41. Vasyliiv V. Yu. (2005). Selianskyi opir kolektyvizatsii v Ukraini (1930-ti rr.). [Peasant resistance to collectivization in Ukraine (1930s)]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*. [History of Ukraine. Little-known names, events, facts.], 31, 140–150. [in Ukrainian].
42. Veselova, O. & Nikiliev O. (Eds). (2009). Pam'iat narodu: henotsyd v Ukraini holodom 1932–1933 rokiv. Svidchennia. [Memory of the People: Genocide in Ukraine by the Famine of 1932–1933. Testimony]. Uporiadnyky: O. Veselova, O. Nikiliev. Kyiv: «KALYTA». [in Ukrainian].
43. Vodotyka, S. (2024.). Vplyv oporu selianstva chasiv sutsilnoi kolektyvizatsii i Holodomoru na transformatsiiu bilshovytskoho proektu pobudovy komunizmu. [The impact of peasant resistance during the times of complete collectivization and the Holodomor on the transformation of the Bolshevik project of building communism]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)*. [Southern Archive (historical sciences)], 47, 17–24. [in Ukrainian]. DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-47-3>
44. Vodotyka, S., & Savenok, L. (2023). Ukrainske selo naperedodni stalinskoï kolektyvizatsii: chy isnuvala alternatyva istorychnoho postupu. [Ukrainian village on the eve of Stalin's collectivization: was there an alternative to historical progress?]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)*. [Southern Archive (historical sciences)], 42, 17–24. DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-42-3>[in Ukrainian].
45. Yatsuk, P. (1999). Portret temriavy. Svidchennia, dokumenty i materialy. [Portrait of Darkness. Testimonies, Documents and Materials], 1. Kyiv-Niu-Iork: Vyd. M. P. Kots. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 16.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 21.10.2025

Опубліковано / Published: 30.12.2025

Рецензії

Reviews

УДК 94(477):341.485(=161.2)>1932/1933>(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Korinenko>

Pavlo Korinenko

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of History of Ukraine Archaeology and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6269-0217>

e-mail: korinenkopavlo@gmail.com

Bibliographic description of the article: Korinenko, P. (2025) On the Question of the Essence of the Peasant Revolution in Ukraine: A New Perspective of Ukrainian Historians. A Review of the Monograph by S. Kornovenko, N. Kovalova “The Peasant Revolution in Ukraine (1902–1933): Evolution and Variability of Conceptual Approaches in the 20th – Early 21st Century.” Cherkasy. 2024. 208 p”. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 36, 104–117. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Korinenko>

**ON THE QUESTION OF THE ESSENCE OF THE PEASANT REVOLUTION
IN UKRAINE: A NEW VIEW OF UKRAINIAN HISTORIANS. A REVIEW
OF THE MONOGRAPH BY S. KORNOVENKO, N. KOVALOVA «THE PEASANT
REVOLUTION IN UKRAINE (1902–1933); EVOLUTION AND VARIABILITY
OF CONCEPTUAL APPROACHES IN THE 20TH – AT THE BEGINNING
OF THE 21ST CENTURY.» CHERKASY. 2024. 208 P.»**

Abstract. The purpose. *The author sets the goal of carrying out a historiographical analysis of the monograph by S. Kornovenko and N. Kovalyova “The Peasant Revolution in Ukraine (1902–1933): Evolution and Variability of Conceptual Approaches in the 20th – at the Beginning of the 21st Century”, and to justify their own vision of the essence of the Peasant Revolution in Ukraine.*

The scientific novelty *of the article lies in the fact that, through historiographical analysis, it expands scholarly knowledge about the essence of the Peasant Revolution in Ukraine, consistently traces the evolution and conceptual approaches of Ukrainian intellectuals–agrarians and agrarian historians, and proposes possible directions for further research into this academic issue.*

Conclusions. *The conducted research provides a historiographical analysis of the scholarly work by well-known Ukrainian agrarian historians, identifies their contribution to the further development of the study of peasantry. Particular attention is paid to their thorough analysis of the evolution and variability of conceptual approaches to the concept of the Peasant Revolution in Ukrainian historiography over more than 100 years. The authors’ rather tolerant attitude towards academic works, memoirs, and diaries of past agrarian intellectuals is highlighted, as well as their recognition of the contribution made by contemporary agrarian historians—primarily the school of Professor A. H. Morozov—to the accumulation of academic knowledge.*

The reviewed academic work and the conclusions reached by its authors represent another step forward in the development of peasant studies.

The author of the review assumes that in future Ukrainian historiography, researchers of the economic, social, political, and military processes in Ukrainian villages from the beginning of the 20th century to the early 1930s, along with the scholarly category "Peasant Revolution," will continue to use such scholarly categories as "agrarian revolution," "agrarian policy," "agrarian transformations," "revolutionary peasant struggle," and others.

Keywords: *Peasant Revolution, agrarian revolution, agrarian policy, agrarian transformations, peasant protest movements, land ownership, peasant governing bodies, agrarian intellectuals, social policy.*

Павло Коріненко

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6269-0217>

e-mail: korinenkopavlo@gmail.com

Бібліографічний опис статт: Коріненко П. До питання про сутність Селянської революції в Україні: новий погляд українських істориків. Рецензія на монографію С. Корновенко, Н. Ковальова «Селянська революція в Україні (1902–1933 рр.): еволюція та варіативність концептуальних підходів у ХХ – на початку ХХІ ст.). Черкаси. 2024. 208 с.» *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 104–117. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Korinenko>

ДО ПИТАННЯ ПРО СУТНІСТЬ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В УКРАЇНІ: НОВИЙ ПОГЛЯД УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ. РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ С.КОРНОВЕНКО, Н. КОВАЛЬОВА «СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ (1902–1933 РР.): ЕВОЛЮЦІЯ ТА ВАРІАТИВНІСТЬ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ У ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ. ЧЕРКАСИ. 2024. 208 С.»

Анотація. Мета. *Автор ставить за мету здійснити історіографічний аналіз монографії С. Корновенко, Н. Ковальова «Селянська революція в Україні (1902–1933 рр.): еволюція та варіативність концептуальних підходів у ХХ – на початку ХХ ст.» та обґрунтувати власне бачення сутності селянської революції в Україні.*

Наукова новизна статті полягає у тому, що вона шляхом історіографічного аналізу розширює наукові знання щодо сутності селянської революції в Україні, послідовно відстежує еволюцію та концептуальні підходи українських інтелектуалів-аграрників та істориків-аграрників, пропонує можливі напрями подальшого дослідження цієї наукової проблеми.

Висновки. *У проведеному дослідженні здійснено історіографічний аналіз наукової праці відомих українських істориків-аграрників, з'ясовано їх вклад у подальший розвиток селянознавчої проблематики. Особлива увага звернена на ґрунтовний аналіз ними еволюції та варіативності концептуальних підходів щодо концепції селянської революції в українській історіографії більше, ніж за 100 років. Висвітлено досить толерантне ставлення авторів до наукових праць, спогадів, щоденників інтелектуалів-аграрників минулого часу, а також визначення ними вкладу у нагромадження наукових знань сучасними істориками-аграрниками, насамперед школи професора А. Г. Морозова. Рецензована наукова праця, висновки, до яких дійшли її автори, стали ще однією одиницею взору в розробці селянознавчої проблематики.*

Автор рецензії передбачає, що і надалі в українській історіографії дослідники економічних, соціальних, політичних і військових процесів в українському селі від початку ХХ ст. і до початку 1930-х рр., поряд із науковою категорією селянська революція, будуть використовувати наукові категорії аграрна революція, аграрна політика, аграрні перетворення, революційна боротьба селян та інші.

Ключові слова: *селянська революція, аграрна революція, аграрна політика аграрні перетворення, селянські протестні рухи, земельна власність, селянські органи управління, інтелектуали-аграрники, соціальна політика.*

Постановка проблеми

Селянська революція в Україні тривала від початку 1900-х і до початку 1930-х рр. Головними цілями селян було ліквідувати поміщицьке землеволодіння, здійснити між собою на безоплатній основі рівний розподіл конфіскованих поміщицьких земель, приватизувати їх і стати одноосібними господарями. Її учасниками на всіх етапах в різний спосіб і певного рівня активності були усі селянські групи. Справа в тому, що при дослідженні цих загальновідомих явищ українські історики послуговувалися досить широким спектром наукових категорій, зокрема, аграрна революція, аграрні перетворення, аграрна політика, революційна боротьба селян тощо. Наукова категорія селянська революція лише інколи

використовувався інтелектуалами-аграрниками, деякими істориками ще у 1920-ті роки. З часом, зважаючи на утвердження в історичній літературі політико-ідеологічних догматів радянської доби, цей термін практично зникає. Лише в кінці 1990-х рр. він відроджується в російських наукових дослідженнях. В українській історіографічній традиції термін селянська революція використовують і на його основі піднімають на значно вищий рівень чимало проблем селянознавчої проблематики С. Корновенко, А. Фареній, Н. Ковальова, А. Морозов та інші.

Під час рецензування названої монографії з'явилися нові судження щодо сутності селянської революції, обґрунтування хронологічних меж, які автор рецензії пропонує історикам-аграрникам для подальшого обговорення і по можливості вироблення стосовно цього методологічного фактору спільної позиції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Українські історики доклали значних зусиль до вивчення проблеми селянської революції, аналізу на основі великої кількості джерел соціального і економічного становища селян, їх боротьби за справедливе вирішення земельного питання. Вони опрацювали значну кількість майже забутих наукових праць інтелектуалів-аграрників і у такий спосіб збагатили, піднесли на значно вищий рівень наші знання із селянознавчої проблематики¹. Аналіз історіографічних напрацювань засвідчує, що повернення українських істориків до тематики, пов'язаної із селянською революцією, було досить непростою справою, з'являлися публікації дискусійного характеру, досить обережно відбувалося «прирощування» хронологічних меж селянської революції: від 1902–1907 рр. потім – до 1920-х рр і насамкінець новітні дослідження охоплюють уже період із 1902–1933 рр. Найбільш активно над дослідженням наукової проблеми селянської революції працюють історики-аграрники черкаської школи професора А. Морозова. З невідомих причин ще досить повільно до розробки цієї проблеми долучаються історики Південного Сходу, Півдня і Західноукраїнського регіону. Вважаємо, що вихід у світ рецензованої нами монографії, ознайомлення з її основними науковими положеннями буде слугувати додатковим імпульсом, буде спонукати істориків-аграрників, особливо молодій генерації, долучатися до наукових пошуків в рамках означеної проблематики.

Мета статті

Автор ставить за мету здійснити історіографічний аналіз монографії, визначити вклад її авторів у розробку наукової проблеми селянської революції, підтвердити чи поставити під сумнів зроблені ними окремі висновки та положення, означити власне бачення стану і перспектив дослідження цієї наукової проблеми.

1 Корновенко С. Становлення та розвиток черкаської школи істориків-аграрників професора Анатолія Морозова. Вища школа. 2016. № 4. С. 17–21; Падалка С. П. Панченко – дослідник актуальних проблем аграрної історії України ХХ – початку ХХІ ст. *Вісник аграрної історії*. 2016. № 16–17, С. 275–282; Калініченко В. Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії. *Український історичний журнал*. 1997. №1. С. 149–150; Лях Р. Проблеми аграрної історії України 1917–1940 рр. Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії / ред. С.В. Кульчицький. Київ. 1997. Ч.2. С. 5–10; Солдатенко В. Українська революція: проблеми вивчення концепції та оцінки історіографії. *Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. м. Харків. 15–17 листопада 1995 / упор. В. Г.Сарбей. Харків 1995. С. 256–262; Марочко В. Соціально-правовий статус колишніх поміщиків в УСРР 1920-х рр. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2011. Вип. ХУІІІ. С. 254; Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. - квітень 1918 р.) Кам'янець-Подільський : ПП «Мошак М.І.», 2008. 480 с.; Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси. 2019; Ковальова Н. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922 рр.): дис. .... докт. іст. наук: 07.00.01. Черкаси. 2020; Калінкіна С., Корновенко С.Маркова, С. Романець Н. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.). Черкаси. 2017; Фареній І. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В. П. Данилова. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 162–166; його ж: Селянська революція як концепція аграрно-капіталістичних перетворень та «політтехнологічний секрет Леніна. *Український селянин*. 2017. Вип. 18.С. 50–53; його ж: Концепція «селянської революції» у науковій спадщині Михайла Покровського. *Український селянин*. 2017. С. 69–71; його ж: Концепція «Селянської революції 1917 р. Андрія Шестакова (Про призабуті наукові досягнення та дискусійність сучасних здобутків). *Київські історичні студії*. 2023. №16. С. 35–43; його ж: Концепція національної аграрної буржуазної революції академіка М. І. Яворського. *Український селянин*. 2019. Вип. 21. С. 130–136; його ж: Соціально-економічна «програма» селянської революції в Наддніпрянській Україні: культурно-економічні підвалини, форма існування і зміст (початок ХХ ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2022. С. 98–99; Коріненко П. Земельне питання в історичній долі українського селянства. Погляд крізь віки. Тернопіль. 2022 та інші.*

Методологія історіографічного дослідження базується на принципах історизму, системності та критичного підходу, а також на загальноісторичних та спеціальних методах історичної науки. Використання історичного підходу дозволило чіткіше з'ясувати творчі підходи істориків, їх шлях щодо використання ними впродовж 1920–1930 рр. одночасно декількох наукових категорій, як то: аграрна революція, аграрна політика, аграрні перетворення, селянська революція, революційна боротьба селян та інші. Із середини 1930-х рр. аж до кінця 1990-х рр. в історичних публікаціях категорія селянська революція практично не використовувалася. Історизм в рецензуванні передбачає об'єктивний і всебічний аналіз історичного тексту, визначення новизни в ньому і на цій основі – місця і значущості монографії в історіографії та висловлення рекомендацій щодо можливих напрямів подальшої наукової розробки.

Виклад основного матеріалу

В українському історичному процесі селянство посідає важливе місце. На початок ХХ ст. досить складною, до того ж і суперечливою, була проблема щодо досягнення справедливого розподілу земель між сільгоспвиробниками. У подальші роки селянство опинилося у вирі трансформації суспільно-економічного устрою, в результаті чого відбувалися зміни форм власності на землю, її перерозподіл (часто у насильницький спосіб). Вони (селяни) були вимушені якимось чином пристосовуватися до нових економічних реалій, або вступати у нерівну боротьбу із крупними землевласниками, політичними режимами за власні економічні інтереси, а інколи і за виживання. Упродовж всього означеного періоду не було і не могло бути однієї єдиної форми боротьби. То могла бути їх боротьба у формі стихійного бунту, регіонального повстання, організації збройних загонів, і, навіть, участі в окремії селянській армії. Меншою мірою вибрані селянами представники брали участь у волосних і повітових зборах, Всеукраїнських з'їздах рад, селянських з'їздах, на яких заявляли про власні вимоги щодо справедливого вирішення земельного питання.

З огляду на це, в історичній літературі, особливо 1920-х рр., її автори при дослідженні історії українського селянства, визначенні сутності глобальних соціально-економічних процесів в українському селі, не обмежувалися у своїх формулюваннях якоюсь однією науковою категорією. Для них більш важливим було бажання досліджувати сутність соціально-економічних процесів, похідними яких були засоби і результати боротьби селян в конкретно історичних умовах.

Сучасний розвиток історичної науки в Україні, селянознавчої проблематики зокрема вийшов на такий рівень, що зумовило потребу на політико-філософському рівні осмислити надскладні й масштабні соціально-економічні процеси в українському селянському середовищі початку 1900–1930-х рр. Тому-то вихід у світ монографії С. Корновенка, Н. Ковальнової «Селянська революція в Україні (1902–1933 рр.: еволюція та варіативність концептуальних підходів у ХХ – на початку ХХІ ст.» був на часі. Її актуальність полягає ще й у тому, що з другої половини 1980-х рр. в аграрному секторі економіки України розпочалися досить глибокі, за своєю сутністю – революційні процеси і призвели вони до зміни форм власності на землі сільськогосподарського призначення, утворення нових організаційно – господарських форм. Історикам-аграрникам ще належить багато попрацювати у цій царині.

Шлях С. Корновенка і Н. Ковальнової до цієї монографії не був коротким. Вони тривалий час накопичували, апробували результати своїх наукових напрацювань в монографіях, підручниках з історії українського селянства, захистили дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, в численних наукових статтях, під час виступів на спеціалізованих конференціях і симпозіумах істориків-аграрників, практиків фермерського господарювання в сучасних умовах, під час роботи з аспірантами, магістрантами та студентами-істориками.

Науковці добре знають наскільки важливо визначитися з назвою свого монографічного дослідження. Автори з цим завданням цілком впоралися. Вони змогли кількома науковими

категоріями ввести читача у коло конкретних напрямів свого дослідження. Хоча назва монографії дещо незвична і навіть важкувата для розуміння змісту.

Структура рецензованої монографії є такою, що складається з передмови, трьох розділів, висновків та приміток. Від початку зауважимо, що кожен із розділів більше схожий на окремий блок, який виконує свою окремішню інформаційну і аналітичну функцію. Вміщений в кожному розділі фактичний матеріал, хід авторських роздумів і висновки є такими, що складається враження про уже завершене дослідження. За великим рахунком канвою, яка могла з'єднати усі розділи в цілісне наукове дослідження, став проблемно – хронологічний метод з одночасним чітким і послідовним дотриманням принципу історизму.

У передмові автори зосередилися на обґрунтуванні методологічних підходів свого дослідження, термінологічного апарату. Селянська революція, з погляду інтересів селянства, була не чим іншим як боротьбою за землю, її справедливий розподіл. Автори розуміють селянську революцію як процес, який мав початок (запуск) причини, форми боротьби, траєкторію ходи і результат. Вони вперше сформулювали 10 компонентів категорії селянської революції, зокрема: причини, форми, мета і гасла боротьби, визначили учасників і лідерів селянської революції (с. 7.). Заслугує на увагу вжита ними категорія – революціологія, тобто наука про революцію взагалі. Автори не заперечують наявність в українській історіографічній традиції інших поглядів на розуміння сутності селянської боротьби, вживання істориками-аграрниками відповідних термінологічних суджень. Однак, своїм завданням вони вважають за необхідне шляхом розвитку і доповнення новими аналітичними матеріалами, повернути в історіографічний простір і вивести на новий рівень наратив селянської революції. З таким непростим завданням можна буде впоратися тільки спираючись на історіографічні здобутки першопрохідців в цій царині, їх послідовників упродовж 1920–1980-х і у новітню добу. Розділи рецензованої монографії розташовані саме за таким принципом.

Перший розділ монографії присвячений системному аналізу праць чотирьох українських інтелектуалів-аграрників: Є Чикаленка, М. Туган-Барановського, Д. Донцова, О. Мицюка. На наш погляд, відбір авторами монографії названих історичних постатей не є випадковим, а досить добре продуманим методологічним засобом. Відомо, що вони різняться за своїм соціальним і політичним статусом, баченням шляхів вирішення аграрного питання, однак сукупно їхні наукові розробки, бачення сутності революційних процесів в українському селі мають унікальне наукове значення, допомагають наступним поколінням істориків-аграрників краще розуміти надскладні соціально-економічні процеси.

Є. Чикаленко належав до крупних землевласників, мав особливий погляд на оптимальне вирішення земельного питання: аж до Лютневої революції 1917 р. вважав можливим викуп селянами землі у поміщиків (с. 18). Можемо припустити, що Є. Чикаленко був прихильником еволюційного шляху у вирішенні аграрного питання. Автори монографії детально аналізують опубліковані його «Спогади», «Щоденник», які можна вважати літописом селянської революції. Аналіз змісту названих праць дозволив авторам простежити вплив на трансформацію його поглядів під впливом таких об'єктивних факторів, як криза в сільському господарстві, зокрема зростання кількості малоземельних і безземельних селянських господарств, заборгованість позичальників перед банками, повільна адаптація сільгоспвиробників до нових умов, стрімке зростання розшарування в селянському середовищі. Похідними від цих факторів були селянські повстання початку ХХ ст., урядова аграрна реформа, Перша світова війна. Лютнева революція.

На думку Є. Чикаленка, Лютнева революція 1917 р. на новий рівень піднесли готовність селян до боротьби за землю, застосування ними насилля стосовно поміщиків. Автори рецензованої монографії уловили таку досить важливу думку Є. Чикаленка, як спроба з'ясувати співвідношення Лютневої і селянської революції. З цих пір Є. Чикаленко вживає такий термін, як селянська революційна боротьба (с. 28.). Звернули автори увагу і на те, що відтепер Є. Чикаленко стає прихильником викупу землі у поміщиків державою, а

поміщицьке землеволодіння мало бути обмеженим за площею. Реалізація такої земельної політики урядом, на думку Є. Чикаленка, могла покласти край революційній боротьбі селян.

Цим сподіванням не суджено було відбутися. Головною причиною стала Жовтнева революція 1917 р. в Петрограді. Декрет РНК «Про землю» надавав боротьбі селян за землю класового характеру. «Аграрний терор» з боку окремих селян проти землевласників став реальністю. Є. Чикаленко був свідком цього неочікуваного для нього процесу. Автори досить стисло розповідають про висловлені Є. Чикаленко міркування з аграрного питання під час перебування за кордоном. І це зрозуміло. Адже відтепер він міг лише щось пропонувати, покладати сподівання в боротьбі проти більшовиків на окремі політичні особи. Активна фаза його інтелектуальної праці практично завершувалася. Автори монографії чомусь уникнули не тільки дати відповідь, або хоча б поставити питання: чи був Є. Чикаленко прибічником селянської революції? Однак його бачення потреб змін у земельних відносинах поміщиків і селянського загалу, обґрунтовані ним пропозиції щодо їх реалізації було в руслі поглядів тогочасних українських інтелектуалів-аграрників.

Автори рецензованої монографії прослідковують творчий шлях, науковців аграрників М. Туган-Барановського і Д. Донцова, об'єднали ці дві постаті в одному сюжеті. М. Туган-Барановський залишив по собі дві досить ґрунтовні наукові праці «Русская революция и социализм (1917)» і «Політична економія (наука про народне господарство)». Стрижневою лінією цих праць була думка про те, що український селянин перш за все одноосібник на приватній землі. Його участь, або скажімо, інтерес в революції і (це підмітили автори монографії), полягав у тому, що його цікавили соціальні проблеми. Тому-то селянство не сприймало соціалістичних рухів (рухи за усупільнення, зокрема, і земель). «Селянин не може мислити свого добробуту інакше, ніж у межах свого власного господарства» (с. 38). М. Туган-Барановський цілком слушно вважав, що індивідуалістська сутність українського селянства відображала неухильну тенденцію до посилення інституту приватної власності в сільському господарстві, а не усупільнення селянських засобів виробництва. Такий його висновок ґрунтувався на чисельній статистиці. На наш погляд, автори рецензованої монографії цілком згодні з таким науковим висновком професора М. Туган-Барановського. До речі, на цей раз вони не уникнули можливості визначити ставлення М. Туган-Барановського до наукової категорії селянська революція. Вони вважають, що майже тотожним є вживана ним сентенція «селянський рух».

На наш погляд, М. Туган-Барановський дещо перебільшує окремішність селянства від інших суспільних верств і особливо від пролетарів. Мабуть, він, стояв на такій позиції тому, що у пролетарів, на відміну від селян, не було вироблено традиції приватної власності на засоби виробництва. Однак самотужки (окремішньо) ліквідувати інститут поміщицького землеволодіння і набути селянську власність на землю – найбільшу матеріальну цінність в державі – було неможливо. Не зовсім зрозуміла позиція з цієї проблеми авторів рецензованої монографії.

Подальший аналіз сторінок рецензованої монографії вважаємо можливим розпочати з висновків авторів щодо концептуально схожого розуміння революції М. Туган-Барановським і Д. Донцовим. Для них вона була соціально-політичним а не соціалістичним явищем із рельєфно вираженим соціальноцентричним змістом. Обидва науковці були на позиціях окремішності селянства в буремних революційних процесах 1917–1921 рр. Окремішність вони розуміють як ставлення селянства (несприйняття) до пролетарської соціалістичної революції.

Д. Донцов був творцем інтегрального націоналізму, в своїх наукових працях і насамперед у праці «Підстави нашої політики» концептуально осмислив події Української революції 1917–1921 рр., проаналізував відмінність нашої революції від російської. Головна її відмінність полягала в тому, що Українська революція за своїм характером була соціально-буржуазною, а не соціалістичною. Адже українське селянство і, навіть бідне, було далеко від соціалізму (с. 46–47). Роздуми Д. Донцова про «селянську демократію», «селянство як

будівника власної державності», з нашого погляду, є дещо абстрактними. Він не повною мірою врахував економічний інтерес інших соціальних груп і насамперед українців-пролетарів, чисельність яких на початок Української революції 1917 р. в містах, зокрема Південного Сходу і Півдня України, сягала до 50% і більше. На наш погляд, Д. Донцов дещо ідеалізував соціокультурний простір, характерні риси українського селянства і в такий спосіб відводив йому історичну місію фундатора національної державності.

Не применшуючи значущості для історіографії постатей інтелектуалів-аграрників Є.Чикаленка, М.Туган-Барановського та Д.Донцова, їх теоретичних і практичних напрацювань, можемо з великим задоволенням відзначити, що постать О.Мицюка – державного діяча доби Української революції, ідеолога селянської революції, його теоретична спадщина чи не найбільш ґрунтовна. Автори здійснили прискіпливий аналіз його наукової трилогії: «Земельні реформи на Україні», «Індивідуалізм та колективізм українських хліборобів», «Як боролося українське селянство за землю». Заявлені О. Мицюком напрями дослідження свідчать про складання ним чіткої концепції селянської революції в Україні. О. Мицюк бачив селянство не як щось одноманітне, а в процесі розшарування на різні і до того ж антагоністичні групи, особливо щодо вирішення земельного питання. Ця об'єктивна реальність вела до революційних виступів головним чином малоземельних і безземельних селян. Урядові реформи лише на певний час «гасили» проблему, початку та розвитку селянської революції. Неврожай 1902 р, у Полтавській, Харківській, Чернігівській губерніях, Перша світова війна, Лютнева і Жовтнева революції 1917 р. стали свого роду детонатором наступних революційних процесів у селянському середовищі (с. 58, 64).

О. Мицюк вважав, що початок селянської революції у 1902 р. був повною несподіванкою «першим громом з ясного неба» (с. 60). Подальший виклад матеріалу засвідчує, що автори рецензованої монографії з цим твердженням згодні, у будь-якому разі не заперечують. Однак О. Мицюк перед тим досить слушно зауважив що «в 1861 р. селянство «було визволене» не тільки з кріпацтва, але й з доброї частини землі. У величезній більшості наділялися селяни найнижчим з визначених наділів, а oprіч того велика сила селянства одержала «даровий» наділ, тобто майже саму тільки садибу» (с. 58). Статистика, що міститься в наукових працях М. Туган-Барановського, доповнює розуміння процесу обезземелення українського селянства. Вибух у формі масових селянських протестних рухів був неминучим, очікуваним.

Автори рецензованої монографії в процесі аналізу концепції селянської революції О.Мицюка зацентрували увагу на об'єктивному протиріччі. Перше – боротьба селян за землю. І друге – проти великих землевласників. Селянський світ на початку ХХ ст. і аж до 1917 р. перебував в активній стадії диференціації, тобто поділу за майновим станом (с. 61–62). Це протиріччя було похідним. З погляду селян, здолати його можна було тільки у конфіскаційний спосіб, відібрати землю у поміщиків і справедливо її розділити між селянськими дворами.

В історіографії селянської революції не так часто автори наукових праць звертають увагу на її позитивні здобутки. О. Мицюк справедливо відносить до них економічні, морально-психологічні та суспільно-політичні.

О. Мицюк, на відміну від М. Туган-Барановського, належав до тих інтелектуалів-аграрників, хто підтримував ідею соціалізації (усуспільнення) землі. Відповідно, він не був прихильником усіх урядів, які виступали за збереження тією чи іншою мірою приватної власності на землю.

Декілька сторінок в рецензованій праці відведено переліку та аналізу основних форм селянської революційної боротьби, зокрема, таким як бунти, страйки, бойкот, саботаж, захоплення, нищення маєтків (с. 67–70). Загалом позитив від такого викладу полягає в тому, що читач отримує можливість якби разом охопити не тільки основні форми революційної боротьби селян, але й їх спрямованість і результати.

Отже, можемо стверджувати, завдячуючи творчому спадку О. Мицюка, який так ґрунтовно проаналізували цілі і засоби боротьби селян за землю, можемо констатувати, що

на тому історичному етапі в основному було завершено обґрунтування концепції селянської революції в Україні.

Назва другого розділу рецензованої праці означена як «Український дискурс селянської революції в Україні (1920–1980 рр.)». Нас в цій назві заінтригував термін «дискурс». Задля кращого його розуміння і, відповідно більш конкретної налаштованості щодо аналізу змісту цього розділу, ми звернулися до Словника сучасної української мови. Зміст його такий: «розмова, словесна розповідь». На чому, якій складовій цього терміну в цьому розділі автори будуть акцентувати свої дослідницькі роздуми, ми з'ясуємо під час нашого історіографічного аналізу.

Попри досить тривалий хронологічний період (60 років), порівняно з попереднім (20 років), наукові здобутки в історіографії селянської революції виявилися певною мірою непередбачуваними, суперечливими і навіть такими, що викликають у сучасного науковця роздуми, тривоги, співчуття, вболівання за долі наших попередників. Від початку викладу основного змісту, автори чітко означили три періоди чи то етапи формування в українській історіографії концепції селянської революції: українського національного, українського радянського і загальносоюзного (російськоцентричного) наративу. Практично усі дослідники 1920–1940 х рр. не змогли пройти ті етапи неушкодженими, а дехто навіть втратив життя.

Автори рецензованої монографії і в цьому, як і в попередньому розділі, відібрали до свого аналітичного дискурсу найбільш значущості постаті дослідників, вклад яких в означеному історіографічному періоді у подальший розвиток концепції селянської революції був визначальним. На першому такими були історики-фахівці: С. Глушко, О. Гермайзе, Н. Мірза Авакянц, О. Мицюк. На другому – М. Яворський, В. Сухино-Хоменко, В. Качинський. На третьому – М. Рубач, В. Щербаков. Нам видається, що такий поділ, особливо щодо другого і третього періоду, є певною мірою умовним. Адже політико-ідеологічний тиск (поки – до певного часу без репресій) і насамперед через спеціалізовані наукові установи мав місце від першої половини 1920-х рр. С. Глушко, О. Гермайзе виходили із тієї ситуації в такий спосіб, що вдалися до використання досить нейтральних історичних термінів «селянські розрухи», «селянські рухи», «селянські заколоти» та ін. (с. 76, 80, 81). В їхніх працях уже присутня суто більшовицька термінологія «капіталісти – орендарі, селяни – незаможники», «спролетаризоване селянство» та ін. (с. 77, 80).

С. Глушко спробував здійснити власну градацію щодо категорій українського селянства, яка не дає можливості провести розмежувальну лінію між середньозаможними і великими землевласниками. На наш погляд, 1000 десятин в одних руках, це все-таки крупне господарство, а значить воно заможне, а не середньої заможності як це кваліфікував С. Глушко (с. 77). Автори своєї позиції з цього приводу не висловили. Хоча селянське середовище С. Глушко ділить на 4 категорії, які з розвитком капіталістичних відносин формувалися в українському селі (с. 78). С. Глушко визнає близькість і навіть співпадіння в часі селянських і пролетарських рухів (с. 82). Автори рецензованої монографії стосовно першої групи науковців зробили висновок, що вони «приростили нові знання, зокрема стосовно концепції селянської революції (с. 82). Заперечень не має. Тільки варто було б сказати, що вони вимушені були ставати на шлях, який вів до утвердження методологічного монізму (с. 75).

Н. Мірза-Авакянц, як це видно із опису авторів, належала до другої групи дослідників. Вона розглядала соціально-економічні процес з класових позицій, або можемо сказати, що нащупувала певні ознаки того процесу, який уже ставав домінуючим в історичній науці.

Особливе місце в розробці концепції селянської революції належить М. Яворському і В. Сухино-Хоменку. Звинувачення їх авторами рецензованої праці у колаборації (с. 90), на наш погляд, є недоречним. Справа в тому, що цей термін вживався в роки Другої світової війни стосовно громадян конкретної країни. У сучасних умовах це явище має місце і в нашій країні. Воно стосується осіб, які в умовах агресії іншої країни переходять на сторону ворожої держави. М. Яворський та інші науковці не переходили на позиції іншої держави, вони в

умовах тоталітарного режиму вимушені були змінювати деякі оціночні елементи в своїх дослідженнях. Тим більше, що М. Яворський, хоч і в обмеженому часі (лише відносно подій 1902–1907 рр.) у другому томі «Нариси історії України», виданому в Харкові у 1924 р., чи не найповніше сформулював наукову категорію селянської революції (с. 91).

Одночасно з М. Яворським над дослідженням аграрної історії України плідно працював В. Качинський, Щоправда, він більш предметно стояв на позиції тих авторів, що досліджували аграрні перетворення. Його праця «Обобществление сельского хозяйства» була чи не першим історіографічним досвідом дослідження процесу становлення колгоспно-радгоспної системи в УСРР. Зауважимо, що він уникнув оцінок цієї нової організаційно-господарської структури.

Епохою в українській історіографії став професор М. Рубач. Не має потреби перераховувати його історіографічні надбання більше, ніж за 60 років дослідницької праці, які він залишив нам у спадок. Вони є у відповідних бібліографічних виданнях. Автори рецензованої монографії влучно відзначили досить складні й навіть суперечливі тенденції в його працях з аграрної історії. Це той випадок, коли викладений фактичний матеріал (він завжди був почерпнутим із першоджерел) якби не співпадав з висновками його праці (с. 104). Така невідповідність мала місце, на наш погляд, тому, що він був вимушений задекларувати класовий підхід щодо оцінки аграрної політики Української Центральної Ради, інших нерадянських урядів.

З часом М. Рубач, В. Щербак чи то по завданню більшовицьких органів, чи з якоїсь іншої причини головним напрямом, об'єктом своїх наукових розробок зробили діяльність більшовицьких організацій, їх аграрної політики. М. Рубач був не тільки «гвинтиком» в політико-ідеологічній парадигмі, він певною мірою і був її «віссю». Номенклатурні посади, які він обіймав на різних етапах наукової роботи, іншої ролі йому не відводили. Він критикував інших дослідників селянської революції, сам розкаювався за допущені помилки, брав участь у різних політико-ідеологічних кампаніях (с. 115–116).

Кінцевий висновок авторів рецензованої праці щодо оцінок історіографічної спадщини 1920–1930 рр. збігається з висновками дослідників з інших проблем історії України: на кінець 1930-х рр. залишився лише класовий підхід (с. 119).

На наш погляд, 1930–1940 рр. для української історіографії були «пропащим часом». Політичні репресії сталінського режиму стосовно інтелектуалів, окупація території УРСР в роки Другої світової війни і збирання українського соціуму з силами і духом по її закінченню – усі названі об'єктивні та суб'єктивні чинники зробили практично неможливим продовжувати історичні дослідження, що мали місце у 1920–1930 рр.

Від другої половини 1950-х і до кінця 1980-х рр. поступово склалися в цілому сприятливі умови для розвитку, прирощення історичних знань. Українські історики намагалися навестати упущені можливості попереднього часу. Сталося так, що селянознавча тематика в цьому відношенні вела перед. До її розробки долучилися десятки істориків. Ми нарахували названі лише у рецензованій монографії прізвища 31 особи: М. Рубач, І. Ганжа, І. Гуржій, Ф. Лось, М. Супруненко, І. Хміль, І. Рибалка, Н. Миронець, П. Теличук, В. Верстюк, В. Горак та інші. За їх ініціативою і безпосередньою участю було започатковано проведення з селянознавчої проблематики Всеукраїнських конференцій, симпозіумів. Практикувалося їх проведення в різних містах України на базі університетів, зокрема в Києві, Донецьку, Дніпропетровську, Харкові, Одесі та інших, що сприяло залученню до дослідження означеної проблематики нових генерацій істориків. Побіжно розширювалася тематика їх досліджень, відбувався шалений приріст опублікованих ними архівних джерел, фактів, статистики із уже призабутих наукових досліджень. Таким нам вбачається шлях від усталеної у попередні роки концепції «аграрні перетворення» до концепції «аграрна революція» і на порозі бачилася потреба у піднесенні історіографічної традиції на новий рівень – концепції селянської революції.

Обґрунтування підходів до концепції селянської революція поступово визрівали у фундаментальних наукових працях з історії українського селянства, зокрема «Історія селянства Української РСР», «Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.», М. Рубач. «Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции», Р. Лях «Аграрні перетворення на Донеччині (1920–1923 рр.)» та інші.

Поштовхом до переходу на новий вищий рівень в дослідженні селянознавчої проблематики стало проголошення незалежності України. Це був визначальний фактор, від самого початку докорінно змінювалося економічне, політичне і духовне життя її громадян, науковців-суспільствознавців зокрема (с. 140–141). Тоді ж у 1990-і роки завершився процес формування довкола конкретних лідерів наукових шкіл істориків-аграрників. Автори рецензованої монографії називають їх імена: А. Морозов, С. Кульчицький, П. Панченко, Д. Пойда, І. Рибалка, Л. Бернштейн, Р. Лях, П. Тригуб. Кожен із них зокрема і усі разом вони створили досить позитивну ауру в дослідницькому просторі. В їхніх школах здійснювалося наукове переосмислення радянської спадщини, розширювалася наукова проблематика досліджень і ще, що дуже важливо – розширювалася географія науковців-аграрників (с. 148–149). Цьому сприяло видання наукових збірників праць істориків-аграрників, Всеукраїнські симпозиуми. Автори віддають належне професору І. Хмілью, який на новому етапі розвитку історичної науки критично оцінив підсумки аграрних перетворень, на нових методологічних підходах обґрунтував термін «аграрна революція». До речі, в жодному словнику не має посилання на цей термін, рівно як і на термін «селянська революція».

Монографічна праця завершується викладом концепції селянської революції у працях представників наукової школи професора А. Морозова, а також черкаських істориків-аграрників. Тут ми спостерігаємо два основних і до того ж взаємопов'язаних напрями. Першим із них є визнання того, що успіхи черкаських науковців-аграрників мають місце і тому, що вони не один десяток років перебувають у тісному творчому контакті з провідними науковцями Інституту історії НАН України, зокрема О. Реєнт, О. Гуржій, О. Лисенко, В. Марочко, С. Падалка, С. Кульчицький, Р. Пиріг та інші. На базі історичного факультету Черкаського університету проводилися Гуржіївські історичні читання, симпозиуми, круглі столи. У них брали участь десятки істориків-аграрників. Роль методологічного центру виконує Науково – дослідний інститут селянства та вивчення аграрної історії, створений ще у 2000 році. Незмінним його керівником до 2022 р. був професор А. Морозов. До цієї роботи долучається громадська організація «Наукове товариство істориків-аграрників, яке від заснування і дотепер очолює А. Морозов.

Названі наукові структури та об'єднання є єдиними такого характеру для всієї України. Вони ж започаткували видання фахового періодичного журналу «Український селянин», до редакційної колегії якого залучені провідні історики-аграрники України, практики фермерських господарств. Як відомо, ефективне функціонування такої розгалуженої мережі наукових установ можливе тільки за умови високопрофесійного ядра істориків-аграрників Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Вони добре відомі серед істориків. Однак ми вважаємо за необхідне назвати їх імена: С. Корновенко, А. Морозов, І. Фареній та інші. Їхніми науковими працями з історії українського селянства послуговуються викладачі університетів України, аспіранти, магістранти та студенти.

Першопроходцями, тими хто торував дорогу концепції селянської революції в Україні стали професор С. Корновенко та професор І. Фареній Вони обґрунтовують теоретико-методологічні аспекти селянської революції в Україні, накопичують теоретичний матеріал, розробляють її категоріальний апарат, пропонують нові значно розширені хронологічні межі. Можемо констатувати, що ними зроблено чимало, однак наукова розробка названої проблеми ще далека від завершення.

Гортаючи сторінки монографії, інколи складалося враження, що її авторам бракувало доказів у формулюванні категоричного апарату, особливо щодо терміну селянська

революція. Справа в тому, що ця наукова категорія впродовж всього часу в наукових виданнях то виникала, то зникала. Однак автори в цілому справилися з цією проблемою, оскільки їхня позиція ґрунтується на універсальних методологічних засадах і насамперед принципі історизму та об'єктивності. Автори рецензованої праці подали досить розлогий перелік основних характеристик концепції селянської революції. При цьому вони зауважили, що цей «перелік не є вичерпним, беручи до уваги стрімкі тенденції розвитку селянської революціології»². Щодо визначення категорії селянська революція, то ми вважаємо, що означення її як «міжтематичної, що поєднує наукові знання ...із аграрної історії України другої половини ХІХ ст. і Української революції 1917–1921 рр»³ лише в загальних рисах охоплює усі її складові.

Принагідно вважаємо за можливе висловити власні міркування щонайменше із двох наукових проблем: з'ясування сутності категорії селянська революція, перспективи визнання її істориками-аграрниками України в майбутньому та здійснити роздуми щодо узгодження її хронологічних меж в сучасній українській історіографії.

Що, на наш погляд, є сутністю категорії селянська революція? Селянська революція – це тривалий в часі соціально-економічний процес в українському селянському середовищі, головним завданням якого було ліквідувати поміщицьке землеволодіння, справедливо розподілити конфісковані землі між собою, їх приватизувати для подальшого ведення одноосібного господарства. Для досягнення цієї мети на кожному історичному етапі селяни вдавалися до різних форм боротьби: від стихійних бунтів, повстань на початку ХХ ст. і аж до участі в збройній боротьбі в роки Української революції 1917–1921 рр. та спротиву колективізації сільського господарства в кінці 1920 – початку 1930 рр. Усі подані нами елементи визначення сутності категорії селянська революція присутні, використовувалися дослідниками на всіх етапах історіописання. Ми вважаємо, що комплексний підхід до розуміння цієї наукової категорії повинно дещо зменшити перестороги окремих дослідників аграрної проблематики початку 1900–1930-х рр. щодо вживання категорії селянська революція.

Разом з тим, слід мати на увазі, що селянська революція як глобальний соціально-економічний процес мала додаткові й досить ускладнюючі елементи. Селяни боролися проти поміщиків за землю і одночасно, особливо в роки Української революції, боролися за своє право приватного володіння землею. Тоді ж мала місце боротьба селян за землю між собою, оскільки їх середовище було досить строкатим за земельними ресурсами.

Не варто абсолютизувати неминучість селянської революції й відхиляти можливість того, що міг бути еволюційний шлях вирішення земельного питання. Тим більше, що такого погляду дотримувалися відомі інтелектуали-аграрники. Справа, мабуть, була в тому, що землевласники так «приросли» до землі, що не уявляли свого буття без володіння нею, а відтак вчиняли такі дії, які революціонізували селян.

Яким ми бачимо майбутнє щодо вживання науковцями категорії селянська революція? Дати однозначну відповідь важко. Однак можемо прослідкувати певні тенденції. Справа в тому, що дослідники-аграрники і, зокрема, соціальної, економічної, політичної і військової проблематики першої половини ХХ ст. і надалі будуть вживати відповідні наукові терміни: аграрні перетворення, аграрна революція, аграрна політика та ін. Категорія селянська революція може і буде вживатися на концептуальному рівні задля з'ясування глобальних явищ в історії селянського середовища, їх причинності та результатів боротьби. Тобто, ми передбачаємо паралельне існування різних категорій в селянознавчій проблематиці. Однак впевнені, що відтепер, з виходом у світ рецензованої монографії, категорія селянська революція уже не буде зникати в історіографічній традиції.

2 Корновенко С., Ковальова Н. «Селянська революція в Україні (1902–1933 рр.) еволюція та варіативність концептуальних підходів у ХХ – на початку ХХІ ст.). Черкаси. 2024. С. 7.

3 Корновенко С., Ковальова Н. «Селянська революція в Україні (1902–1933 рр.) еволюція та варіативність концептуальних підходів у ХХ – на початку ХХІ ст.). Черкаси. 2024. С. 6.

Визначення хронологічних меж кожного історичного явища в історичній науці має неабияке методологічне значення. У цьому відношенні не стало винятком таке явище, як селянська революція. Вище ми уже звертали увагу на те, що цей соціально-економічний процес в силу різних обставин був дещо незвичним, суперечливим і навіть майже втрачалася його неперервність. Мабуть, в цьому була причина того, що його хронологічні межі в наукових дослідженнях одних і тих же авторів мали тенденцію до розширення, яка з погляду розвитку історичної науки, була досить короткою. Чи варто їх за це дорікати? Ні, не варто. Адже це є свідченням накопичення ними історичного матеріалу, формування погляду на це явище з позиції його глобальності впливу на долю українського народу.

С. Корновенко був першим дослідником в українській історіографії, який здійснив спробу розширення хронологічних меж селянської революції з 1921 до 1933 рр. Його обґрунтування базується на тому, що кінцевим результатом селянської революції стала поява нового типу селянина – радгоспно-колгоспного⁴. Так, це відповідає дійсності. Однак потрібно враховувати сутність селянської революції, що, як і її завдань було виконано, а чого селяни не досягли. Поміщицьке землеволодіння зусиллями селян (самозахоплення поміщицьких земель), самоліквідаторськими кроками самих поміщиків (добровільна відмова від частини своїх земель, продаж їх і виїзд за кордон), зусиллями усіх органів влади, що були в роки Української революції, на кінець 1920 р. було ліквідоване.

То була перемога селянської революції. Однак на порядку денному постало питання щодо визначення подальшої долі вивільнених земель. Селяни воляли стати новими землевласниками, до того ж на безоплатній основі. Однак радянська влада надала право лише користувача земель сільськогосподарського призначення і до того ж в обмеженій величині. Варто визнати, що то була їх поразка. Ніяким чином не задовольняла українське селянство нова колгоспно – радгоспна система обробітку усупільнених (в насильницький спосіб відібраних) земель, користувачами яких були названі структури. Це була ще одна поразка селян. Якщо бути послідовним виходити із заявлених цілей селянської революції – а її кінцевих результатів, то, мабуть, обґрунтувати доцільність пролонгації її хронологічних меж до 1933 р. тим, що постав новий тип українського селянина, не зовсім переконливо.

Висновки

У рецензованій монографії С. Корновенко, Н. Ковальова «Селянська революція в Україні (1902–1933 рр.: еволюція та варіативність концептуальних підходів у XX – на початку XXI ст.» висвітлено еволюцію та варіативність концептуальних підходів селянської революції 1902–1933 рр. в Україні. На підставі аналізу широкого кола джерел розкрито особливості формування українського нарративу з цієї тематики у XX – на початку XXI ст. з'ясовано сутність концепції селянської революції українськими інтелектуалами 1920-х рр., проаналізовано особливості українського радянського дискурсу селянської революції 1920-х–1980-х рр., вивчено зміни у підходах її осмислення у новітню добу, зокрема висвітлено внесок наукової школи професора А. Морозова, а також черкаських істориків-аграрників у розробку концепції селянської революції 1902–1933 рр.

Загальний наш висновок є таким. С. Корновенко і Н. Ковальова підготували добротну наукову працю. Вона новаторська, починаючи від постановки мети дослідження, формулювання розділів і підрозділів і до засобів викладу основного змісту. Автори досконало володіють методологічним інструментарієм, що дозволило їм відібрати для з'ясування проблеми концепції селянської революції найбільш значимі в теоретичному виконанні праці інтелектуалів-аграрників та істориків-аграрників. Розуміємо наскільки важко було охопити більше, ніж 100-річний історіографічний період, маючи на увазі здійснити об'єктивний аналіз чисельних наукових праць. Тим більше, що погляди науковців селянської революції під впливом часто незалежних від них обставин нерідко змінювалися.

⁴ Корновенко С. Селянська революція в Україні початку XX ст.: хронологія і внутрішні періодизація. *Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 54.

У цьому дослідженні чільне місце посідає біографістика. І це, на наш погляд, цілком виправдано. Адже долі інтелектуалів-аграрників, перших поколінь істориків-аграрників часто склалися трагічно, їхні творчі здобутки шельмувалися, або були заборонені й ставали недоступними для читача.

References:

1. Farenii, I. (2014). Shchodo lehitimnosti kontseptsii “velykoi selianskoi revoliutsii” V. P. Danylova. [On the legitimacy of V. P. Danilov’s concept of the “Great Peasant Revolution”]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian Peasant]*, 14, 162–166. [in Ukrainian].
2. Farenii, I. (2017). Kontseptsiiia “selianskoi revoliutsii” v naukovi spadshchyni Mykhaila Pokrovskoho. [The concept of the “peasant revolution” in the scholarly legacy of Mykhailo Pokrovskyi]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian Peasant]*, 18, 69–71. [in Ukrainian].
3. Farenii, I. (2017). Selianska revoliutsiia yak kontseptsiiia ahrarno-kapitalistychnykh transformatsii ta “sekret politychnoi tekhnolohii” Lenina. [The peasant revolution as a concept of agrarian-capitalist transformations and Lenin’s “political technology secret”]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian Peasant]*, 18, 50–53. [in Ukrainian].
4. Farenii, I. (2019). Kontseptsiiia natsionalnoi ahrarno-burzhuaznoi revoliutsii akademika M. I. Yavorskoho. [The concept of the national agrarian bourgeois revolution by Academician M. I. Yavorskyi]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian Peasant]*, 21, 130–136. [in Ukrainian].
5. Farenii, I. (2022). Sotsialno-ekonomichna “prohrama” selianskoi revoliutsii u Prydniprovii: kultur-no-hospodarski osnovy, forma isnuvannia ta zmist (pochatok XX st.). [The socio-economic “program” of the peasant revolution in Dnipro Ukraine: Cultural and economic foundations, form of existence and content (early 20th century)]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences]*, 98–99. [in Ukrainian].
6. Farenii, I. (2023). Kontseptsiiia selianskoi revoliutsii 1917 r. Andriia Shestakova: pro zabuti naukovi zdobutky ta dyskusiiniist suchasnykh interpretatsii. [The concept of the 1917 peasant revolution by Andrii Shestakov: Forgotten scientific achievements and the controversial nature of contemporary interpretations]. *Kyivski istorychni studii [Kyiv Historical Studies]*, 16, 35–43. [in Ukrainian].
7. Kalinichenko, V. (1997). Vseukrainskyi sympozium z problem ahrarnoi istorii. [All-Ukrainian symposium on the problems of agrarian history]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 1, 149–150. [in Ukrainian].
8. Kalinkina, S., Kornovenko, S., Markova, S., & Romanets, N. (2017). “Velykyi zlam” na seli. Final selianskoi revoliutsii (1929–1933 rr.). [“The Great Break” in the village. The finale of the peasant revolution (1929–1933)]. Cherkasy. [in Ukrainian].
9. Kornovenko, S., & Herasyenko, O. (2019). *Selianyn yak buntar. Selianska revoliutsiia v Ukraini 1902–1917 rr. [The peasant as rebel. The peasant revolution in Ukraine, 1902–1917]*. Cherkasy. [in Ukrainian].
10. Korynenko, P. (2022). *Zemelne pytannia v istorychnii doli ukrainskoho selianstva: pohliad kriz viky. [The land question in the historical fate of the Ukrainian peasantry: A view through the ages]*. Ternopil. [in Ukrainian].
11. Kovalova, N. (2020). *Selianska revoliutsiia v Prydniprovii (1902–1922 rr.)*. [The peasant revolution in Dnipro Ukraine (1902–1922)]. Doctoral dissertation (07.00.01 – History). Cherkasy. [in Ukrainian].
12. Liakh, R. (1997). Problemy ahrarnoi istorii Ukrainy 1917–1940 rr. [Problems of agrarian history of Ukraine, 1917–1940]. In S. V. Kulchytskyi (Ed.), *Materialy Vseukrainskoho sympoziumu z pytan ahrarnoi istorii [Proceedings of the All-Ukrainian Symposium on Agrarian History Issues]* (Pt. 2, pp. 5–10). Kyiv. [in Ukrainian].
13. Lozovyi, V. (2014). *Ukrainske selo v revoliutsii (berezen 1917 – berezen 1918 rr.)*. [The Ukrainian village in revolution (March 1917 – March 1918)]. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
14. Marochko, V. (2011). Sotsialno-pravovyi status kolyshnykh zemlevlasnykiv v URSS u 1920-ti rr. [The socio-legal status of former landowners in the Ukrainian SSR in the 1920s]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* [Problems of the History of Ukraine in the 19th – early 20th century], XVIII, 254. [in Ukrainian].
15. *Slovnnyk suchasnoi ukrainskoi movy. [Dictionary of Modern Ukrainian Language]*. (2000). Kyiv, p. 299. [in Ukrainian].

---

16. Soldatenko, V. (1995). Ukrainska revoliutsiia: problemy vyvchennia kontseptsii ta otsinky istoriohrafii. [The Ukrainian revolution: Problems of studying the concept and assessing historiography]. In V. H. Sarbei (Comp.), *Istorychna nauka na porozi XXI stolittia: pidsumky ta perspektyvy* [Historical science on the threshold of the 21st century: Results and prospects]. Kharkiv. [in Ukrainian].

17. *Visnyk ahrarnoi istorii* [Herald of Agrarian History], 16–17, 275–282. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 29.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 03.12.2025

Опубліковано / Published: 30.12.2025

УДК 94:[323.27:316.334.55(447)"]19/20"(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Milytin>

Serhiy Milytin

Teacher of History, Municipal Institution «Scientific Lyceum» of Kropyvnytskyi City Council, Kropyvnytskyi, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3430-5542>

e-mail: iconoclasm@ukr.net

Bibliographic description of the article: Milytin, S. (2025) Conceptual Approaches to the Peasant Revolution in Ukraine in the 20th and Early 21st Centuries. (A Review of the Monograph by S. Kornovenko, N. Kovalova “The Peasant Revolution in Ukraine (1902–1933): Evolution and Variability of Conceptual Approaches in the 20th – Early 21st Century.” Cherkasy. 2024. 208 p.”). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 36, 118-121. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Milytin>

Сергій Мілютін

Викладач історії, КЗ «Лицей «Науковий» Кропивницької міської ради», м. Кропивницький, Україна

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3430-5542>

e-mail: iconoclasm@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Мілютін С. Концептуальні підходи селянської революції в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст. (Рецензія на монографію: Корновенко С., Ковальова Н. Селянська революція в Україні: еволюція та варіативність концептуальних підходів у ХХ – на початку ХХІ ст. Черкаси: 2024, 208 с.). *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 118-121. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Milytin>

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В УКРАЇНІ
У ХХ - НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ. (РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:
КОРНОВЕНКО С., КОВАЛЬОВА Н. СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ:
ЕВОЛЮЦІЯ ТА ВАРІАТИВНІСТЬ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ
У ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ. ЧЕРКАСИ: 2024, 208 С.)**

Після відновлення Україною незалежності відбувся докорінний відхід вітчизняних вчених від формаційного підходу та марксистсько-ленінської ідеології, дослідники отримали доступ до недоступних раніше джерел і відновили контакти з колегами, що стимулювало розвиток історичної науки. За останні десятиліття українські вчені зробили якісний крок вперед у дослідженні селянства і насамперед – селянської революції 1902–1933 рр. Вагомою подією для істориків-аграрників став вихід монографії «Селянська революція в Україні: еволюція та варіативність концептуальних підходів у ХХ – на початку ХХІ ст.» авторства Сергія Корновенка та Наталії Ковальнової.

Монографія має таку структуру: вступ, три взаємопов’язаних розділи та сім підрозділів, висновки, примітки. Зазначимо, що обрана вченими структура має чітку внутрішню композицію та логічну послідовність викладу.

У першому розділі «Формування українського національного історичного нарративу концепції селянської революції (початок ХХ ст.)» автори розкривають обставини формування та сутність концептуальних підходів таких українських інтелектуалів, як Євген Чикаленко, Михайло Туган-Барановський, Дмитро Донцов й Олександр Мицюк.

Автори монографії наголошують, що Є. Чикаленко, опираючись на власний досвід землевласника та уважного спостерігача сільського життя, окреслив соціальну структуру селянства, акцентуючи увагу на зростанні активного, ініціативного прошарку селян – нової соціальної сили, здатної до самоорганізації та суспільних дій. Цей суспільно-активний

селянин, за спостереженнями інтелектуала, став головним рушієм майбутніх революційних процесів. М. Туган-Барановський визначив метою селянської революції знищення великого землеволодіння та передачу землі трудівникам без викупу, тоді як Д. Донцов наголосив на її політичному й національному характері, розмежувавши українську і російську революції за суб'єктом і результатом. О. Мицюк убачав у реформі 1861 р. як запобіжник, так і причину селянських виступів початку ХХ ст., підкреслюючи соціально-економічну зумовленість народних протестів.

Отже, кожен із чотирьох розглянутих у першому розділі інтелектуалів розкрив концепцію селянської революції, спираючись на власний життєвий і професійний досвід: Є. Чикаленко – як великий землевласник і водночас приятель селянського середовища; М. Туган-Барановський та Д. Донцов – як науковці, залучені до діяльності українських урядових структур і політичних партій у різні періоди; О. Мицюк – як один з творців ідеологічних засад земельної політики Української Народної Республіки. Їхні праці, написані в умовах активної фази селянської революції, відобразили різноманітні аспекти цього складного соціально-політичного процесу. Саме на основі інтелектуальної спадщини цих мислителів згодом сформувалася діаспорна історіографічна традиція дослідження аграрної політики доби Української революції 1917–1921 рр.

У другому розділі «Український радянський дискурс селянської революції в Україні (1920-ті – 1980-ті роки)» автори аналізують праці таких авторів, як Наталія Мірза-Авакянц, Матвій Яворський, Володимир Качинський, Михайло Рибач, Владислав Верстюк, Федір Турченко та Віктор Данилов.

Автори монографії переконливо доводять, що радянська історична наука не визнала селянської революції й підмінила її дослідженням аграрної політики більшовицької партії та радянської влади.

У процесі аналізу науково-дослідної спадщини Н. Мірзи-Авакянц автори монографії дійшли висновку, що дослідниця залишилася прихильницею економічного підґрунтя причин селянської революції й водночас наводила змістовні міркування щодо соціальних можливостей пролетаризованого селянства. На її думку, поширення сільськогосподарських машин, з одного боку, зменшило попит на робочі руки, а доступність залізного плуга у господарстві навіть для незаможних селян спонукала їх займатися землеробством, оскільки зростання попиту на хліб не призвело до підвищення платні робітникам. Осідання на землі незаможних верств селянства поряд з багатьма іншими чинниками спричинило неймовірний попит на неї, неможливість задовольнити який ринковими методами й спонукала селянство на боротьбу за землю.

С. Корновенко та Н. Ковальова стверджують, що в основі поглядів В. Щербакова на роль селянства у революційних подіях 1917–1920 рр. лежав класовий підхід й аналіз соціально-класових відносин. На думку вчених, спершу В. Щербаков показав активність заможного селянства, ініційовану українськими політичними партіями та Селянською спілкою, а далі обґрунтував перетворення восени 1917 р. на активного учасника антипоміщицької боротьби селянина-бідняка, який спровокував анархію в селі. Автори монографії справедливо звинувачують В. Щербакова у свідомому применшенні впливу заможних верств селянства й перебільшенні ролі незаможних верств у суспільно-політичних процесах на селі 1917 р.

Критично до висвітлення наслідків аграрної революції підійшов у 1983 р. В. Верстюк. Він зазначив потребу у перегляді схеми, запропонованої попередниками, щодо соціальної структури селянства, ґрунтовнішого опрацювання питання про дві соціальні війни на селі, деталізації проблеми загальної кількості землі, яку отримало селянство, та землі, конфіскованої у заможних селян.

На думку авторів монографії, найактуальнішою дослідницькою проблемою В. Верстюк вважав «взаємозв'язок аграрних перетворень із соціальною поведінкою селянства» та загалом аналіз його «політичної позиції». Таке трактування завдань можна вважати спробою

істориків того часу розширити світоглядні межі концепції аграрної революції й оновити її зміст. Однак реалізувати в такому дусі дослідження історики тоді ще не мали можливостей.

1991 р. власну концепцію аграрної революції висловив Віктор Данилов. Замість терміну «аграрна революція» історик запропонував вживати поняття «селянська революція». Його концепція передбачала ширше змістове наповнення та нові хронологічні межі – 1902–1922 рр. Ідеї В. Данилова отримали міжнародне визнання і були реалізовані у співпраці з британським селянознавцем Теодором Шанінім. У наступні десятиліття ця концепція набула популярності й поширення.

У третьому розділі автори аналізують новітній стан історико-аграрного дискурсу в Україні. Зазначимо, що нині провідна роль у вивченні селянської революції належить представникам наукової школи професора Анатолія Морозова, а також черкаським історикам-аграрникам. Значний крок вперед у дослідженні зазначеної проблематики здійснено директором Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Сергієм Корновенком, який теоретично обґрунтував нові хронологічні межі селянської революції – 1902–1933 рр. У виборі нижньої хронологічної межі селянської революції С. Корновенко та інші дослідники погодилися з запропонованою В. Даниловим датою – 1902 р., а також критерієм – появою якісно нового типу селянина. Іншої думки С. Корновенко дотримується у визначенні верхньої межі селянської революції. Історик апелює до особливостей перебігу революційних процесів в Україні. З огляду на це, 1922 р. вчений вважає лише рубіжним для завершення одного етапу селянської революції та початку нового. Для обґрунтування своєї позиції дослідник (у співавторстві з Ю. Кононенко) навів чотири аргументи. По-перше, з зупинкою широкомасштабних воєнних дій на початку 1920-х рр. не припинилося протистояння між містом і селом, пролетаріатом і селянством, радянською владою і селянською суспільно-політичною активністю. Воно набуло інших форм: збройний опір селян, українізація. По-друге, НЕП був тимчасовою перемогою для селян, поступкою суто економічного характеру, оскільки радянська держава не відмовилася від ідеї побудови комунізму. По-третє, правове регулювання поземельних відносин, згідно з Земельним кодексом 1922 р. (селяни втратили право власності на землю, ставали лише користувачами), певною мірою заспокоїло пореволюційне село, але не відповідало його інтересам. По-четверте, активним суб'єктом історії 1920-х рр. залишався селянин-ідеоман, сформований в епоху модернізації кінця XIX – початку XX ст. Його діями керувала «Ідея Землі» як «єдиної Надії», яку повною мірою він так і не зміг зреалізувати. Натомість виникає слушне запитання: чому 1933 р. варто вважати завершенням селянської революції в Україні? С. Корновенко і Ю. Кононенко навели три аргументи: 1) поява нового суб'єкта аграрної історії колгоспно-радгоспного селянина, який витіснив селянина-ідеомана; 2) трансформація правового статусу українських селян-колгоспників фактично до становища кріпосних як результат перемоги міста над селом, а більшовиків над селянами; 3) фізичне винищення селян-ідеоманів, які не вписувалися в систему пролетарської держави, шляхом насадження радгоспно-колгоспної системи, державної політики хлібозаготівель, фіскальної політики, організацією Голодомору. Роль Голодомору у духовно-культурному знищенні українського селянина-ідеомана, традиційної української селянської культури як чинника завершення селянської революції відтворено у колективній статті С. Корновенка, О. Федькова, Ю. Степанчука.

На підставі цих критеріїв С. Корновенко у розвитку селянської революції в Україні виокремив три періоди: 1) 1902–1917 рр.; 2) 1917–1921 рр.; 3) 1921–1933 рр. Кожен з цих періодів розподілено на підперіоди, що зумовлено специфікою перебігу селянської революції. На першому етапі 1902–1917 рр. селянська революція відбувалася у межах Російської імперії (однієї політичної моделі). У цьому хронологічному проміжку дослідник виокремив такі підперіоди: а) 1902–1904 рр.; б) 1905–1907 рр.; в) 1907–1914 рр.; г) 1914–1917 рр. На третьому етапі 1921–1933 рр. селянська революція розгорталася за умов становлення і розвитку радянської моделі державності. У цьому періоді дослідник виокремив два підперіоди: перший – 1921–1928 рр.; другий – 1929–1933 рр.

У наш час у межах зазначеної концепції селянської революції працюють науковці Н. Романець, С. Маркова, Н. Ковальова, О. Герасименко, Ю. Степанчук, О. Тригуб, З. Священко. Варто погодитися з авторами монографії, що черкаська школа істориків-аграрників професора А. Морозова виявилася своєрідним об'єднавчим та теоретико-організаційним центром концептуального осмислення селянської революції в Україні у 1902–1933 рр.

Отже, монографія С. Корновенка та Н. Ковальнової є ґрунтовним історіографічним дослідженням, у якому простежено еволюцію наукових поглядів українських та зарубіжних дослідників на феномен селянської революції першої третини ХХ ст. в Україні. Автори виявили глибоке знання джерельної бази, що охоплює понад столітній період розвитку історичної думки – від спостережень Є. Чикаленка до сучасних інтерпретацій представників черкаської школи істориків-аграрників.

Надійшла до редакції / Received: 25.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 16.12.2025

Опубліковано / Published: 30.12.2025

УДК 94 (477) (08)

У-45

ISSN 2413–8142 (Print)

ISSN 2788–5364 (Online)

DOI: 10.31651/2413-8142-2025-36

Наукове видання
УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 36
(збірник наукових праць)

Відповідальна за випуск — Ю. Г. Пасічна
Комп'ютерне верстання — Ю. Г. Пасічна

Український селянин: зб. наук. праць / ред. С. В. Корновенка. Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2025. Вип. 36. 122 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють широке коло питань із аграрної історії. Авторами статей розкрито різні аспекти з історії селянства за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій, приділено увагу історії Голодомору 1932–1933 рр. тощо.

Видання збірника наукових праць сприяє ґрунтовному вивченню аграрної історії.

Для науковців, викладачів, здобувачів освіти, широкого кола фахівців гуманітарного профілю і всіх, хто цікавиться аграрною історією.

Підписано до друку 30.12.2025. Формат 84x108/16. Гарнітура Таймс.

Папір офсет. Ум. друк. арк. 15,25. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету:

ПП Чабаненко Ю. А. Свідоцтво про внесення

до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.

Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45–99–84; E-mail: office@2uppost.com